AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

SOSİAL ELMLƏR

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

SOCIAL SCIENCES

№2

BAKI – "ELM" – 2019

BAŞ REDAKTOR:
Nərgiz AXUNDOVA, *akademik*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:
Yaqub MAHMUDOV, *akademik*

MƏSUL KATİB:
Lamiyə QAFAR-ZADƏ, *tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:
İsmayıl Hacıyev (akademik), Nailə Vəlixanlı (akademik), Şahin Mustafayev (akademik), Musa Qasımlı (AMEA-nın müxbir üzvü), Zəhmət Şahverdiyev (AMEA-nın müxbir üzvü), Könül Bünyadzadə (AMEA-nın müxbir üzvü), İlham Məmmədzadə (fəlsəfə elmləri doktoru), Nazim İmanov (iqtisad elmləri doktoru), Aytən Mustafazadə (hüquq elmləri doktoru), Məryəm Seyidbəyli (tarix elmləri doktoru), Nəcəf Müseyibli (tarix elmləri doktoru), Ayxan Rüstəmzadə (hüquq elmləri doktoru), Əliağa Məmmədli (antropologiya elmləri doktoru).

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:
AZ1001, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 30
Tel.: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080
E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Наргиз АХУНДОВА, *академик*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Ягуб МАХМУДОВ, *академик*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Ламия КАФАР-ЗАДЕ, *доктор философии по истории*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:
Исмаил Гаджиев (академик), Наиля Велиханлы (академик), Шахин Мустафаев (академик), Муса Гасымлы (член-корреспондент НАНА), Захмат Шахвердиев (член-корреспондент НАНА), Кёнуль Буньядзаде (член-корреспондент НАНА), Ильхам Мамедзаде (доктор философских наук), Назим Иманов (доктор экономических наук), Айтен Мустафазаде (доктор юридических наук), Марьям Сеидбейли (доктор исторических наук), Наджаф Мусеибли (доктор исторических наук), Айхан Рустамзаде (доктор юридических наук), Алиага Мамедли (доктор антропологических наук).

АДРЕС РЕДАКЦИИ:
AZ1001, Азербайджанская Республика, г. Баку, ул. Истиглалиййат, 30
Тел.: (+99412) 4925180; моб.: (+99455) 5581080
E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

EDITOR-IN-CHIEF:
Nargiz AKHUNDOVA, *Academician*

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Yagub MAHMUDOV, *Academician*

EXECUTIVE SECRETARY:
Lamiya GAFAR-ZADA, *Doctor of Philosophy in History*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:
Ismayil Hajiyev (Academician), Naila Velikhanli (Academician), Shanin Mustafayev (Academician), Musa Gasimli (Corresponding member of ANAS), Zehmet Shahverdiyev (Corresponding member of ANAS), Konul Bunyadzada (Corresponding member of ANAS), Ilham Mammadzada (Doctor of Philosofical Sciences), Nazim Imanov (Doctor of Economic Sciences), Ayten Mustafazada (Doctor of Juridical Sciences), Maryam Seyidbayli (Doctor of Historical Sciences), Najaf Museyibli (Doctor of Historical Sciences), Aykhan Rustamzada (Doctor of Juridical Sciences), Aliagha Mammadli (Doctor of Anthropological Sciences).

EDITORIAL ADDRESS:
AZ1001, Azerbaijan Republic, Baku, 30 Istiglaliyyat St.
Phone: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080
Email address: socialsciences.anas@gmail.com

MÜNDƏRİCAT

TARİX

Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV
Elam dilinin "türkmənşəli" sözləri haqqında 6
Günel MƏMMƏDOVA
Azərbaycan kəndində "sinfi mübarizə" və onun mahiyyəti (1925-1930) 13
Mais ƏMRAHOV
Müharibə illərində Azərbaycan neft sənayesi işçilərinin vəziyyəti arxiv sənədlərində (1941-1945-ci illər) 19
Məryəm SEYİDBƏYLİ, Bayram QULİYEV
Əhməd Bəy Ağaoğlunun əsərlərindəki tarixi məlumatlara ümumi bir nəzər 29
Гусейн РАГИМЛИ
О некоторых аспектах англо-российского соперничества в регионе во второй половине XVIII века 37
Ильгар НИФТАЛИЕВ
Политика Великобритании в территориальном конфликте между Арменией и Азербайджаном в 1918-1919 гг 44

ARXEOLOQİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Fizzə QULİYEVA
Naxçıvantəpədə erkən eneolit dövrü keramikasının naxış motivləri 54

FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ

Ələddin MƏLİKOV
Din fəlsəfəsinin tarixi, tərifi və digər anlayışlarla fərqi 61
Könül BÜNYADZADƏ
Fəlsəfədə yeni cərəyan – fəlsəfi məsləhətləşmə 67
Oruc MƏMMƏDOV
Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sistemində konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normalarının nisbəti 77
Нигяр ГАСЫМОВА
Презумпция невиновности как основной принцип при применении мер принуждения в уголовно-процессуальном законодательстве 91

SİYASİ ELMLƏR

Bünyamin SEYİDOV
Elmi diasporanın mahiyyətinə "beyin axını" və elm diplomatiyası kontekstində baxış 97
Elnur KƏLBİZADƏ
İran İslam Respublikasının kütləvi informasiya vasitələrində Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 102
Rza TALIBOV
İraq-Azərbaycan münasibətləri 109
Yeganə BAXŞIYEVA
Legal problems of the Caspian Sea in the context of regional and international cooperation 114
Гюнель МУСАЕВА
Политические и экономические аспекты нефтяных договоров, подписанных между Азербайджаном и Великобританией (1991-2013) 125
Рауф МАМЕДОВ
Рост миграции мусульман в европейские государства 133

RESENZİYALAR

Yaqub Mahmudovun Kamran İsmayılovun "Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə" adlı kitabına resenziyası 140
Yaqub Mahmudovun Kamran İsmayılovun «Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)» adlı kitabına resenziyası 143

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Аллахверди АЛИМИРЗОЕВ
О «тюркских» словах эламского языка 6
Гюнель МАМЕДОВА
«Классовая борьба в азербайджанской деревне и ее суть» 13
Маис АМРАХОВ
Положение работников нефтяной промышленности Азербайджана в годы войны в архивных документах (1941-1945-ые годы) 19
Марьям СЕИДБЕЙЛИ, Байрам ГУЛИЕВ
Обзор исторических данных в работах Ахмед Бея Агаоглы 29
Гусейн РАГИМЛИ
О некоторых аспектах англо-российского соперничества в регионе во второй половине XVIII века 37
Ильгар НИФТАЛИЕВ
Политика Великобритании в территориальном конфликте между Арменией и Азербайджаном в 1918-1919 гг. 44

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Физза ГУЛИЕВА
Орнаментальные мотивы керамики раннего энеолита Нахчыван тепе 54

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Аладдин МЕЛИКОВ
История и определение философии религии и ее различие с другими понятиями 61
Кенуль БУНЬЯДЗАДЕ
Новое философское течение – философское консультирование 67
Орудж МАМЕДОВ
Соотношение конституционных, административных, трудовых норм и норм права социального обеспечения в системе регулирования трудовых отношений государственных служащих 77
Нигяр ГАСЫМОВА
Презумпция невиновности как основной принцип при применении мер принуждения в уголовно-процессуальном законодательстве 91

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бунямин СЕИДОВ
Рассмотрение сущности научной диаспоры в контексте «утечки мозгов» и научной дипломатии 97
Эльнур КАЛЬБИЗАДЕ
Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт в средствах массовой информации Исламской Республики Иран 102
Рза ТАЛЫБОВ
Азербайджанско – Иракские взаимоотношения 109
Егяна БАХШИЕВА
Правовые проблемы Каспийского моря в контексте регионального и международного сотрудничества 114
Гюнель МУСАЕВА
Политические и экономические аспекты нефтяных договоров, подписанных между Азербайджаном и Великобританией (1991-2013) 125
Рауф МАМЕДОВ
Рост миграции мусульман в европейские государства 133

РЕЦЕНЗИИ

Рецензия Ягуба Махмудова на книгу Камрана Исмаилова “Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə” 140
Рецензия Ягуба Махмудова на книгу Камрана Исмаилова “Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)” 143

CONTENTS

HISTORY

Allahverdi ALIMIRZAYEV
On the "Turkic" words of the Elamite language 6
Gunel MAMMADOVA
Class struggle in Azerbaijani village and its essence 13
Mais AMRAHOV
Azerbaijan oil industry employees' situation in the years of war in archive documents (1941-1945) 19
Maryam SEYIDBAYLI, Bayram QULIYEV
An overview of the historical data of the works of Ahmed Bey Agaoglu 29
Huseyn RAHIMLI
Some aspects of rivalry between Russian Empire and Great Britain in the region in the second half of the XVIII century 37
Ilgar NIFTALIEV
Great Britain's politics in territorial conflict between Armenia and Azerbaijan in 1918-1919 44

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Fizza GULIYEVA
Ornamental motives of ceramics of early chalcolithic age Nakhchivan tepe 54

PHILOSOPHY AND LAW

Aladdin MALIKOV
History and definition of the philosophy of religion and its difference from other notions 61
Konul BUNYADZADE
The New Philosophical Movement – Philosophical Counselling 67
Oruj MAMMADOV
The correlation of constitutional, administrative, labor and social rights precept in the system of regulating labor relations of civil servants 77
Nigar GASIMOVA
The Presumption of Innocence as the basic principle of application of measures in principal criminal legislation 91

POLITICAL SCIENCES

Bunyamin SEYIDOV
Review of the essence of scientific diaspora in the context of "brain drain" and scientific diplomacy 97
Elnur KELBIZADEH
Armenian-Azerbaijani Nagorno Karabakh conflict in the mass media of the Islamic Republic of Iran 102
Rza TALIBOV
Azerbaijan - Iraqi relations 109
Yegana BAKHSHIYEVA
Legal problems of the Caspian Sea in the context of regional and international cooperation 114
Gunel MUSAYEVA
Political and economic aspects of oil contracts signed between the Republic of Azerbaijan and the United Kingdom (1991-2013) 125
Rauf MAMMADOV
The growth of Muslim migration to European countries 133

REVIEWS

Yagub Mahmudov's review of Kamran İsmayılov's book "Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə" 140
Yagub Mahmudov's review of Kamran İsmayılov's book "Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)" 143

UOT 94

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın qədim tarixi" şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan
alimirzoev.60@ mail.ru

ELAM DİLİNİN "TÜRKMƏNŞƏLİ" SÖZLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, Elam dili, mixi yazılar, qədim türklər, toxarlar, müqayisəli dilçilik, relikt sözlər*

İran yaylasının elmə məlum ən qədim etnik toplumu olan elamlıların dilində tərtib olunmuş kitabələrin ümumi sayı 30 mindən artıqdır və onlar e.ə. 3000-450-ci illəri əhatə edir. Buna baxmayaraq, Ön Asiyanın mixi yazılı relikt dilləri sırasında elam dili zəif öyrənilib. İndiyədək bu dildən təqribən 700 sözün mənası müəyyənləşdirilib, qrammatikası haqqında ümumi məlumat əldə olunsa da, bəzi ifadələrin, hətta mətnlərin anlamı sirr olaraq qalır. Bu səbəblərdən elam dilinin müasir dillərlə genetik bağlılığı məsələsi mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Tipoloji baxımdan elam dili iltisaqi dillər qrupuna aid olduğundan XIX əsrin sonlarında onu qədim türk dilinə qohum hesab etmişlər. Hazırda bu nəzəriyyədən imtina olunub və tədqiqatçıların əksəriyyəti onu ya dravid, ya da afro-Asiya dilləri ilə əlaqələndirirlər. Təqdim olunan məqalədə elam dillindəki 30 söz (onların bir qismi mixi yazı sistemindən istifadə edən digər xalqların dillərində də qeydə alınıb) Azərbaycan türkcəsində işlənməkdə olan söslərlə müqayisə olunur. Onlardan yalnız dördünün qədim türk abidələrində rast gəlindiyini nəzərə alaraq belə qənaitə gəlirik ki, onlar azərbaycanlıların dilinə heç də Altaylardan miqrasiya nəticəsində keçməmişdir. Həmin sözlər Ön Asiya məkanında ümumişlək olduğundan Azərbaycanda yaşayan lullubi, quti, turukku və adını bilmədiyimiz digər qədim etnoslar tərəfindən qonşu xalqlardan, o cümlədən elamlılardan mənimsənilmişdir. X əsrin ərəb müəllifləri (İstəxri, İbn-Xavqəl) onların zamanında Xuzistanda (Elam sivilizasiyasinin beşiyi) ərəb, fars və yəhudi dillərinə bənzəməyən, müəmmalı dildə danışıldığı haqqında məlumat verirlər, bu dilin məhz elam dili olduğu güman edilir. Elam dilindən olan bəzi mənimsəmələr Altay və Orta Asiya türklərinin dilinə Şərqə köç edən etnoslar vasitəsilə ötürülə bilərdi. Belə ki, yazılı mənbələr e.ə. III minilliyin ikinci yarısında Zaqrosda yerləşən Tukriş ölkəsi haqqında məlumat verirlər. II minilliyin ortalarına aid mənbələrdə bu ölkə xatırlanmadığından hesab edirlər ki, onun sakinləri "toxar" adı ilə Çinin Sintsyan-Uyğur vilayətinə miqrasiya etmişlər. Onlara məxsus yazılı mənbələrdə həqiqətən də qədim türk sozləri qeydə alınıb.

Onomastik və toponimik materialların təhlili əsasında prototürk dilində danışdığı güman olunan bəzi qrupların Azərbaycanın tarixi ərazilərində daha qədim dövrlərdən yayıldıqları və qonşuları ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr sferasında söz mübadiləsinə qatıldıqları ehtimal edilir. Lakin mənbələrdə prototürk dialektlərində danışan qrupların hansı ad və ya adlarla çıxış etmələri həllini tapmayan problem olaraq qalır. Məsələnin mürəkkəbliyi təkcə bu coğrafiyada məskunlaşan etnosların dilində mətnlərin yoxluğu ilə məhdudlaşmır. Onlara məxsus yer və şəxs adları yadelli qaynaqların dillərinin fonoloji və yazılarının qrafik imkanları səviyyəsində və təbii ki, təhrif olunmuş formada, əks olunub. Mesopotamiya sakinləri təmasda olduqları qonşularını yalnız etnik əlamətlərinə (dilinə, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə) görə deyil, yaşadıqları coğrafi məkanın relyev xüsusiyyətlərinə və ya təmsil olunduqları hərbi-siyasi birliklərin adına əsasən adlandırırdılar. Təbliğata hesablanan mənbələrdə Urmiya hövzəsi sakinləri mütərəqqi nailiyyətlərdən uzaq barbarlar, dini inancları olmayan, qarışıq və anlaşılmaz dillərdə danışan,

siyasi orientasiyası qeyri-sabit, idarə olunmayan, qanunlara tabe olmayan toplum kimi təqdim olunurdular. Əslində, qonşularla müntəzəm qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində Urmiya hövzəsi sakinləri zaman-zaman dövrün hərbi-siyasi və iqtisadi sahələrdə qabaqcıl nailiyyətlərini mənimsəyir, fəaliyyətlərini gələcəyə hesablanan siyasətə uyğun nizamlayaraq beynəlxalq mühitə adoptasiya olurdular. Qonşu xalqların dilindən mənimsənilmiş terminlər də mədəni sferadakı mübadilələrdən qazanılmış uğurlardan xəbər verir. Bu alınma terminlər dilimizdə indi də işlənməkdədir. Biz emosiyalara və illuziyalara qapılaraq prototürk dialektlərində danışan tayfaların Ön Asiya coğrafiyasında və onun tərkib hissəsi kimi Azərbaycan mühitində süni surətdə qədimləşdirilməsinin tərəfdarı deyilik. Son iki onillikdə dilimizin tarixinin qədimləşdirilməsi naminə türk sözlərinin "ovuna cıxmaq" dəb halını alıb. Azərbaycanla həmhüdud ərazilərdə mövcud olmuş relikt dillərin qramatik xüsusiyyətləri və dövrün tarixi vəziyyəti nəzərə alınmadan və müvafiq metodoloji baza yaradılmadan oxşar səslənən sözlərin müqayisəsinin nə ilə nəticələnəcəyi sirr deyil. Acınacaqlı hal odur ki, bəzən 1-2 təsadüfi bənzərliklə kifayətlənərək gah şumerliləri, gah da elamlıları prototürk dilinin daşıyıcıları kimi təqdim edirlər. Bununla belə, Ön Asiyada miladdan əvvəl mövcud olmuş dillərdəki terminlərin dilimizdə indi də işləndiyini təsadüflə izah etmək olmaz. Dilimizin alt qatlarının substrat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində Ön Asiyanın relikt dillərinin əhəmiyyəti danılmazdır, çünki bu dillərin materialları təkcə onlardan hər hansı birinin qısa zaman kəsiyində deyil, bütövlünkdə uzunmüddətli tarixini müqayisəli şəkildə tədqiqinə və müasir dillərə təsirini izləməyə imkan yaradır. Dilimizin unikallığı da ondadır ki, onun substrat tərkibində nəinki çoxşaxəli dil ailələrinin, hətta lokal arealı əhatələyən ölü dillərin terminləri qorunub saxlanıb. Məhz bu terminlərə əsaslanaraq 1960-cı illərdən sovet tarix elmində qəbul olunmuş Altay nəzəriyyəsinə zidd olaraq türkdilli elementlərin Azərbaycanda miladdan xeyli əvvəl yayıldığı, daha doğrusu buranın yerli elementi olduğu haqqında fikirlər səslənməyə başladı. Z.Yampolski və Y.Yusifovun elmə gətirdiyi bu nəzəriyyə [13; 8; 9; 10] sonralar digər tədqiqatçılar (Q.Qeybullayev, F.Ağasıoğlu və başqaları) tərəfindən dəstəkləndi.

Ümumtürk mənşəli hesab edilən bir sıra sözlərin Ön Asiyanın mixi yazı sistemindən istifadə edən şumer, akkad, hurri, het, biayni kimi xalqların, eləcə də elamlıların dilində işlək olduğu danılmaz faktdır. Dövrümüzün tanınmış elamşünaslarından Metyu Stolper hesab edir ki, elam dili e.ə. 2500-1800-cü illərdə Cənubi Azərbaycanda yayılmış dillərdən olmuşdur [18, p. 61].

İranın cənubu (indiki Xuzistan, İlam, Fars, qismən Kermanşah ostanları) bəşər tarixində Şumer və Misirdən sonra Elam adlanan üçüncü qədim sivilizasiyanın beşiyi olmuşdur, İran yaylasının ilk mətnləri də onların dilində piktoqrafik işarələrlə tərtib olunub. Elamın tarixi ərazilərində məskunlaşan qədim etnoslar 3 antropoloji əlamət üzrə təsriflənir:

1.uca boylu, qarabəniz və düz burunlu dolixosefal Xorasan tipi,

2. nisbətən qısa boylu, qıvrım saçlı və qarğa dimdiyinə bənzər burunlu braxisefal Assirioidlər,

3. daha qısa boylu, daha qarayanız, enli burunlu və qalın dodaqlı Dravid tipi.

Elamlılar öz ölkələrini **Ḫa-tam$_5$-ti** və ya **Ḫal-tam$_5$-ti** ("Əsilzadələr ölkəsi") adlandırırdılar. Şumerlilər bu yeri **NİM+Kİ** ideoqramları (hərfən: "UCA"+"YER") ilə bildirir, aşşurlular və babillilər **Elamtum**, yəhudilər "**Elama**" kimi eyni mənanı verən terminlərlə adlandırırdılar. Bu yerin dili haqqında ilk məlumatlar Bisütun kitabəsindən qaynaqlanır.

Hazırkı mərhələdə elam dili Ön Asiyada mövcud olmuş qədim yazılı relikt dillərdən ən zəif öyrənilənidir. Bu dil haqqında ilk məlumat Bisütun qayasına həkk olunmuş irihəcmli mətndən əldə edilib. İlk vaxtlar tədqiqatçılar (E. Bürnuf. J.Sen-Marten, N.Vesterqaard və digərləri) bu müəmmalı dili "Mada (=Midiya) dili" adlandırılırdılar. XIX-XX əsrlərin qovşağında alimlərin bir qrupu (J.Oppert, F.Veysbax, H.Koşay) bu dili "turan", "Altay-Ural" və ya "finn-tatar" kimi adlarla təqdim edirdilər [19, ss.11, 21, 22, 46][1]. Həmin dövrdə alimlərin di-

[1]Elam-türk paralelliyi ayrıca mövzu kimi Türkiyə tədqiqatçısı Zeybək Koşay tərəfindən araşdırılmışdır; lakin onun "Elam-Türk dilakrabalığı" (Ankara, 1938) əsəri ilə tanış ola bilməmişik.

gər qrupu (G.Hüzing, F.Bork, H.Vinkkler, N.Marr) bu dilin Qafqaz qrupu dillərinə qohumluğu ideyasını dəstəkləyirdilər. Yeni mətn nümunələri tapıldıqca bu dilin adına aydınlıq gətirmək mümkün oldu. Həmin mətnləri yazdıranlar özlərini "Anşanın və Suzun hökmdarı" adlandırdıqlarından bu dili həmin toponimlərə müvafiq olaraq adlandırmaq təklif olundu. Bu toponimlərdən birincisi Elam dövlətinin tarixi vilayətini, digəri siyasi-ideoloji mərkəzini təmsil etdiyindən XX əsrin əvvəllərində bu mətnlərin dilinin "Elam dili" adlandırılması qəbul olundu. Persepoldan (indiki Təxti-Cəmşid, Fars vilayətində) tapılmış elamdilli mətnlərin 30 mindən artığı (99 %-i) Əhəməni dövrünə aiddir. Ümumilikdə, qeydə alınmış təxminən 700 söz (bəzilərinin mənası bilinmir) elam dilinin müasir dillərdən hər hansı biri ilə genetik bağlılığını müəyyənləşdirməyə yetmir. Hazırda bu dilin mənşəyi barədə 4 nəzəriyyəyə üstünlük verilir:

1) Alimlərin bir qrupu (İ.M.Dyakonov, D.Mak-Alpin və başqaları) elam dilini dravid qrupu dillərin (teluqu, malayalam, kannada və s.) əcdadı hesab edir (nəzəriyyə XIX əsrin ortalarında R.Kolduel tərəfindən irəli sürülmüşdü).

2) B.Rozenkrans elam leksemlərini Anadolunun hind-Avropa mənşəli dillərindəki (o cümlədən het) sözlərlə müqayisə etmişdi.

3) V.Blajekə görə bu dil Afro-Asiya makrodil ailəsi daxilində qərarlaşmışdı.

4) Q.S.Starostin leksikoloji material əsasında belə qənaətə gəlmişdi ki, elam dili dravid və Afro-Asiya dilləri arasında körpü təşkil edirdi.

İlk dəfə A.D. Mortman 1870-ci ildə nəşr etdirdiyi "Über die Keilinschriften Zweiter Gattung" adlı məqalədə elam dilində türk sözlərinin olduğunu bildirdi. Elamşünaslığın yaradıcılarından olan F. Vaysbax vaxtı ilə bu dili türk dillərinin praforması kimi təqdim etmişdir. Hazırda bu nəzəriyyə ilə heç kim ciddi məşğul olmur, halbuki elam və türk dillərində üst-üstə düşən xeyli məqamlar var. Məsələn,

1. Tipoloji baxımdan hər iki dil iltisaqi (=aqlütinativ) strukturludur və şəkilçilər sabit söz kökünün sonuna əlavə olunurdu.

2. Hər iki dil yoxsul fonetikası ilə diqqəti cəlb edir; elamdilli mətnlərdə 12 samit və 4 sait səs qeydə alınıb. Maraqlıdır ki, **ñ** ("sağır nun") səsi hər iki dil üçün (hətta şumer dili üçün) səciyyəvi idi[1].

3. Elam dilində isimlər 6 formada hallana bilərdilər və maraqlıdır ki, onun dialektlərinin birində, dilimizdə olduğu kimi, isimlərə yiyəlik halını bildirmək üçün **-n** şəkilçisi əlavə olunurdu.

4. Elam dilindəki yiyəlik hal şəkilçisi **-ki** mənsubiyyət göstəricisi funksiyasında dilimizdə də işlənir və s.

Aşağıda elam leksikonundan 30 sözün (yağlı şriftlə göstərilib) dilimizdə vaxtı ilə işlənmiş və indi də işlənməkdə olan sözlərlə (kursivlə göstərilib) müqayisəsi verilir.

1. **bat** "ayaq" [14, s.111] > *bud.*
2. **hal** "torpaq", "yer" [14, s.593-594; 15, s.186] > *el.*[2]
3. **hurtu-r** [14, ss.723-724] > hurri/urartu**. huradi** "döyüşçü", "qoşun" [11, c.47; E.ə. III minilliyin sonlarına aid mətnlərdə xatırlanan **hu-ur-ti**^{ki} toponimində (=Humurtu) və Urartunun Sardurihurda qalasının adında nəzərə çarpır] >akkad. **qaradu** [6, c.176] > *ordu*
4. **husa** "qamış" [14, s.702; 7, c.245] > *həsir.*
5. **huti/hutta** "iş", "etmək" [14, s.707-709] > *et-mək.*
6. **ihši** [5, c.98] > *işıq.*
7. **irti** (dialekt formaları **riti/rutu**) "xanım", "qadın" [14, s.784] > *ilti* (qardaşların həyat yoldaşları).
8. **kassu** "buynuz" [14, s.449], "qoyun" [7, c.245] > *keçi, quzu.*
9. **kik** "səma", "tanrıların məkanı" [14, s.465; 15, s.195] >azərb. *göy.*
10. **killi** "yundan toxunulmuş əşya" [7, c.247; terminin məna kateqoriyası **SİG** "yun" şumeroqramı ilə yazılırdı] > *kilim.*
11. **kiman** "ox" [14, s.476; 7, c.247] > *kaman.*
12. **Kirpisir** teonimi [14, s.470; 20, p.68][3] > hurri. **kurbe**>urartu. **kirpisi**>akkad. **gurpisu** "zirehli geyim" [11, c.46; 6, c.63][1] > *kirpi.*

---

[1] Məsələn, elam dilindəki **sunkik** ("hökmdar"), **tingih** ("gətirmək") kimi sözlərdə bu səs nəzərə çarpır; lakin elam dilinin fonologiyasına həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində bu fakta nədənsə diqqət yetirilmir.

[2] Elam antroponimiyası da bu keçidi təsdiq edir. Müqayisə et: ^{d}**hampan-hal-taš / hum-ba-il**$_{3}$**-da-šu**$_{2}$, *^{d}**šimut-hal-taš / **^{d}**šimut-el-taš** [20, pp.12, 40].

[3] Məsələn, Kuk-Kirpiaş ("Zirehlə qorunan") şah ismində. Ku-ur-PI teonimi Nuzi arxivinin sənədlərində xatirlanır [16, s.30, anm.5].

13. **kur/kurpi** “əl” [14, s.469; 7, s.246] > *qol.*
14. **kutu** “ev heyvanı”, “sürü” [14, s.498, 549] > akkad. **kudānu** “qatır” [4, c.125, прим.3] > *xotuğ.*
15. **muru-n** “torpaq” [14, s.954-955] > *ça-mur* sözündə.
16. **patin** “vilayət” [14, s.167; 19, s.106] >urart. **patari** “şəhər” [11, c.70]. Elam və biayni terminlərinin kökündə şumerlilərin **bad** “qala” sözü durur > *bətn, vətən.*
17. **piti** “saxsı qab növü” [14, s.224; 7, c.251] > *piti* (yemək növü). Milli mətbəximizin Şəki bölgəsi üçün səciyyəvi olan nümunəsi – *piti,* ənənəvi olaraq, saxsı qabda bişirilir.
18. **pur** [14, s.241-242] > *barmaq.*
19. **sarum**>hurri. **sahari** “ağac növü” [7, c.251] >azərb. *sərv* ağacı.
20. **šalur** “alicənab” [14, s.1128] > “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan xanın ləqəbi “*salur*”.
21. **šaparrak-me/šaparrak-umme** “döyüş” [14, s.1118] > azərb. *şapalaq.* **šaparrak** sözü adətən ədəd və rəqəmlərin sıra sayını, eləcə də, hərəkətin ardıcıllığını bildirən **-umme** formantı ilə yazılırdı [5, c.99-100].
22. **šutur||šutar** “qanun” [14, s.1187; 20, p.41] > azərb. *sədr.*
23. **silh** “güc/qüvvət” [14, s.1072] > azərb. *silah.*
24. **siri** “qulaq” [14, s.1089] > *sırğa.*
25. **šak** “varis oğul” [14, s.1110-1111] > azərb. *çağa, uşaq.*
26. **tit** [14, s.328] > azərb. *dil.* **Titinra, titipi, titukra** (“yalan”) sözü **tit-** “dil” sözündən yaranıb [14, ss.339-340].
27. **urtak** [14, s.1248] >azərb. *ortaq.* Bu söz Elam şəxs adlarında komponent qismində qeydə alınıb. Məsələn, bu sözü Elam şahı Şilhak-İnşuşinakın qızı Urutuk-^{d}Elhalahunun (“İlahə Elhalahuya ortaq”; ehtimal ki, Elhalahu gözəllik ilahəsi olmuşdur) və e.ə. 675-663-cü illərdə Temti-Humban-İnşuşinakla (Aşşurbanapalın salnaməsində hipokoristik, yəni qısaldılmış formada Teuman) birgə Elamı idarə edən şah Urtakunun adlarında görmək olar [15, № 54, s.120]. Sözün, həqiqətən də, Elam dilində işlək olması Elam hidronimlərindən biri ilə də təsdiq olunur. Plini “Təbii tarix” əsərində Elimaida ölkəsindən (=Aşşur mətnlərində Luristanda yerləşən Ellipi/Ellime) axan “Ortacea” adlı çay barədə məlumat verir. Bu çayı, əminliklə Elama hərbi yürüşlə əlaqədar Akkad şahı Rimuşun mətnində xatırlanan Kablitum (akkadca “orta”) çayı ilə eyniləşdirmək olar [17, s.105].
28. **GIŠ. z/šali** (**“**ağac” determinativi ilə bildirilən əşya) [14, s.1279] > *şələ, çalı*
29. **zana** “xanım” [14, s.1282] > fars. *zənən* > *Sənəm* qadın ismi.
30**. zul** [14, s.1314] > *su* və *şəlalə* sözündə.

Bir-neçə söz istisna olmaqla (məsələn, 3, 9, 26, 27-cı sözlər), digərlərinin Orxon-Yenisey abidələrinin leksikonunda analoqu qeydə alınmayıb. Nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycanın tarixi cənub torpaqlarının müəyyən hissəsi və oranın lullubi və qutimənşəli sakinləri bir əsr ərzində elamlıların yaratdığı konfederativ dövlətin – Simaşkinin tərkibində, daha sonralar Elamın digər şahlarının siyasi təsiri altında olub [1; 2]. Qərbi Azərbaycandan (Urartu şəhəri Arqiştihinilidən; yerli azərbaycanlıların Qəmərli adı ilə tanıdıqları indiki Armavir) elam dilində tərtib olunmuş iki fal mətni və “Gilqameş haqqında epos”un fraqmentinin elam dilinə tərcüməsi tapılıb [17, p.301]. Əhəmənilərin hakimiyyəti zamanı pars (qədim fars) dilinin təsiri nəticəsində imperiyanın təsərrüfat dili olan elam dilinin lügət tərkibində və sintaksisində ciddi dəyişiklər baş vermişdir [5, c.93]. Antik müəlliflərin də əsərlərində elimeylərin (elamlıların) Atropatenanın ərazisi yaxınlığında məskunlaşdığına dair qeydlərə rast gəlmək olar [12]. Bu faktlar elamlıların müəyyən qrupunun Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yayıldıqlarını və dillərinin yerli əhali tərəfindən anlaşıldığını təsdiqləyir. Erkən orta əsrlərdən gec olmayaraq bu dil bəzi arxaik terminlərin türk dilinə keçməsinə *in situ* təsir gösrərə bilərdi. Başqa sözlə, müqayisəyə cəlb olunan 30 sözün əksəriyyəti türkdilli tayfaların Altaylardan qərb istiqamətinə axını ilə əlaqədar gəlmədiyinə işarə edir. Bu fikri dilimizdəki “qeyri-türkmənşəli”, “aborigen” sözlərin Ön Asiyanın mixiyazılı relikt dillərinin (şumer, akkad, elam, hurri, biayni) leksik fondunda da yer alması, yəni onların yerli mənşəli olmaları təsdiq edir. Həqiqətən də, Urmiya gölü hövzəsinin (Azərbaycanın tarixi cənub torpaqları) aborigen sakinləri olan lullubilər, qitilər və turukkular əsrlər boyu qonşu xalqlarla (şumerli-

---

[1] **Ku-ur-pi-^{d}Adad** (“Tanrı Adadın zirehi”) qarışıqmənşəli (hurri-akkad) teofor isimdə də nəzərə çarpır [21, p.22].

lər, babillilər, aşşurlular, hurrilər, urartulular, eləcə də elamlılarla) qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrdə olmuşlar və təbii ki, bu əlaqələr sözlərin mübadiləsinə təsirsiz ötüşməyə bilməzdi. Yazılı elam və yazılı türk dilləri arasındakı 1000 illik zaman məsafəsi onlar arasında nə vaxtsa mözcud olmuş bənzər qramatik əlamətlərin silinməsinə səbəb olmuşdur. X əsrin ərəb müəllifləri İstəxri və İbn-Xavqəl Xuzistanda ərəb, fars, suryani (=arami) və yəhudi dillərinə bənzəməyən dildə danışıldığı barədə məlumat vermişlər; alimlər yekdilliklə bu naməlum dili elam dilinin qalığı hesab edirlər [17, p.415].

"Yerli" terminlərin müəyyən qismi qədim türk dillərinə İran yaylasından keçməklə Şərqə miqrasiya edən etnik qrupların vasitəsilə ötürüldüyünü də mümkün hesab edirik. Bu terminlər türk dillərinə vaxtı ilə Ön Asiyada yaşayan, müəyyən dövrdən sonra müəmmalı səbəblərdən Altaylara miqrasiya edən toplumlar vasitəsilə keçə bilərdi. Məsələyə tarixi-tipoloji aspektdən yanaşdıqda nəzəri cəhətdən bu toplumlardan birini – toxarları (ana vətənlərindən ilk qopan hind-avropalılar), əminliklə təyin etmək mümkündür. Hələ e.ə. III minilliyin ortalarında şumerdilli mirzələr hind-Avropa mənşəli hesab olunan prototoxarların Zaqrosun mərkəzi hissəsində, Qutium ölkəsinin qonşuluğunda yerləşən şahlıqlarını Tukriş adlandırırdılar.[1] Het mətnlərində əks olunan hurri mifoloji ənənəsinə bu ölkənin Kiklipatalli adlı (isim hurrimənşəlidir) şahı məlum idi [21, p.21]. Gözlənilmədən e.ə. II minilliyin ortalarında yazılı mənbələrdə bu şahlıq və onun sakinləri haqqında informasiyalar kəsilir. Təxminən 2000 il sonra onlar hind, soqd, yunan mənbələrində **toxār**, eləcə də, qədim türk mətnlərində **tuγri** formalarında Şərqi Türküstanda (Çinin Sinzyan-Uyğur vilayəti) üzə çıxırlar. Maraqlı faktdır ki, artıq eramızın III əsrinə aid toxardilli mətnlərdə qədim türkcədən mənimsənilmiş sözlərə təsadüf olunur [3, c.7]. Toxarların vasitəsilə Altaylara "köç edən" sosial terminlərə qədim türklərdə geniş yayılmış **yabqu** hökmdar terminini (şumerlilərin **abgal** ("icma başçısı","müdrik") termini ilə eynidir) misal göstərmək olar. Bu termin Elamın şimal hüdudlarındakı Bit-karzi-yabku şəhərinin adında [4, c.127, прим.2][2], Qədim Babil dövrü mətnlərində xatırlanan Dur-Yabugani toponimində ("Yabqunun qalası") və Yabku-bat şəxs adında da [21, p.17] nəzərə çarpır. III Tiqlatpalasarın e.ə. 744-cü ildə yürüş etdiyi Kuşianaş İran yaylasında (Luristanda) [4, c.194, прим.3] toxarlara aid edilə bilən sonuncu coğrafi məntəqə hesab oluna bilər[3]. Məhz toxarlar bizim eranın I-III əsrlərində Orta Asiya coğrafiyasında (Əfqanıstan, Pakistan, Şimali Hindistan, Şərqi Türküstan) fəaliyyət göstərən güclü Kuşan imperiyasının yaradıcıları olmuşlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlimirzəyev A. "Su adamları" və Simaşki dövlətinin Azərbaycan tarixində yeri // BDU İlahiyat fakultəsinin elmi məcmuəsi, № 27, 2017, s. 75-87
2. Əlimirzəyev A. Simaşki çarlığının sakinləri / "Elm tarixi və elmşünaslıq: fənlərarası tədqiqatlar" mövzusunda I beynəlxalq elmi konfrans. Beynəlxalq elmi kofransın materialları, 29-30 oktyabr 2018, s. 346-350.
3. Гамкрелидзе Т., Иванов В. Первые индоевропейцы в истории: предки тохар в древней Передней Азии // Вестник древней истории, 1989, № 1, с. 14-39.
4. Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, 483с.
5. Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, Главна редакция восточной литературы, 1967, 492 с.
6. Липин Л. А. Аккадский (вавилоно-ассирийский) язык. Выпуск II, Словарь. Ле-

[1] Tikriş (və ya Siqriş) ölkəsi Ardalan yaxınlığında və ya Urmiya gölündən şimal-şərqdə lokalizə olunur [4, c.164]. **T||S** səs paralelliyi elam dili üçün səciyəvi idi; müqayisə et: **temti** ||**simti** "hökmdar". Tikrişdən qutilərə aid etnoantroponim ("Kutu") məlumdur [21, p.26].

[2] Kaşşularla (kaspilərin əcdadları) əlaqəli olan "Karziyabku" toponimi, bəlkə də, eyni mənada olan "Karzibra" (<**karzi**+**ibra**; sonunca komponent hurrilərin **ewri** "hökmdar" tituluna uyğundur) yer adı ilə eyniləşdirilməlidir. Bu halda toponimin **kar-zibra** kimi komponentlərə bölünməsi yanlış hesab olunmalıdır [4, c.201, прим.5].

[3] Kuşianaş < **kušan**+**iaš**; sonuncu komponent kaşşuların dilində "yer", "məkan" anlamındadır. Kuşan hökmdarları da **yabqu** titulu daşıyırdılar.

нинградский Государственный Университет, 1957, 211 с.

7. Юсифов Ю. Б. Эламские хозяйственные документы из Суз // Вестник древней истории. Москва, 1963, № 3, с. 204-261.

8. Юсифов Ю. Б. О происхождении азербайджанского народа / Материалы научной конференции, посвященной 60-летию АПИ имени В.И. Ленина. Б., 1981, с. 236-240.

9. Юсифов Ю. Б. О языках древнейших насельников Азербайджана (III тыс. до н.э.) / Вопросы азербайджанской филологии. Б., 1983, с. 63-72.

10. Юсифов Ю. Б. К значению древних топонимов в изучении этнической истории Азербайджана // AMEA Xəbərlər (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1987, № 2, с. 101-110.

11. Хачикян М. Л. Хурритский и урартский языки. Ереван, Издательство АН Армянской ССР, 1985, 195 с.

12. Ямпольский З. О северных эламитянах // Труды Музея Истории Азербайджана. Баку, 1957, том 2, с. 199-211.

13. Ямпольский З.М. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана // Ученые записки Азербайджанского Государственного Университета. Серия истории и философии. Баку, 1966, № 2.

14. Hinz W., Koch H. Elamische wörterbuch // Archaologische Mitteilungen aus İran. Berlin. Erganzungsband 17. Band I-II, Verlag von Dietrich Reimer in Berlin, 1987, 1392 s.

15. König F. W. Die Elamische Königsinschriften. Graz, Selbstverlag, 1965. 228 s.+44 tafel.

16. Oppenheim L. Studien ze den nichtsemitischen Nuzi-Namen // Archiv für Orientforschung. Graz, 1937, Band 12, Heft ½, ss. 29-39.

17. Potts D. T. The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient Iranian state. Cambridge University Press. 480 p.

18. Stolper M. W. Elamite / The Cambridge Encyclopedia of the World’s Ancient languages (Edited by Woodard R.D.). State University of New York, Buffalo, 2004, pp. 60-94.

19. Weisbach F. Die Achamenideninschriften Zweiter Art. Leipzig, Hinrichs’sche Buchhandlung, 1890, 148 s.

20. Zadok R.. The Elamite Onomasticon. Napoli, Instituto Universitario Orientale, 1984, 83 p.

21. Zadok R. Peoples from the İranian Plateau in Babylonian during the Second Millennium BC // Iran, 1987, vol. 25, pp.1-26.

Summary

Allahverdi Alimirzayev

On the "Turkic" words of the Elamite language

The language of the Elamites - the ancient inhabitants of the southern part of the Iranian plateau - is the most poorly studied among the relict languages of the peoples of Near East who used cuneiform. The total number of texts in this language exceeds 30 thousand. To date, more than 700 words are known and grammatical essays have been compiled, however, texts are difficult to translate. According to the grammatical structure, the Elamite language is agglutinative, because of which, at the dawn of elamitology, it was considered akin to Old Turkic. There are also hypotheses about the relationship of the Elamite with the Dravidian or Afro-Asiatic languages. The proposed article compares 30 Elamian words (some of them were used by other ancient peoples of Near East) with the words of the Azerbaijanian language. Since only 4 of them are recorded in the monuments of ancient Turkic writing, we came to the conclusion that the rest of the words were local and were not introduced into the speech of the Azerbaijanians with the Turkic tribes who migrated from the Altai. For Arab writers of the early Middle Ages had a vague idea of some ancient language in Khuzestan (the center of Elamite civilization), not like any other language known to them, in which scientists, not unreasonably, suspect Elam. In addition, the ethnic groups of the Urmia Basin (lullubians,

qutians, turukkians), which played a certain role in the ethno genesis of Azerbaijanians, for thousands of years were in contact with neighboring nations, including Elamites. Some words could get into the Turkic languages of Altai also with the migration of a certain ethnic community of Near East to the East. Tochars, whose country Tukrish, according to the Sumerian and Babylonian inscriptions, could be such a community, in the second half of the third – mid-second millennium BC. It was located in the central part of Zagros, and in the language of which words from the ancient Turkic language were actually found.

Keywords: *Azerbaijanian language, Elamite language, cuneiform texts, ancient Turks, Tokhars, comparative linguistics, relic words.*

Резюме

Аллахверди Алимирзоев

О «тюркских» словах эламского языка

Язык эламитов – древних насельников южной части Иранского плато – является самым слабо изученным из числа реликтовых языков народов Передней Азии, воспользовавшихся клинописью. Общее количество текстов на этом языке переваливает 30 тысяч. К настоящему времени известно значение более 700 слов и составлены грамматические очерки, однако тексты с трудом поддаются переводу. По грамматическому строю эламский язык является агглютинативным, из-за чего на заре эламитологии, его считали родственным древнетюркскому. Существуют также гипотезы о родстве эламского с дравидскими или афроазийскими языками. В предлагаемой статье сопоставляется 30 эламских слов (часть из них употреблялась и другими древними народами Передней Азии) со словами азербайджанского языка. Поскольку лишь 4 из них зафиксировано в памятниках древнетюркской письменности, мы пришли к выводу, что остальные слова были местными и не были привнесены в речь азербайджанцев с мигрировавшими из Алтая тюркоязчными племенами. Ибо арабские авторы раннесредневековья имели смутное представление о каком-то древнем языке в Хузестане (центр Эламской цивилизации), не похожим ни одному известным им языкам, в котором учёные, не безосновательно, подозревают эламского. Кроме того, этнические группы Приурмийского бассейна (луллубеи, кутии, туруккийцы), игравшие определённую роль в этногенезисе азербайджанцев, тысячелетиями контактировались с соседними народами, в том числе эламитами. Какие-то слова могли попасть в тюркские языки Алтая также с миграцией определённой этнической общности Передней Азии на Восток. Такой общностью могли быть тохары, страна которых Тукриш, согласно шумерским и вавилонским надписям, во второй половине III–середине II тыс. до н.э. находилась в центральной части Загроса, и на языке которых действительно обнаружены слова с древнетюркского языка.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, эламский язык, клинописные тексты, древние тюрки, тохары, сравнительное языкознание, реликтовые слова.*

UOT 94 (479.24)

GÜNEL MƏMMƏDOVA
ADA Universitetinin müəllimi, BDU-nun doktorantı,
Azərbaycan, gmammadova@ada.edu.az

AZƏRBAYCAN KƏNDİNDƏ "SİNFİ MÜBARİZƏ" VƏ ONUN MAHİYYƏTİ (1925-1930)

Açar sözlər: *Kollektivləşmə, kolxoz, sovxoz, sinfi mübarizə, qolçomaq*

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin yarandığı gündən başlayaraq həyata keçirilən hərbi kommunizm siyasəti dövründə bolşevik hökuməti mülkədarlara, torpaq sahiblərinə və varlı kəndlilərə "qolçomaq" damğası vuraraq onlara qarşı savaş açmışdı. Əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, bir çox hallarda qolçomaqlara qarşı aparılan mübarizə ortabab və yoxsul kəndliləri də öz ağuşuna alaraq demək olar ki, bütün kəndliləri əhatə etmişdi. Azərbaycan kəndində həyata keçirilən hərbi kommunizm siyasəti qolçomaqlara böyük zərbə vurmuş, sıravi kəndliləri də səfil vəziyyətə salmış və ölkəni aclığa sürükləmişdi. Yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində digər sahələrdə olduğu kimi, kənd həyatında da canlanma və yüksəliş dövrü başlansa da, 20-ci illərin ikinci yarısından etibarən qolçomaqlara qarşı başlanan yeni hücum dalğası və kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi siyasəti Azərbaycan kəndinə böyük fəlakətlər gətirdi.

Azərbaycan kəndində sinfi ziddiyyətlər nə Aprel işğalından əvvəl, nə də ondan sonrakı dövrlərdə Rusiyadakı kimi kəskin deyildi. Buna görə də bolşevik hökumətinin 20-ci illərdə süni şəkildə yaratmağa çalışdığı "sinfi mübarizə" gözlənilən nəticəni verməmişdi. Kollektivləşmə siyasəti isə sovet hökumətinin özünə əsas dayaq saydığı kəndli sinfinin də inamını qırmış və bu sinfi də özünə düşmən etmişdi. Bəzi hallar istisna olmaqla istər hərbi kommunizm dövründə, istərsə də kollektivləşmə illərində sovet hökuməti saf, vicdanlı və dinə bağlı olan Azərbaycan kəndlisini qolçomaqlara qarşı sinfi mübarizəyə cəlb edə bilmədi. Çünki Azərbaycan kəndlisi daim birgə yaşadığı varlı və qolçomaq sinfindən deyil, sovet hökumətinin özündən narazı idi. Buna görə də bolşevik hökuməti qolçomaqlara qarşı sinfi mübarizəni hərbi kommunizm dövründə olduğu kimi, kollektivləşmə illərində də güc strukturları və Bakıdan ezam olunmuş fəhlə emissarların vasitəsilə aparmalı oldu.

SSRİ MİK və XKS-nin 1925-ci il 20 mart tarixli qərarı ilə varlı qolçomaqların onlara məxsus torpaqlardan istifadə etmək, orada yaşamaq və digər hüquqları ləğv edilmişdi. Bu qərarla əslində mülkədarların və qolçomaqların qanuni hüquqları ləğv edildi, onların torpaqlarının əllərindən alınması və özlərinin sürgün edilməsi prosesi başlandı [4, v. 23].

Əslində bu dövrdə tək-tək istisnaları çıxmaq şərtilə kənddə sovet hökumətinin düşməni qalmamışdı. Kəndin açıq müqavimət göstərən, sovet hökumətini tanımayan yuxarı təbəqəsi hələ sovet hakimiyyətinin ilk illərində ya təslim edilmiş, ya da məhv edilmişdi. İnqilaba qədərki Azərbaycan kəndində qolçomaqların, kapitalist elementlərinin xüsusi çəkisi 10-13 faiz idi. Onlar yararlı torpaq sahələrinin 29,6 faizinə malik idilər. Əslində Azərbaycanda olan torpaqların böyük hissəsi – 68,9 faizi çar məmurlarına və xəzinəyə məxsus idi [10, s. 111].

Azərbaycanda varlı qolçomaq təsərrüfatları sovet hakimiyyətinin ilk illərində 5-6 faiz, 1925-ci ildə 3 faiz, 1928-ci ildə isə 6,8 faiz, 1930-cu ildə 6 faiz təşkil edirdi [5, v. 235]. Hakimiyyət tərəfindən daim təqiblərə və diskriminasiyaya məruz qalan qolçomaq təsərrüfatları 1925-ci ildə ümumi kənd təsərrüfatı vergisinin 50 faizini [9, s. 43], 1927-ci ildə 32,7 faizini, 1928-ci ildə 18,5 faizini, 1929-1930-cu illərdə isə 47,8 faizini verirdilər [16, s. 149; 13 s. 77].

Azərbaycanda qolçomaqlara qarşı mübarizə XV qurultaydan xeyli əvvəl başlasa da, ellik-

lə kollektivləşməyə keçidlə əlaqədar olaraq qolçomaqlara münasibət məsələsi yeni şəkildə ortaya atıldı. Ölkədə yaranmış iqtisadi və siyasi şəraitlə bağlı 1929-cu ilin axırından etibarən kolxoz quruluşunun, eləcə də sovet hökumətinin barışmaz düşməni hesab edilən qolçomaqların müqavimətini qəti olaraq qırmaq və elliklə kollektivləşmə rayonlarında onları bir sinif kimi ləğv etmək siyasətinə keçildi. Bu siyasət ilk dəfə 1930-cu il yanvarın 5-də ÜİK(b)P MK-nın "Kollektivləşmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi haqqında"kı qərarında təsbit olundu. Bu qərarda göstərilirdi ki, artıq ölkədə qolçomaqların iri istehsalını kolxozlarla əvəz etmək üçün maddi baza vardır. Bu cəhət qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinə keçilməsi üçün tam əsas oldu [17, s. 736].

Elliklə kollektivləşmə rayonlarında qolçomaqların bir sinif kimi ləğv etmək siyasəti, onun həyata keçirilməsi üsulları və formaları isə SSRİ MİK və XKS-nin "Elliklə kollektivləşmə rayonlarında kənd təsərrüfatının sosialistcəsinə yenidən qurulmasının möhkəmləndirilməsi və qolçomaqlarla mübarizə tədbirləri haqqında" 1930-cu il 1 fevral tarixli qərarında qanunvericilik yolu ilə rəsmi şəklə salındı. Bu qərar kütləvi kollektivləşmə rayonlarında torpaq icarəsinə və muzdlu əməkdən istifadəyə icazə verən bütün köhnə qanunları ləğv etdi. Torpaq icarəsi və muzdur saxlamaq hüququ qolçomaqların əlindən alındı. Qolçomaqların iş heyvanlarının, toxum ehtiyatlarının və ümumiyyətlə bütün əmlakının müsadirəsinə icazə verildi.

1930-cu ilin əvvəllərində təkcə pambıqçılıq rayonlarında varlı fərdi təsərrüfatlardan 6 min hektar torpaq sahəsi və 2 min baş iş heyvanı müsadirə edilmişdi. Ona görə də orta və varlı təsərrüfatların sahibləri öz mal-qarasını müsadirə olunmağın dərdindən ya kəsir, ya da dəyər-dəyməzinə satırdılar. 1930-cu ilin yanvarında SSRİ MİK və XKS heyvanların kəsilməsinə qarşı mübarizə haqqında qərar qəbul etdi [10, s. 114]. Bu qərara uyğun olaraq Azərbaycan SSR XKS tərəfindən də "Azərbaycan SSR-də heyvanların gizli kəsilməsinə qarşı mübarizə haqqında" qərar qəbul edildi. Lakin heyvanların kəsilməsinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Kollektivləşmənin ilk illərində Azərbaycanda mal-qaranın sayı yarıbayarı azaldı. Yalnız 1933-cü ildə görülmüş əlavə tədbirlər nəticəsində bu prosesin qarşısı alındı [18, s. 209].

1930-cu ilin fevralında SSRİ MİK və XKS "Qolçomaq təsərrüfatlarının özbaşına köçməsinin və onlar tərəfindən əmlakın satılmasının qadağan edilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. Varlı təsərrüfat sahibləri "qolçomaq" möhüründən yaxa qurtarmaq, qolçomaq isə ona doğru yönəlmiş siyasətdən canını qurtarmaq üçün əmlakını satmaq və başqa yerə köçmək kimi üsullardan istifadə edirdilər. Bunun qarşısını almaq üçün adı çəkilən qərara əsasən Azərbaycanda icraiyyə komitələrinə tapşırıldı ki, özbaşına köçən və əmlakını satan varlıların əmlakı dərhal müsadirə edilsin. Beləliklə, hər cür təqiblərə məruz qalan Azərbaycan kəndində sanki təhkimçilik dövrünü xatırladan qanunlar tətbiq edilməyə başlandı. Bütün bu sosial-siyasi proseslər "sinfi mübarizə" adı altında həyata keçirilirdi [11, s. 147]. Bu əslində qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi uğrunda başlanan amansız müharibə demək idi.

Qolçomaqlara qarşı mübrizə üç istiqamətdə aparılırdı. Birinciyə antisovet, antikommunist, əksinqilabi aktiv daxil idi. Bunlar Dövlət Siyasi İdarəsinin xətti ilə siyasi cinayətkar kimi həbs edilir, güllələnir, ailə üzvləri isə Sibirə və yaxud Orta Asiyaya sürgün edilirdi. İkincisi, kolxoz hərəkatına qarşı çıxış edən varlı kəndlilər ailəsi ilə birlikdə yenə də həmin yerlərə göndərilirdi. Kəndlilərin digər şübhəli qismi isə respublikanın daxilində xüsusi yaşayış düşərgələrinə yerləşdirilirdi [8, s. 63-64]. Dövrün sənədlərinin araşdırılması göstərir ki, ən yüngül cəza hesab edilən üçüncü formadan Azərbaycanda ümumiyyətlə istifadə edilməyib, birinci və ikinci formalar isə geniş tətbiq edilib.

AK(b)P MK katibinin kollektivləşməyə qoşulmayan sərhəd rayonlarında qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi barədə 26 yanvar 1930-cu il tarixli yanlış göstərişi qolçomaqlara qarşı aparılan amansız mübarizə yeni təkan verməklə yanaşı, bu prosesdə aşırı sui-istifadə hallarının genişlənməsinə də zəmin yaratdı. Qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi üçün dairə qərargahları təşkil olunurdu. Qolçomaqların təsirinin güclü olduğu, ictimai və partiya işi zəif aparıldığından yoxsul, muzdur və ortabab kəndlilərin bu işə hazır olmadığı yerlərdə qolçomaq sinfinin ləğv olunmasını əsas etibarı ilə inzibati-məhkəmə or-

qanları vasitəsilə həyata keçirilməsi mərkəz tərəfindən yerlərə tövsiyyə edilirdi [8, s. 64].

1929-1930-cu illərdə demək olar ki, hər ay Dövlət Siyasi İdarəsinin nümayəndələri tərəfindən yerlərdə qolçomaqların və varlı kəndli təsərrüfatlarının uçotu aparılırdı. 1929-cu ildə qolçomaq təsərrüfatlarının sayı 7954 idisə, 1930-cu ilin oyulunda bu rəqəm 3312-yə enmişdi. Deməli bir il ərzində 4642 varlı kəndli təsərrüfatı məhv edilmişdi. Qolçomaq təsərrüfatlarının kütləvi məhv edilməsi və özlərinin isə həbs və ya sürgün edilməsinə baxmayaraq qolçomaq siyahılarına hər dəfə yeni adların əlavə edilməsi hesabına bu təsərrüfatların sayını əks etdirən rəqəmlər azalmırdı, əksinə artırdı. Məsələn, 1930-cu il avqustun 1-də 3483, sentyabrın 20-də 3802 qolçomaq təsərrüfatı qeydə alınmışdı. 1931-ci ilin fevralında isə bu qərəm 5309-a çatdırılmışdı [1, v. 173].

Bir çox hallarda öz fərdi təsərrüfatını saxlamaq istəyən, kolxoza daxil olmaq istəməyən ortabab kəndlilər də "qolçomaq quyruğu" adlandırılaraq qolçomaqlarla eyni şəkildə təqib edilirdi. Bir çox rayonlarda kəndli təsərrüfatlarının ən azı 10-15 faizi qolçomaq siyahılarına salınaraq təqib edilirdi. Qolçomaq və ya kolxoz hərəkatının əleyhdarı adı altında seçki hüququndan məhrum edilənlərin sayı 15-20 faizə çatırdı. Mütəmadi olaraq bütün rayonlardakı kolxozlarda yoxlamalar aparılır və hər dəfə yeni-yeni "qolçomaq"lar aşkar edilərək kolxozlardan çıxarılırdı. Qolçomağı müəyyən edən amillər o qədər çox idi ki, ortabab kəndlinin qolçomaq siyahısına çox asanlıqla salınırdı. İllik gəliri 300 manatı keçən, ticarətlə məşğul olan, kənd təsərrüfatı alətlərini, maşınları, binaları, dəyirmanları və s. icarəyə verən (qeyd edilənlərdən biri kifayət idi) hər bir kəndli çox asanlıqla qolçomaq ("kulak") siyahısına salınırdı [10, s. 111]. Bütün bunlar kəndin orta təbəqəsinin kolxoz quruluşuna qarşı narazılığını və mübarizəsini gücləndirirdi.

Ortabablarla birlikdə kolxoza daxil olmaq istəməyən sıravi kəndlilərə də "əksinqilabçı", "antisovet", "bandit" və s. adlar verilir və onlara qarşı da qolçomaqlar üçün nəzərdə tutulmuş cəza tədbirləri tətbiq edilirdi. Beləliklə, mübarizə təkcə qolçomaqlara qarşı deyil, eyni zamanda "kim kolxoza girmədisə o, sovet hökumətinin düşmənidir" prinsipi ilə kolxoz hərəkatına qarşı olan, kolxoza girmək istəməyən bütün kəndlilərə qarşı aparılırdı. Belə bir siyasət öz növbəsində hökumətin siyasətindən və kolxoz hərəkatından narazı olan kəndlilərin hökumətə qarşı qolçomaqların yanında yer almasına gətirib çıxardı.

Azərbaycanda qolçomaqlar sovet hakimiyyətinə qarşı gizli və açıq mübarizənin bütün formalarından istifadə etməklə yanaşı bəzi spesifik üsullarla da müqavimət göstərirdilər. Respublikada qolçomaqların müqavimətini gücləndirən bir sıra amillər mövcud idi:

Birinci, qəbilə-tayfa münasibətlərinin hökm sürdüyü Azərbaycanda qolçomağın ardınca onun bütün qohum-əqrəbası, nüfuzu daha çox olan qolçomağın ardınca isə bütöv kənd gedirdi.

İkinci, dinə və milli adət-ənənəyə güclü inamı olan Azərbaycan kənliləri Quranın qadağan etdiyi qanunlardan kənara çıxmırdılar. Kolxozlar isə kəndlilər tərəfindən "Quran qanunlazına" zidd hesab edilirdi. Məhz bu amil qolçomaqların müqavimət hərəkatında özünə çoxlu tərəfdar toplayırdı.

Üçüncü, Sovet hakimiyyətinin elan edildiyi 10 il müddətində bu hakimiyyətdən heç bir köməklik görməyən kəndlilərin kolxoz quruculuğuna inamı yox idi. Bu inamsızlığı kəndlilərə qarşı yeridilən vergi siyasəti daha da gücləndirdi.

Dördüncü, ömrü boyu xüsusi mülkiyyətçilik əhvali-ruhiyyəsi ilə yaşayan kəndlini kollektiv təsərrüfata cəlb etmək, onun həyat tərzini dəyişmək könüllülük prinsiöi ilə mümkün olmayan bir proses idi. Bu da təbii olaraq müqavimətin yaranmasına doğru aparırdı.

Beşinci, 1927/1928-ci ilin qış ərzaq kampaniyasından sonra İttifaq miqyasında tətbiq edilən fövqəladə tədbirlər Sovet hakimiyyətinə qarşı kəndlinin nəinki inamını qırdı, hətta kəndli Sovet hakimiyyətinə qarşı düşmən sinifə çevrildi [11, s. 134-135].

Bir çox rayonlarda hətta kənd sovetlərinin rəhbər üzvləri belə qolçomaqlar tərəfinə keçib, onların haqqını müdafiəyə qalxmış və sovet hakimiyyəti orqanlarının ədalətsiz mövqeyinə etiraz əlaməti olaraq seçkiləri baykot etmiş və müqavimət hərəkatına qoşulmuşdular. Bu hərəkatlar getdikcə böyüyərək kəndli hərəkatına çevrilirdi. Rayonların əksəriyyətində, o cümlədən Gəncə, Qazax, Şamxor, Ağdam, Cəbrayıl, Quba, Lənkəran, Sabirabad, Göyçay və b. rayon-

larda bu cür antisovet hərəkatlar və üsyanlar baş vermişdi [15, s. 56-57]. Ölkəni kəndli və qolçomaq hərəkatı bürümüşdü. Sovet hökumətinin həyata keçirdiyi ədalətsizliklərə qarşı qolçomaqlar terror aktları da törətməyə, partiya və sovet rəhbərlərini öldürməyə başladılar. Təkcə 1930-cu ilin noyabrı ayı ərzində ölkədə 19 terror aktı törədilmişdi. Bu zaman ölkədə mövcud olan qolçomaq qruplarının fəaliyyəti genişlənmişdi, 65 qolçomaq hərəkatında 1240 nəfər iştirak etmişdi [14, s. 358-359]. Hətta Zəyəmdə 1930-cu il noyabrın 14-də silahlı çıxış edən qolçomaqlar Bakı-Tbilisi dəmir yolunu ələ keçirmişdilər. Gədəbəy rayonunun Söyüdlü, Slavyanka, Nərimankənd, Süleymanlı, Ağaş və b. kəndlərində qolçomaqlar hakimiyyət orqanlarının binalarının mühasirəyə almış, onlara ultimatum vermişdilər. Dağ atıcı briqadası artilleriyası köməyə gələrək mühasirəni dağıtmışdı. Qolçomaq çıxışları respublikanın Gəncə, Biləsuvar, Lənkəran, Salyan, Cəlilabad və b. rayonlarında da baş vermişdi. Vəziyyətin ciddi olduğunu bilən Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi AK(b)P MK-ya göndərdiyi gizli sənəddə bildirirdi ki, 1930-cu ilin iyulunda Nuxa-Zaqatala, Kürdüstan-Zəngəzur və Gəncə qəzalarında baş verən qiyamları yatırmaq üçün əlavə silahlı qüvvə göndərilsin [14, s. 359].

1929-1931-ci illərdə kəndli üsyanları ilə paralel olaraq "Qaçaq hərəkatı" yenidən canlandı. Kollektivləşməyə qarşı Gəncə, Zaqatala, Qarabağ, Şəki, Lənkəran və b. yerlərdə baş verən üsyanlar yatırıldıqdan sonra dağlara çəkilərək mübarizəni davam etdirən partizan hərəkatı da yenidən canlandı. Beləliklə, kəndli üsyanlarının başlanması və ona güc verən qaçaq hərəkatının, partizan mübarizəsinin baş qaldırması ilə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mübarizəni xarakterinə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar: a) Qolçomaqlar hökumətə ərzaq verməkdən imtina edir, məhsulu quyularda və digər yerlərdə gizlədir, bir sıra hallarda isə tamamilə məhv edirdilər. Mal-qaranı müsadirə olunmamaq üçün ya dağlara sürüb aparır, ya da kəsirdilər; b) Yerlərə gələn partiya və komsomol nümayəndələrini döyərək kəndlərdən qovur, bəzi hallarda isə idarələri dağıdırdılar. Bu cür hadisələr xüsusilə sovetlərə keçirilən seçkilər zamanı daha tez-tez baş verirdi; c) Kəndlilər silaha sarılaraq hərbi birləşmələrə kəskin müqavimət göstərir, tez-tez isə partizanlarla birləşərək ordu hissələrinə, qatarlara basqınlar təşkil edirdilər [12, s. 50-51].

1929-1930-cu illərdə vəziyyət o qədər kəskinləşmişdi ki, Zaqafqaziya Diyar rəhbərlərindən Ş.Eliava Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan KP-lərinin 6-cı konqresində Azərbaycan kəndlərində vəziyyətin get-gedə pisləşdiyini etiraf etməyə məcbur olmuşdu: "...Fəqət Azərbaycanda vəziyyət daha ağır və gərgin bir şəkildədir. Naxçıvan, Zaqatala, Şəki vilayətlərində ümumi kəndli üsyanları baş verdi, hökumət onlarla tam mənasında hərbə girmək məcburiyyətində qaldı" [12, s. 51]. Həqiqətən də, Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ən gərgin vəziyyət Azərbaycanda idi. Belə ki, təkcə 1930-cu ilin mart ayında Cənubi Qafqazda qeydə alınmış 50-yə yaxın kütləvi silahlı üsyandan 40-ı Azərbaycanda, digərləri isə əsasən Gürcüstan və Ermənistanda türk əhalisinin yaşadığı ərazilərdə baş vermişdi [8, s. 76].

Ümumiyyətlə, 1931-ci ilin əvvəlində respublika ərazisində tərkibi 1200 nəfərdən ibarət olan 132 qolçomaq dəstəsi fəaliyyət göstərirdi [3, v. 454]. Kollektivləşmənin dörd ilində bu siyasətə qarşı 400-dən çox silahlı qaçaq dəstəsi mübarizə aparmışdı [8, s. 72].

Nuxa-Zaqatala bölgəsində baş vermiş üsyanda nəinki kəndin varlı və yoxsul təbəqələri, hətta yerli kommunistlərin özləri də iştirak etmiş, hakimiyyəti ələ keçirib iki həftə ərzində əllərində saxlamışdılar. Əlavə hərbi qüvvələrin cəlb edilməsi nəticəsində bu üsyan yatırıldı, üsyançılardan 180 nəfər öldürüldü, 150 nəfər yaralandı, 865 nəfər həbs edildi. Bu üsyanın yatırılması zamanı hökumət qoşunlarından da 73 nəfər öldürüldü, 79 nəfər yaralandı. Nuxa-Zaqatala üsyanı yatırıldıqdan sonra hakimiyyətin fövqəladə üçlükləri tərəfindən bu üsyanda birbaşa və ya dolayı yolla iştirak edənlərdən 1300 nəfəri həbs edilərək güllələndi və ya sürgünə göndərildi [2, v. 192].

Naxçıvanda Tuxarekinin komandanlığı altında qızıl əsgərlər üsyançı kəndlilərin üzərinə hücum etsələr də, məğlub olub qaçmağa məcbur olmuşdular. Üsyançıların xeyli hərbi sursat əldə etdiyi bu toqquşmada əsgərlərdən bir çoxu kəndlilərin tərəfinə keçmişdi.

Qarabağın Cəbrayıl qəzasında isə 600 nəfərlik rus əsgəri Sirik mahalının üsyançıları tərəfindən dağıdılmışdı. Sonradan gətirilən əlavə qüvvələrin köməyi ilə üsyan yatırılmış, dinc əhaliyə - qocalara, qadınlara, uşaqlara divan tutulmuşdu. Salamat qalanlar isə İrana qaçmışdılar. Samux, Qazax, Qarabağ, Goranboy və Tovuz bölgələrində qaçaqçılıq edənlərin sayı 5 mindən çox idi [12, s. 51-52].

Bu üsyanlara qarşı sovet hakimiyyəti amansızlıqla mübarizə aparırdı. 1930-cu il yanvarın 3-də Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin qəbul etdiyi “Antisovet elementlərinin tərksilah olunması barədə sanksiyalaşdırılmış kütləvi əməliyyat barədə” qərarının icrası məqsədilə xüsusi “üçlüklər” və “beşliklər” yaradıldı və bu “üçlüklər” antisovet müqavimət hərəkatlarında iştirak edənlərə qarşı xüsusi əməliyyatlara başladılar. Təkcə Gəncə bölgəsindəki Y.Qasımovun rəhbərlik etdiyi “fövqəladə üçlüy”ün həyata keçirdiyi hərbi-çekist əməliyyatının yekunlarında qeyd edilirdi ki, Gəncə və Gədəbəydə ələ keçirilmiş 1026 nəfərdən 366 nəfəri güllələnmiş, 316 nəfəri mühakimə olunub hərbi əsir düşərgələrinə göndərilmiş, qalanları isə Sibirə və Qazaxıstana sürgün olunmuşdur [12, s. 53].

Zəyəm Fövqəladə Üçlüyü tərəfindən 366 nəfər güllələnmişdir ki, onlardan 92 nəfər banditizmdə, 141 nəfər banditləri himayədə, 119 nəfər üsyanlarda iştirak etməkdə, 13 nəfər isə antisovet təbliğatda edilmişdilər. Həbs olunan və sürgün olunanların sayı 316 nəfər idi. Təkcə Naxçıvan MSSR-in Keçili kəndində 17-si qadın olmaqla 70 kəndli güllələnmişdi [12, s. 53; 8, s. 72; 7, s. 21-31].

Bütün respublika rayonları boyu müşaiyət olunan üsyanlar, kəndli iğtişaşları, qolçomaq, qaçaq və partizan hərəkatları qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olması səbəbindən dağıdıldı, bu hərəkatlarda iştirak edən və yaxud bunlarla dolayı yollarla bağlı olanlar həbs edilərək ya güllələndi, ya da sürgünə göndərildi. Antisovet, antikolxoz üsyanlar əsasən 1929-1931-ci illərdə baş versə də, Sovet hökumətinin ağır cəza tədbirlərinə baxmayaraq kollektivləşməyə qarşı qaçaq və partizan hərəkatı 1935-ci ilə qədər davam etdi. Bununla bağlı olaraq fövqəladə üçlüklərin də fəaliyyəti davam edirdi.

1932-ci ildən başlayaraq qolçomaqlar üzərinə hücum daha da gücləndirilsə də, planlaşdırıldığı kimi nə kollektivləşməni, nə də qolçomaqların bir sinif kimi tamamilə məhv edilməsini birinci beşillikdə həyata keçirmək mümkün olmadı. Bu proses yalnız ikinci beşillikdə yekunlaşdırıldı.

Azərbaycanın ümumi kəndli təsərrüfatlarında 1929/1930-cu ildə ümumilikdə 7583, 1930/1931-ci ildə 3802 qolçomaq təsərrüfatı var idisə, onların sayı 1931/1932-ci ildə 1715-ə, 1932/1933-cü ildə 280-ə, 1935-ci ildə isə 80-ə enmişdi [6, s. 267]. Qolçomaqların sayca 90-100 dəfə azalması 1929-1935-ci illərdə “qolçomaqların bir sinif kimi ləğv etmək” siyasətinin “parlaq” nəticəsi idi.

Artıq 1936-cı ildə respublikanın bütün kəndli təsərrüfatlarının 85,2 faizi kolxozlarda birləşdirilmişdi. Elliklə kollektivləşmə Azərbaycan kəndində əslində kəndlini kolxozlara təhkim etdi. Ümumi mülkiyyət, dövlət mülkiyyəti adı altında ölkədə mülkiyyətsizlik yaranmış oldu və sovet hökumətinin mövcudluğunun sonuna qədər davam edən bu vəziyyət Azərbaycan kəndlisinə səfalət və aclıqdan başqa bir şey vermədi. Torpaqdan ayrı düşən kəndliyə özü üçün işləmək imkanı verilməməklə yanaşı dövlət üçün işləmək marağı da yaradılmadı.

Qolçomaqlara qarşı aparılan repressiv tədbirlərdən yayına bilən təsadüfi “qolçomaq”lar da 1930-cu illərin ikinci yarısında həyata keçirilən kütləvi repressiyalardan canlarını qurtara bilmədilər. Məhz bu illərdə təxminən 3 milyondan bir qədər artıq əhalisi olan Azərbaycanda 20 mindən çox adam güllələndi, 110 min nəfər həbsə məhkum edildi, 200 minə qədər insan Sibirə və Orta Asiya çöllərinə sürgün edildi. Əslində elliklə kollektivləşmə illərində qolçomaqlara qarşı mübarizə adı altında həyata keçirilən siyasət 30-cu illərin dəhşətli repressiyalarının ilk dalğası idi. Çünki elliklə kollektivləşmə illərində baş verən hadisə və proseslər, kolxoz hərəkatına qarşı kəndlilərin aktiv və passiv müqaviməti qolçomaqların sinfi mübarizəsi kimi qələmə verilmiş, “qolçomaqlara qarşı sinfi mübarizənin gücləndirilməsi və onların bir sinif kimi ləğv edilməsi” pərdəsi altında Azərbaycanın bütün rayonlarında kəndlilərə qarşı soyqırıma bənzər ağır cinayətlər törədilmişdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. ARDA, f. 1, siy. 74, iş 301.
2. ARDA, f. 379, siy. 3, iş 2 a.
3. ARPİİSSA, f. 1, siy. 74, iş 15.
4. ARPİİSSA, f. 1, siy. 74, iş 176.
5. ARPİİSSA, f. 1, siy. 74, iş 305.
6. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. VI c. Bakı, Elm, 2001.
7. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, Azərnəşr, 1993.
8. Cəfərov C. Stalinizm və Azərbaycan kəndi (1920-ci illərin sonları-30-cu illər). Bakı, Elm, 2012.
9. Əlimirzəyev X. Azərbaycan kəndi sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1963.
10. Həsənov C. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi. Bakı, Gənclik, 1991.
11. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər. Bakı, Mütərcim, 1996.
12. İbrahimli X. Azərbaycan mühacirəti tarixi. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2015.
13. Məmmədov E. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsi ərəfəsində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə (1927-1929-cu illər). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 196.
14. Məmmədov N. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1938-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti, 2012.
15. Məmmədzadə M.B. Köylü hərəkatı. Lenin milli siyasəti. Bakı, 2007.
16. Обзор о деятельности правительства за 1929 и 1930 гг. Баку, 1931.
17. Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamı və qərarları. II hissə. Bakı, Azərnəşr, 1954.
18. Şıxlinski Z. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1926-1932-ci illər). Bakı, Azərnəşr, 1975.

Резюме

Мамедова Гюнель

"Классовая борьба в азербайджанской деревне и ее суть»

Представленная статья посвящена мероприятиям Советской власти в области экономики после апрельского переворота 1920 года и дискриминационная политика раскулачивания Советов под лозунгом "классовой борьбы". Статья исследует нарушение прав крестьян в результате насильственной коллективизации и раскулачивания.

Ключевые слова: *коллективизация, колхоз, совхоз, классовая борьба, кулак*

Summary

Mammadova Gunel

"Class struggle in Azerbaijani village and its essence"

The present article focuces on Soviets economic policy launched in Azerbaijan after April coup-d'etat. The author critically analyzed Soviets "class struggle" forced collectivization and discriminative policy against kulak households. The article describes Soviet force collectivization policy and dekulakization process carried out in Azerbaijani village.

Keywords: *collectivization, kolkhoz, sovkhoz, class struggle, kulak*

UOT 94(479.24)

MAİS ƏMRAHOV
Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Mədəniyyət tarixi şöbəsinin müdiri, Azərbaycan
emrahov48@mail.ru

MÜHARİBƏ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİ İŞÇİLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ ARXİV SƏNƏDLƏRİNDƏ (1941-1945-Cİ İLLƏR)

Açar sözlər: *Faşist Almaniyasının Qafqaz planı, müdafiə hüdudları, Bakı nefti, antisovet fikirlər, antisovet əhvali-ruhiyyə*

Giriş. Bakı nefti alman işğalçılarının hədəfində. 1941-1945-ci illər müharibəsində cəbhənin neft və neft məhsulları ilə təmin edilməsində Azərbaycanın rolu məsələsi tarixçilərin, politoloq və filosofların, həmçinin iqtisadçıların tədqiqat obyekti olaraq qalmaqdadır. Bunun əsas səbəblərindən biri müharibə tarixinə dair ədəbiyyatda qələbədə Bakı neftinin əhəmiyyətinin lazımınca qiymətləndirilməməsidir.

Müharibə dövrü statistik külliyatlarının təhlilindən aydın olur ki, Almaniya SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlayanda neftin 87,1 faizini Bakı , Qroznı, Maykop, 6 faizini Volqa-Ural, 4,8 faizini Qazaxıstan və Orta Asiya, 2,1 faizini Uzaq Şərq verirdi. Qafqazda istehsal olunan 87,1 % neftin 71,0 - % ni Bakı verirdi (5, s.93). 1941-ci ildə Bakıda 23,5 milyon ton neft çıxarıldı ki (1), bu Ümumittifaq hasilatının 71,2 % - ni təşkil edirdi. 1942-ci ildə Azərbaycan neftçiləri qarşısında ölkəyə 18,2 milyon ton neft verilməsi vəzifəsi qoyuldu (3). Bakı mədənlərinin real vəziyyəti baxımından bu planın qeyri-obyektiv olmasına baxmayaraq, Azərbaycan neftçiləri 15,7 milyon ton neft, yaxud Ümumittifaqda hasil olunan 21,9 milyon neftin 71,7 % - ni, 1943-cü ildə 12,7 milon ton, yaxud Ümumittifaq neftinin 71 %-ni verdi (4). Göründüyü kimi, Azərbaycan neftçiləri bütün çətinliklərə baxmayaraq müharibənin ilk iki ilyarımında cəbhəni lazımı miqdarda neft və neft məhsulları ilə təmin etdi. Sözsüz ki, Almaniya, Fransa və İngiltərə hökumətləri Bakı neftinin əhəmiyyətin dəyərləndirir və Bakı neftinin ələ keçirilməsi sahəsində öz planları vardı. Bu baxımdan antisovet fikirlərdə Bakının taleyi müzakirə mövzusu olması bir tərəfdən doğru olsa da, digər tərəfdən məsələnin həssaslığından istifadə edən düşmən elementlər antisovet fikirlər formalaşdırmağa və yayılmasına cəhd edirdilər.

Antisovet fikirlərin və əhvali-ruhiyyənin formalaşması. Antisovet fikirlərin və əhvali-ruhiyyənin formalaşmasında cəbhədə baş verən hadisələr, sovet qoşunlarının cəbhənin müxtəlif istiqamətlərindəki əməliyyatlarının nəticələri, xüsusən Stalinqrad altında döyüşlərə qədər baş verən hadisələr mühüm rol oynayırdı. Cəbhə hadisələrindən əhali əsasən qəzet yazılarından və Sovet İnformasiya Bürosunun məlumatlarından xəbər tuturdu. Bu məlumatlarda hadisələr təfsilatı ilə izahı olunmadığından düşmən elementlər hadisələri müxtəlif məcralara yönəldir, ruh düşünlüyü və passivlik yaratmaq üçün istifadə edirdilər. Cəbhədə vəziyyət əsasən 1942-ci ilin iyun ayının ortalarına qədər daha ağır idi və alman-faşist qoşularının müxtəlif istiqamətlərdə əldə etdiyi qələbələr düşmən elementlərinin fəallaşmasına zəmin yaradırdı. Bu baxımdan cəbhədəki vəziyyətə, xüsusən də Şimali Qafqazdakı hərbi duruma dair ayrı-ayrı ordu komandanlarının, ordu xüsusi şöbələrinin, siyasi hissə üzrə müavinlərinin Azərbaycan K(b)P MK-ya ünvanladığı məlumatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bəhs olunan dövrdə Orconikidze-Nalçik-Qroznı-Mahaçqala müdafiə hüdudlarının tikintisi davam edirdi. Orconikidzedə tankəleyhinə maneələrin, barrikada və qurğuların tikintisində avqustun 18-də plana görə 8.000 nəfər işləməli olduğu halda, hərbi hissələrlə birlikdə

7.000 nəfərə yaxın adam işə çıxmışdır. Avqustun 16-da düşmən təyyarələrinin müdafiə zolaqlarını bombalaması və əhalinin təxliyyə əhvali-ruhiyyəsinin güclənməsi nəticəsində işə çıxma azalmışdır.

Avqustun 19-da Orconikidzedə barrikadalar istisna olmaqla 3.750 kubmetr, sonrakı gün Orconikidzedə müdafiə hüdudlarının tikintisində 5.545 nəfər iştirak etmiş, 3.553 kub metr torpaq çıxarılmışdır. Nalçikdə 1.700 nəfər, Qroznıda 3.449 nəfər, Mahaçqalada 1.300 nəfər işləmişdir ki, bu işə çıxma planının 13 %-ni təşkil edirdi. (2, v.56)

Mahaçqalada tikintinin gedişi qeyri-qənaətbəxş olmuşdur. Sutkalıq tapşırıq 60% yerinə yetirilmiş, işə çıxma 3,7 faiz təşkil etmişdir. Plana görə 5.980 nəfər işə çıxmalı olduğu halda 822 nəfər işə çıxmışdır (2,v.64). Azərbaycan K(b)P MK-ya göndərilən məlumatlardan aydın olur ki, Qrozınıda avtonəqliyyatda çatızmazlıq yaranmış, Mahaçqalada müdafiə tikintisində vəziyyət qeyri-qənaətbəxş olaraq qalmış, sutkalıq plan tapşırığı 52 % yerinə yetirilmiş, fəhlələrin işə çıxma planı 15,9 % təşkil etmişdir (2,v.59). Avqust ayının 21-də Orconikidzedə 5.213 nəfər və 3 hərbi alay tikinti-müdafiə işlərində iştirak etmişdir. Qroznıda aparılan tikintidə fəhlə qüvvəsinin, traktorların və avtomaşınların çatmaması, minaların, detonatorların, naqillərin, partlayıcı maddələrin olmaması çətinliklər yaradırdı. Ümumilikdə hadisələrin təhlili, məlumatların araşdırılması göstərir ki, işi çətinləşdirən səbəblər sırasında əməyin pis təşkili, iş alətlərinin çatışmaması (lapatka, kürək, və s.) dayanır, bunun nəticəsində əhalinin əmək məhsuldarlığının sutkalıq tapşırığı 30-40% təşkil edir.

Məlumatların təhlili göstərir ki, düşmən qoşunlarının bəzi əraziləri ələ keçirməsindən istifadə edən quldur qruplar əhalinin mal-qarasını oğurlayırlar. Mal-qaranın çıxarılmasına mane olan belə quldur qruplardan biri 1942-ci ilin avqust ayı ərzində Karaçayın dağlıq rayonunda aşkarlandı. Quldur qrupunu ləğv etmək üçün əməliyyat işçilərinin rəhbərliyi ilə XDİK qoşunundan 23 nəfər göndərildi.

Kabarda-Balkarın Ter rayonunda cəbhədən Qafqaz diviziyasından qaçmış 115 nəfərlik fərari qrupu mal-qaranın Gürcüstan ərazisinə keçirilməsinə mane olmuşdur. Kabarda Balkar XDİK müavininin rəhbərliyi altında onlara qarşı 46 nəfərdən ibarət əməliyyat qrupu göndərilmişdir. (2,v.58)

Cəbhədəki vəziyyət haqqında 1942-ci ilin sentyabr ayında da Azərbaycan K(b)P MK-ya məlumatlar daxil olurdu. Lukyanovun 10 sentyabr 1942-ci il tarixli Merkulova ünvanladığı məktubda (2,v.53-54) bildirilirdi ki, sentyabrın 9-da saat 18-30-da Həştərxan şəhərinə 14 düşmən təyyarəsi uçuş etmiş, 2 böyük neft bazası bombardmana məruz qalməşdır. Onlardan birində 200 min tondan yuxarı neft, digər neft bazasında 150 min ton neft, o cümlədən 72 min ton yağ vardı. Qısa vaxtda yanğın böyük sahəni əhatə etmiş, yanğını lokallaşdırmaq üçün imkan olmamışdır. Zavodun avadanlığının 2/3 hissəsi sıradan çıxmış, avadanlıqların bir hissəsi təxliyyə olunmuş, yanğının ona bitişik qəsəbəyə yayılmaması məqsədilə yanğın komandası və hərbi hissə səfərbər olunmuşdur. Maddi itki çox böyük olmasa da, 20-30 nəfərə yaxın adam həlak olmuşdur.

Lukyanov bildirirdi ki, həmin gün saat 20-yə yaxın Həştərxanın şimalında Boqdo stansiyası bombardmana məruz qaldı. Şimala istiqamət götürən benzin eşelonu yanır. İnsan itkisi 160 nəfərə çatır ki, onlardan 50 nəfəri həlak oldu. Üçüş nəticəsində Həştərxanda ehtiyat neft qalmadı. Digər bazalarda qalan neft 200 min tona yaxındır (2,v.53). Məktubun sonunda digər bazaların da bambardmana məruz qalması təhlükəsi olduğu bildirilirdi. (2, v.54)

Qeyd edilən məlumatlar Azərbaycan K(b)P MK-ya daxil olurdu, fəhlə və qullquçular, xüsusilə neft sənayesində çalışan işçilər məlumatlandırılmırdı. Nəticədə düşmən elementlər yaranmış məlumatsızlıqdan istifadə edir və Bakının tezliklə almanlar tərəfindən tutulacağı, neft quyularının partladılması, əhalinin təxliyyəsi barədə antisovet mülahizələr səsləndirirdilər. Doğrudur, fəhlə və qulluqçuların bir hissəsi qələbə naminə fədakarcasına çalışır, orduya köməklik göstərilməsinin vacibliyini bildirərək qələbəyə inam ifadə edirdilər. XDİK Yaqubovun 20 sentyabr 1942-ci il tarixli arayışında bildirilirdi ki, müharibənin gedişində cəbhədə vəziyyətin mürəkkəbləşməsi ilə Bakının taleyi öz əksini neft sənayesində işləyən fəhlələrin əhvali-ruhiyyəsində tapır. Fəhlələr özlərinin çoxsaylı vətənpərvərlik təklifləri ilə faşizm üzərində qələbəyə nail olunacağını ifadə edirdilər. Məsə-

lən, "Çaparidze" adına zavodun salçısı 1911-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Nemçinov İvan Petroviç (*2,v.359*),* "Leninneft" trestinin 8-ci mədəninin mühəndisi, bitərəf *Raytman Yakov Moiseyeviç,* "Stalin2 adına zavodun 2 № li sexinin mühəndisi, 1887-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Kryanikov Anatoliy Semyonoviç,* həmin zavodun 2 № li sexinin mühəndisi, 1898-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Balacayev Əhməd Yusif oğlu,* "Qızıl Ulduz" DRES-nin texniki, 1918-ci təvəllüdlü, komsomolçu *Xanlarova Mənzər Vasif qızı* bir addıM da geri çəkilməyəcəklərini bildirmişlər (2,v.372). Bununla belə neftçilər arasında antisovet mülahizələr söyləyənlər də vardı.

"Kaqanoviçneft" trestinin quyuların əsaslı təmiri kontorunun direktoru, 1895-ci il təvəllüdlü, ÜİK(b)P üzvü *Zaxarov Mirzə Rəsuloviç,* "Leninneft" trestinin 2 № li süd mətbəxinin müdiri, ÜİK(b)P üzvü *Afanasyeva Mariya Artyomovna,* "Əzizbəyovneft" trestinin kompressor təsərrüfatının mexaniki emalatxanasının müdiri, 1912-ci ildə anadan olmuş *Heybətov Baba Cavad oğlu,* "Orconikidzeneft" trestinin 7-ci mədəninin briqadiri *Talışxanov Mir Məmməd*, "Stalinneft" trestinin boru bazasının presləyicisi, 1894-cü il təvəllüdlü, bitərəf *Konarkin İvan Yefimoviç,* həmin bazanın fəhləsi, 1892-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Bercin Akim Spiridonoviç* neft quyularının partladılmasının əleyhinə çıxmışlar. (2, v.379)

"Leninneft" trestinin 10 №li mədəninin böyük operatoru, 1909-cu il təvəllüdlü, bitərəf *Həsənov Məmməd Məmmədbəşir oğlu (*2,v.379), Molotov rayonu Şubanı mədəninin müdiri, 1905-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Əliyev Əliağa Baba oğlu (*2,v391), "Əzizbəyovneft" trestinin baş geoloqunun müavini, 1905-ci ildə anadan olmuş, bitərəf *Andrianov Sergey Leontiyeviç (*2,v.379), "Andreyev" adına zavodun quraşdırma sexinin rəisi, 1900-cü ildə anadan olmuş, bitərəf *Salamov Vladimir Mixayloviç,* "Kaqanoviçneft" trestinin qaz kontorunun direktor müavini, 1905-ci ildə anadan olmuş, bitərəf *Mənsurov Əbdül Xaliq oğlu* cəbhədəki vəziyyət haqqında doğru məlumat verilmədiyini, qoşunların məğlubiyyətinin gizlədildiyini, tezliklə almanların Bakını tutacaqları barədə antisovet fikirlər söyləmişlər. (2, v.392-393)

"Kaqanoviçneft" trestinin quyuların əsaslı təmiri kontoru müdirinin növbətçi köməkçisi, 1902-ci ildə anadan olmuş, bitərəf *Yar Əli Dövrəli* demişdi: "…Almanlar Bakını gələn ilin yazında tutmağı planlaşdırırlar və buna görə bu cəbhədə heç bir əməliyyat aparmırlar, hətta bəzi yerlərdə güzəştə gedirlər. Qışda onların bura gəlməsi mümkün deyil, burada aclıqdır, ərzaq tapılmır, ona görə də qışı Şimali Qafqazın varlı taxıl rayonlarında qalmağı qərarar almışlar. Yazda yüksək templə hücuma keçəcək, Bakını tutacaqlar». (2, v.526)

"Stalinneft" trestinin quyuların əsaslı təmiri şöbəsinin rəisi, 1901-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Hüseynov İnoyat Süleymanoviç* bildirmişdi ki, cəbhədə vəziyyət kəskin pisləşmişdir. Bizim hissələr sürətli geri çəkilir. Bir il bundan əvvəl döyüşlər Kaunas uğrunda gedirdi, indi Qafqazın ətəyində gedir. Türkiyə bizim əleyhimizə çıxış edir və əlverişli məqam gözləyirlər". Oxşar fikirləri "Əzizbəyovneft" trestinin nəqliyyat kontorunun plan şöbəsinin rəisi, 1892-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Perespolov Pyotr Georqiyeviç,* "Krasin" adına DRES-in turbin sexinin rəisi, 1902-ci il təvəllüdlü, ÜİK(b)P üzvü *Rudakov Yakov Dmitriyeviç (*2,v.370*)*, "Stalin" adına zavodun 6-cı sexinin rəis müavini, 1912-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Kazımov Əhəd Habil oğlu,* "Əzizbəyovneft" trestinin baş geoloqunun müavini, 1907-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Andriyanov Sergey Leontiyeviç* səsləndirmişlər. (2, v.371)

Azərbaycan neft sənayesi fəhlələrinin antisovet mülahizələri. Azərbaycan K(b)P MK-nın xüsusi şöbəsinə 7 oktyabr 1942-ci il tarixdə qeydiyyatdan keçən (№ 1656) *«Azərbaycan neft sənayesi fəhlələrinin əhval-ruhiyyəsi haqqında»* Azərbaycan SSR XDİK, dövlət təhlükəsizlik böyük mayoru T.Yaqubovun 03 oktyabr 1942-ci il tarixli "tamamilə məxfi" qrifli arayışında bildirilirdi ki, Azərbaycanın neft sənayesi mühəndis-texniki işçiləri kimi fəhlələri arasında da vətənpərvərlik fikirlərinə dair məlumatarla yanaşı, neft sənayesi fəhlələri arasında da qeyri-sağlam əhval-ruhiyyəli antisovet fikirlərə rast gəlinir. "Azneftkombinat" ın asfalt-beton zavodunun yardımçı müəssisəsinin çilingəri, bitərəf Xeybər Ələsgərov bildirmişdi ki, "…1920-ci il deyil ki, fəhlələri aldatsınlar. İndi 1942-ci ildir. 1920-ci ildə bütün təşviqatçılar fəhlələri şüarlarla aldatdılar ki, guya burjuaziya istismar edir, sovet hakimiyyətində hər şey fəhlələrin olacaq. 20 ildən artıq vaxt keçdi, bütün

bunlar yalan oldu və bizi qara çörəyə möhtac qoyublar. İndi bir adam tapa bilməzsən ki, sovet hakimiyyətinin tərəfdarı olsun. Onsuz da 2 aydan sonra sovet hakimiyyəti mövcud olmayacaqdır".

"Stalinneft" trestinin kompressor təsərrüfatının çilingəri, 1893-cü il təvəllüdlü, bitərəf *Şabanov Aleksey Timofeyeviç (2,v.378),* "Kaqanoviçneft" trestinin 1-ci mədəninin açarçısı, 1908-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Nəsirov Mustafa Xusayinoviç* mövcud durumu dəyərləndirərək aşağıdakıları bildirmişdir: "…Bütün xalq sovet hakimiyyətinin əleyhinədir və sonadək gözləməyəcək. Özünün mövcudluğu ərzində bu hakimiyyət insanlara azad nəfəs almaq imkanı vermədi. Xalq aclıq keçirdi, yalnız ayrı-ayrı şəxslər yaxşı yaşadı. Əgər Hitler hakimyyətə gəlsə, bütün xalq şadlıq edəcək". Oxşar fikirlər "Kirovneft" trestinin kommunal kontorunun xarratı, 1885-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Nəzərov Mirzəməmməd Cəlil oğlu*, "Qızıl Ulduz" DRES-nin suyabaxanı, 1891-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Klimanov Pavel İvanoviç*, "Kirovneft" trestinin fəhləsi, bitərəf *Lavrina Anastasiya Andriyanovna*, "Orconikidzeneft" trestinin fəhləsi, 1892-ci il təvəllüdlü bitərəf *Eyvaz xan Baba oğlu*, "Kaqanoviçneft" trestinin 4-cü mədəninin operatoru, 1901-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Popov İvan Varlamoviç* (2,v.380*)*, "Əzizbəyovneft" trestinin maliyyə şöbəsinin işçisi, 1905-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Qasımov Məmməd Ağa oğlu*, "Qızıl Ulduz" DRES-nin ocaqçısı, 1908-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Pavlenko Mixail Stepanoviç*, "Leninneft" trestinin 10-cu mədəninin operatoru, 1885-ci il təvəllüdlü, *bitərəf Nəzər Novruzbəy (2,v.381),* "Kaqanoviçneft" trestinin 1-ci mədəninin fəhləsi, 1890-cı il təvəllüdlü, bitərəf *Basov İvan İvanoviç (2,v.381-382)*, "Orconokidzeneft" trestinin fəhləsi, 1891-ci ildə anadan olmuş, bitərəf *Məhərrəmov Hüseyn Baba oğlu*, "Andreyev" adına zavodun 4 № li sexinin lehimləyicisi *Şirşov İvan Pavloviç*, "Əzizbəyovneft" trestinin mədən operatoru, 1920-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Hüseynov Kamil Ağahüseyn oğlu*, "L.Şmitd" adına zavodun çilingəri, bitərəf *Vaniyev Vladimir Arutyunoviç*, "Azneftkombinat" da mədən yolu idarəsinin işçisi *Yepkova Kseniya İvanovna* da ifadə etmişlər. (2,v.383-384)

"Azneftkombinat" ın mədən yolu idarəsinin maşinisti, 1884-cü ildə anadan olmuş, bitərəf *Semyonov Nikolay Vladirmiroviç* söhbətində tezliklə kommunizmin dağıdılacağını, "Orconikidzeneft" trestinin 1-ci mədəninin elektrik mantyoru, 1896-cı il təvəllüdlü, bitərəf *Provotorov Aleksandr Nikolayeviç*, "Kaqanoviçneft" trestinin 1-ci mədəninin çilingəri, 1900-cü ildə anadan olmuş, bitərəf *Maklaşov Aleksandr Semyonoviç* "Hitlerin gəlişini gözlədiyini və çörəkdən doymaq istədiyini" bildirmişdi. (2,v.385)

Azərbaycan SSR XDİK T.Yaqubovun 03 oktyabr 1942-ci il tarixli "tam məxfi" qrifli arayışında da Azərbaycan neft sənayesi fəhlələrinin antisovet əhval-ruhiyyəsinə toxunulmuşdur (2,v.388). Qeyd olnnurdu ki, "Frunze" adına zavodun 4-cü sexinin mühəndisi, 1909-cü ildə anadan olmuş, bitərəf *Zeynalov Zeynal Kərim oğlu*, "Kaqanoviçneft" trestinin quyuların əsaslı təmiri kontorunun qazıma ustası, 1912-ci ci təvəllüdlü, bitərəf *Vasili* Qanaşilki, "Əzizbəyovneft" trestinin neft ustası, 1907-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Cəfərov Əbdül Nurəli oğlu*, "Kaqanoviçneft" trestinin qaz kontorunun avadanlıq üzrə mühəndisi, 1904-cü ildə anadan olmuş, bitərəf *Tulskiy Sergey İvanoviç*, "L.Şmidt" adına zavodun mexaniki təmir sexinin texnoloqu *Maştanova Proskofya Sidorovna*, "Kirovneft" trestinin yeraltı təmir ustası, 1914-cü il təvəllüdlü *Sadıqov Hüseyn Məlik oğlu (2,v.388-389)*, "Stalinneft" trestinin elektrik quraşdırma kontorunun mühəndisi, bitərəf *Tarasov Vladimir Georgiyeviç*, "Əzizbəyovneft" trestinin 4-cü mədəninin neftvurma üzrə mühəndisi *Əliyev Hacıbala Əli oğlu* (2,v.390) alman ordusunun güclü silahlandığını, onların təyyarə və tankla təchiz olunduğu halda sovet hökumətinin heç nəyi olmadığını bildirirərək müqavimətin mənasız olduğunu ifadə etmişlər.

1942-ci ilin ikinci yarısında cəbhədə vəziyyətin mürəkkkəbləşməsi öz əksini neft sənayesində işləyən fəhlələrin əhvali-ruhiyyəsinə təsir etdi. "L.Şmidt" adına zavodun polad sexinin yığıcısı, 1909-cu il təvəllüdlü, bitərəf *Larin Pyotr Vasilyeviç*, həmin zavodun xaratı, 1903-cü ildə anadan olmuş bitərəf *Kalinin Nikolay Yulyeviç* qələbəyə inamların ifadə edərək almanların sonadək məhv ediləcəklərini, Qafqazda özlərinə qəbir qazacaqlarını, "Kaqanoviçneft" trestinin elektrik mantyoru, 1902-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Bolşakov Pavel Aleksandroviç* "…Sovet İttifa-

qının İngiltərə və Amerika ilə birlikdə faşizmi məhv edəcəyini və Almaniya üzərində qələbə çalacağına inandıqlarını bildirərək faşizmin yer üzündən silinməsini, onun bütün konfliktlərin səbəbkarı və bütün bəşəriyyət üçün əzab-əziyyət" olduğunu (2,v.360) bidirirdilər. "Stalinneft" trestinin qaz kontorunun mühəndisi, 1912-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Bağırov Əyyub Şüküroviç*, həmin trestin 4-cü mədəninin texniki, 1894-cü il təvəllüdlü, bitərəf *Parfenov Vladimir İvanoviç (2,v.420)*, "Kirov" adına zavodun dəmirçi sexinin rəisi, 1920-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Qusev Viktor Nikolayeviç,* "Kirovneft"də mexanik *Barxudarov Artyom Makaroviç*, "Neftzavodtikinti" trestində baş iş icraçısı *Benkeriç Leonid Antonoviç,* həmin trestin 6-cı tikinti-quraşdırma kontorunun istehsalat-texniki şöbəsinin rəisi, 1909-cu il təvəllüdlü, bitərəf *Lompart David Abramoviç* cəhədəki vəziyyətlə əlaqədar müttəfiqlərin öhdəliklərinə əməl etməməsini, xüsusən ingilislərin müxtəlif bəhanələrlə vaxtı uzatmasını pisləmişlər. (2,v.420-421)

Azərbaycan K(b)P MK-nın xüsusi şöbəsinə daxil olmuş 14 noyabr 1942-ci il tarixli (№2094) arayışdakı fikirlər maraq doğurur. Azərbaycan SSR XDİK, dövlət təhlükəsizlik baş mayoru Yaqubovun imzaladığı arayışında (2,v.450-457) qeyd edilənlərin əksinə olaraq göstərilir ki, ötən dövr ərzində daxil olan məlumatlarda fəhlə və mühəndis-texniki işçilər arasında müsbət vətənpərvərlik fikirləri söyləyənlər çoxluq təşkil etməyə başlamışdır.

XDİK-nın 30 dekabr 1942-ci il tarixli arayışında göstərilir ki, neft sənayesi fəhlələri arasında qətiyyətsizlik nümayiş etdirənlərə, qələbəyə inamsızlıqla yanaşanlara, əksər hallarda mövcud vəziyyətdən çıxış edərək məişət qayğılarını önə çəkənlərə, bu səbəbdə də, mənfi fikirlərlə yüklənənlərə də rast gəlinirdi. Onlardan bəzilərinin fikirlərinin təhlili göstərir ki, *antisovet əhval-ruhiyyədə köklənmə heç də cəbhədə vəziyyətlə əlaqəli olmayıb, əsasən düşmən ünsürlərin təhriki və yayılan şayiələr əsasında olmuşdur.* "L.Şmitd" adına zavodun elektrik mantyoru, bitərəf *Kasmarçuk Aleksandr Andreyeviç* aşağıdakıları bildirmişdi: "… Qələbə ona görə almanların olacaq ki, Hitler bu müharibəyə 10 il hazırlaşmışdı, öz dövlətini ərzaq və silahsursatla təmin etmiş, sonra müharibəyə başlamışdı. Bizim ölkə isə bir neçə ay döyüşməyi bacarmadı, artıq hamı aclıq keçirir. Biz ölkənin istiqrazına, tikinti və silahlanma üçün pul vermişik, pulla hara oldu?" (2,v.361)

"Qızıl Ulduz" DRES-nin qaraj fəhləsi, 1893-cü il təvəllüdlü, bitərəf *Akatov Aleksandr Nikolayeviç* demişdi: "Sovet hökumətinin mövcud olduğu illərdə yaxşı heç nə görmədim və indi deyirlər ki, hər şey satılmışdır. Alman döyüşür, onun hər şeyi var, o güclüdür. Beləliklə, bir şeyi gözləmək lazımdır ki, bizi vursun, almanlar hər şeyi məhv edib bura gələndə biz hamımız həlak olacağıq".

"Dzerjinski" adına zavodun 2 № li sexinin çilingəri, 1903-cü ildə anadan olmuş bitərəf *Çermenskiy İvan Alekseyeviç* "…Hələlik ingilislər ikinci cəbhəni açmağa hazırlaşmırlar, almanlar nəinki Bakıda, həm də Moskvada olacaqlar. İngilislər ancaq vəd verə bilərlər, onlar döyüşməyəcəklər. Çörçil ancaq danışmaq və cəfəngiyatla məşğuldur" demişdi.

"Andreyev" adına zavodun 4 № li sexinin briqadiri, bitərəf *Qavrin Stepan Stepanoviç (2,v.361)*, "Leninneft" trestinin yeraltı təmir operatoru, 1909-cu ildə anadan olmuş, bitərəf *Həsənov Məmməd Məmmədbağır oğlu*, "Kaqanoviçneft" trestinin kompressor təsərrüfatının işçisi, 1902-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Vasilyev Vladimir Fyodroviç*, "Azərnefttikinti" trestinin 2 № li tikinti kontorunun içisi, ÜİK (b) P üzvü *Avanesov Nerses Aleksandroviç*, "Əzizbəyovneft" trestinin kompressor stansiyasının maşinisti, bitərəf *Kyazkov İlya Karpoviç (2,v.362),* "Azərneftkombinat" ın işçisi, 1909-cu il təvəllüdlü, bitərəf *Quliyev Heydər Axund oğlu*, "Stalinneft" trestinin kompressor təsərrüfatının yağçısı, 1920-ci il təvəllüdlü *Əliyev Məmmədəli Məmmədhəsən oğlu*, "Əzizbəyovneft" trestinin 2 № li mədəninin yağçısı, bitərəf *Hüseynov Heydər Hüseyn oğlu*, "Qızıl Ulduz" DRES-nin çilingəri, 1905-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Nikolayenko Gergey Moiseyeviç (2,v.363)*, "Stalinneft2 trestində peşə məktəbində usta, 1910-cu il təvəllüdlü, bitərəf *Məmmədov Məmməd Nəbi oğlu*, "Kaqanoviçneft2 trestinin traktor bazasının traktorçusu, 1912-ci ildə anadan olmuş, bitərəf *Novitskiy İvan Franseviç* söhbətlərində sovet ordusunun qələbəsinə inamsızlıq ifadə etmişlər. (2,v.364)

Azərbaycan SSR XDİK T.Yaqubovun Azərbaycan K(b)P MK-ya göndərdiyi 8 oktyabr

1942-ci il tarixli məktubundakı "Azərbaycan neft sənayesi fəhlələrinin əhvali-ruhiyyəsi haqqında", "Azərbaycan neft sənayesi mühəndis-texniki işçilərinin əhval-ruhiyyəsi haqqında" və "Azərbaycan neft sənayesində işləyən bəzi ÜİK(b)P üzvlərinin əhvali-ruhiyyəsi haqqında" arayışlarının təhlili göstərir ki, antisovet əhvali-ruhiyyədə olanların əksəriyyəti milliyyətcə rus, erməni və yəhudilərdir. Burada diqqəti çəkən odur ki, adları qeyd olunan qeyri-azərbaycanlıların əksəriyyəti idarə, müəssisə və təşkilatlarda daha yüksək vəzifə tuturdular. Təbii ki, onlar sıravi fəhlələrdən daha yüksək əmək haqqı alır və qismən yaxşı yaşayırdılar. Sovet hökumətinin milli siyasətində Azərbaycan və azərbaycanlılara ikili münasibət neft sahəsində daha çox hiss olunurdu. Arayışlar tanışlıq üçün daha çox Azərbaycan SSR XKS-nin sədri T.Quliyevə göndərilir, Azərbaycan K(b)P MK-nın Xüsusi şöbəsnin müdiri Novikovanın imzaladığı məktubda həmin məktubların tanışlıqdan sonra Azərbaycan K(b)P MK-ya qaytarılması xahiş olunurdu (2,v.358). Təəssüf ki, görülmüş tədbirlərin nəticələri haqqında əsaslı faktlar yoxdur.

Azərbaycan neft sənayesi mühəndis-texniki işçiləri arasında antisovet əhvali-ruhiyyənin yayılması. Azərbaycan K(b)P MK-nın Xüsusi şöbəsinə 29 sentyabr 1942-ci il tarixdə daxil olan (№ 1476) *"Azərbaycan neft sənayesi mühəndis-texniki işçilərinin əhval-ruhiyyəsi haqqında" XDİK T.Yaquboun 20 sentyabr 1942-ci il* tarixli arayışında (2, v.365-372) bildirilir ki, Azərbaycan neft sənayesinin mühəndis-texniki işçilərinin əsas kütləsinin əhval-ruhiyyəsində yüksək vətənpərvərlik hissləri üstünlük təşkil edir, onların fikirlərində hitlerizm üzərində qələbəyə inam vardır.

"Azərbaycan nefi sənayesi mühəndis-texniki işçilərinin əhval-ruhiyyəsi" barəsində XDİK-nın 1942-ci il 22 oktyabr tarixli arayışında (2,v.420-426) isə mühəndis-texniki işçilər tərəfindən söylənilmiş müsbət və mənfi fikirlər ümumiləşdirilir, hadisələrin insanlar, xüsusilə mühəndis-texniki işçilər arasında reaksiyası xarakterizə olunurdu. Arayışda göstərilirdi ki, çoxsaylı müsbət fikirlərlə yanaşı neft sənayesi işçiləri arasında mənfi əhvali-ruhiyyə müşahidə olunur, mühəndis-texniki işçilər qələbəyə inamsızlıq ifadə edirlər. Təbii ki, bu fikirlər fəhlələrin əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir etməklə yanaşı, həm də əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə, keyfiyyətsiz məhsul istehsalına zəmin yaradırdı.

"Budyonnu" adına zavodun 3-cü sexinin fəhləsi, 1882-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Ağamiryan Zaxar Atayeviç* cəbhədə vəziyyət mövzusunda söhbətdə bildirmişdir ki, "Qzıl Ordu kolxozu müdafiə etmək istəmədiyindən döyüşmür, əgər kolxoz olmasaydı daha yaxşı döyüşər, öz mövqeyini möhkəm saxlayardı, çünki onlar vuruşur, ailələri isə evdə acdır. Çarizm vaxtında cəbhədə olan əsgərin ailəsi hər şeylə təmin olunurdu, indi əksinə mənzərə görürük, ona görə cəbhədə uğur əldə olunmur. Biz Rusiyaya kömək etməyəcəyik, çünkü bolşeviklər heç kimi görmək istəmirlər". (2,v.419)

Yardımçı təsərrüfat trestinin asfalt-beton zavodunun çilingəri, 1890-cı il təvəllüdlü, bitərəf *Heybət Ələsgərov* almanların hücumuna münasibət bildirərək mövcud texnika və heç bir döyüş qabiliyyəti olmayan adamları orduya səfərbər etməklə müharibə aparmağın mümkün olmadığını ifadə etmişdi. (2,v.419)

Azərbaycan K(b)P MK-nın xüsusi şöbəsinə daxil olmuş 14 noyabr 1942-ci il tarixli (№2094) arayışdakı fikirlər mənası və mahiyyətinə görə əvvəlkilərdən fərqlənir. Azərbaycan SSR XDİK, dövlət təhlükəsizlik baş mayoru Yaqubovun imzaladığı arayışda (2,v.450-457) mənfi əhval-ruhiyyəni ifadə edən faktlar qeyd olunurdu. Məsələn, "Stalinneft" trestinin 7-ci kompressor stansiyasının mexaniki, 1886-cı il təvəllüdlü, bitərəf *Ximlev Mixail İvanoviç (2,v452).*, "Əzizbəyovneft" trestinin işçisi, 1891-ci il təvəllüdlü, bitərəf *İsmayılov Mirzəağa Məmməd oğlu* hərbi mövzuda söhbətdə bildirmişdilər ki, "…almanlar Mahaçqalaya qədər çatmışlar, Qızıl Ordu isə almanlara müqavimət göstərmək iqtidarında deyildir, artıq ordunun gücü azalmışdır, tezliklə almanları Bakıda görəcəyik. Onda hər şey keçmişdəki kimi olacaqdır. Hər bir kəndli torpaq və bağ alacaq, hər şey ucuz olacaq, aclıq və əzab qurtaracaq. Almanlar işğal etdikləri ərazinin əhalisi ilə çox yaxşı davranırlar, onların vəhşilikləri haqqında bizim qəzetlərimizin yazdıqları doğru deyildir" (2,v.452-453). Oxşar fikirləri "Əzizbəyovneft" trestinin kompressor təsərrüfatı idarəsinin elektrik mantyoru, 1909-cu ildə anadan olmuş *Alek-*

seyev Mixail Petroviç, "Orconikidzeneft" trestinin 8-ci mədəninin nasos çilingəri, 1902-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Şterman Natan Solomonoviç*, "Molotovneft" trestinin ikinci mədəninin fəhləsi, 1893-cü il təvəllüdlü, bitərəf *Fedosyev Stefan Timofeyeviç*, "Orconikidzeneft" trestinin fəhləsi, *Babayev Mikayıl Cəbrayıl oğlu*, "Azərenerji" nin mühəndisi, 1910-cu ildə anadan olmuş *Vanyuşin Konstantin İvanoviç*, "Stalinneft" trestinin 1-ci mədəninin mexaniki, bitərəf *Rıbakov Andrey Konstantinoviç* və b. söyləmişər. (2,v.453-454)

Fəhlə və mühəndis-texniki işçilərin bir qrupu müdafiə hüdudlarının tikintisində, müharibəyə hazırlıqda nöqsanlara yol verildiyini iddia edərək müharibəyə hazırlıqdan narazılıqlarını bildirirdilər. "Azərneftqaztikinti" nin rəisi *Bandurkin Yevgeni Andreyeviç (2,v.455)*, Orconikidze rayonunun şəhərətrafı təsərrüfatının briqadiri, 1891-ci il təvəllüdlü, bitərəf *Əyyub Aslanov* (2,v.455-456*)* 25 ildir sovet hökumətini müdafiə etmələrinə baxmayaraq ac və çılpaq qaldıqlarını bildirmişdilər. "Siyəzənneft" trestinin işçisi, 1904-cü ildə anadan olmuş bitərəf *Rındin Pyotr Nikolayeviç* ancaq ukraynalıların vuruşduğunu, sibirlilərin isə aldandıqları üçün vuruşmadığını iddia edərək "Vətəndaş müharibəsində bütün sibirlilər bir nəfər kimi ayağa qalxdı və Kolçakı dağıtdılar, əvəzində nə aldılar. İndi onlar ac otururlar və gözləyirlər ki, kolxoz idarəsi gələcək məhsuldan onlara un, yaxud taxıl verəcək. Bizimkilər isə yazırlar ki, Almaniyada aclıqdır. Məncə Hitler axmaq deyil, o, 18 dövləti tutub və özünü hər şeylə təmin edib" demişdi.

"Kirovneft" trestinin hərbiləşdirilmiş muhafizəsinin döyüşçüsü, 1898-ci ildə anadan olmuş, bitərəf Besedin Maksim Fyodroviç hərbi mövzuda söhbətdə qəzet məlumatlarına inanmadığını vurğulamışdır (2,v.456). Əzizbəyov rayonunun şəhərətrafı təsərrüfatının fəhləsi, 1880-ci ildə anadan olmuş *Əliyev Fiti Zer oğlu* da Qızıl Ordunun almanlarla vuruşmaq qabiliyyətində olmadığını, tezliklə Bakının və bütün Qafqazın almanlar tərəfindən tutulacağını iddia edirdi. (2,v.457)

DMK sədri Stalinin Oktyabr inqilabının 25-ci ildönümü munasibətilə məruzəsi ətraında fikirlərə dair Azərbaycan SSR XDİK T.Yaqubovun Azərbaycan K(b)P MK-ya ünvanladığı arayışda (2,v.435-440) bildirilirdi ki, Azərbaycan Sənaye İnstitutunun professoru *Yakovlev Fyodr İvanoviç*, ADU-nun dosenti *Qasımzadə Feyzulla Səməd oğlu*, respublkanın əməkdar artisti *Şarlaxov Viktor Petroviç*, Xalq Yaradıcılıq Evinin direktor müavini *Manaflı Ağa Səlim Cəfər oğlu* Stalinin çıxışını böyük həyəcanla dinləmiş və çıxışda hərbi vəziyyətə aydın qiymət verildiyini, müasir vəziyyətin təhlil olunduğunu söyləmişlər. (2,v.435)

Azərbaycan Sənaye İnstitutunun dosenti bitərəf *Orucəliyev Ədhəm Əli Cabbar oğlu*, "Molotovneft" trestinin mühəndisi *Məlikaslanov Didvəli Süleyman oğlu,* "Azərneftkəşfiyyat" trestinin baş energetiki-mühəndis *Səmədzadə Musa Qasım oğlu*, "Kirov" adına mexaniki zavodun çilingəri *Kravçenko Aleksandr Trofimoviç*, "Orconikdzeneft" trestinin 4-cü mədəninin elektrik mantyoru *Lyapina Olqa Nikolayevna*, "Dzerjinski" adına mexaniki zavodun 4-cü sexinin briqadiri *Markuriy Zaxar Yefimoviç* məruzənin dərin təhlillərə əsaslandığını, alman-faşistlərin üzərində qələbəyə səslədiyini bildirmişlər (2,v.443-446). Bununla yanaşı XDİK-nın arayışında qeyd olunur ki, Sənaye İnstitutunun tələbəsi *Friţş Qalina Vlatslanovna*, "Stalinneft" trestinin 1-ci mədəninin neft ustası-mühəndis *Mülkunyans Yakov Petroviç*, həmin trestin ayırma kontorunun çilingəri *Baqarşak Kasparov*, "Oktyabr inqilabı" adına mexaniki zavodun xarratı *Vdovin Konstantin Romanoviç*, "Stalinneft" trestinin qaz kontorunun fəhləsi *Kuznetsova Olqa Tixonovna*, "Kaqanoviçneft2 trestinin 3-cü mədəninin neftayırma ustasının köməkçisi *İsaverdiyev İosif Mkırtıçeviç* və b. məruzədə səsləndirilənlərlə razı olmadıqlarını bildirmişlər. (2,v.446-448)

"Krasin" adına elektrik stansiyasının növbətçi mühəndisi *Xijnyuk Sergey Panteleyeviç* həmin stansiyanın ocaq sexinin növbə rəisi, ÜİK(b)P üzvü *Ufimski Konstantin Yakovleviç* Stalinin məruzəsində qələbəyə inam eşitmədiyini (2,v.439), "Kaqanoviçneft2 trestinin 3-cü mədəninin neft ustası bitərəf *Qafar Manaf oğlu* məruzənin aldadıcı olduğunu, "Stalinneft2 trestinin təmir-quraşdırma kontorunun qaynaqcısı *Jarov Mixail İvanoviç* məruzənin ancaq danışıq olduğunu bildirirdilər. (2,v.440)

Qızıl ordunun Staliqrad rayonunda müvəffəqiyyətli hücumu Bakı şəhər əhalisinin fəhlə

və ziyalıları arasında böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. *"Qızıl Ordunun Stalinqrad rayonunda müvəffəqiyyətli hücumu ilə əlaqədar Bakı şəhər əhalisinin əhval-ruhiyyəsi haqqında2* Azərbaycan SSR XDİK T.Yaqubovun 25 və 29 noyabr tarixli arayışlarında ordunun müvəffəqiyyətli hucum xəbərinin insanlar arasında böyük rəğbət hissi oyatdığı, vətənpərvərlik ruhunu qaldırdığı bildirilirdi.

Vətənpərvərlik hissi ilə dolu müsbət fikirlərlə yanaşı mənfi fikirlər də səslənirdi. "Stalinneft" trestinin şəbəkə sahəsinin texniki *Zeynalov Şahsuvar Heydər oğlu* demişdi: 2Mən inana bilmirəm ki, biz o qədər almanı darmadağın etdik. Bu əvvəlki məlumatlara oxşayır. Deyilirdi ki, Xarkov altında bizimkilər çoxlu alman diviziyalarını dağıtmışlar. Bütün bunlar xalqın əhval-ruhiyyəsini qaldırmaq üçündür. Sonra baxarıq".

Sovet qoşunlarının qələbəsinə şübhə ilə yanaşanlar arasında şair *Rbavnin Abraam Lvoviç,* "Bakinskiy raboçiy" qəzeti redaksiyasının sənaye şöbəsinin müdiri *Rıbakov İlya Yakovleviç,* Azərbaycan Tibb İnstitutunun müəllimi *Rəcəb Ağayev,* Bakı şəhərində orta məktəb müəllimi *Teterevatnikov Qriqoy Nikolayeviç*, diş texniki *Vnukov Leonid Karpoviç*, "Kaqanoviçneft2 trestinin 3-cü mədəninin neft ustası *Qafar Manaf oğlu*, "Kirovneft" trestinin mühasibi *Yavrumov Daqrat Nikolayeviç,* Bakıdakı təxliyyə hospitalının sanitarkası *Podyaçeva Sofiya Yakovlevna* və b. vardı. (2,v.483-484)

"Dmitrov" adına zavodun çəkicvuranı *Avanasyev Avanes Aqayeviç*, "Kaqanoviçneft2 trestinin 3 №li mədəninin yeraltı təmir ustası *Ağabala Məmmədov* və b. bu xəbərin xalqın ruhunun qaldırmağa, müttəfiqlərin etibarını möhkəmləndirməyə xidmət etdiyini bildirir, qələbənin müvəqqəti olduğunu iddia edirdilər. (2,v.505-507)

"Stalinneft2 trestinin kompressor təsərrüfatının çilingəri *Sıranov İvan Yakovleviç* Stalinqrad altında və Mərkəz cəbhədə əldə olunan müvəffəqiyyətin almanlar tərəfindən tələ olduğu, almanlar cəbhəni yararaq yazda yenidən hücuma keçəcəkləri bildirilirdi. (2, v.519-521)

XDİK-nın 30 dekabr 1942-ci il tarixli arayışında mühəndis-texniki işçilər arasında pessimis əhvali-ruhiyyə haqqında xüsusi qeydlər vardır. Qeyd olunur ki, bir qrup mühəndis-texniki işçi antisovet fikirlər səsləndirərək, ordunun qələbələrinə şübhə ilə yanaşmış, insanlar arasında rüh düşgünlüyü yaratmağa cəhd etmişlər. "Stalin2 adına zavodun baş mühəndisinin müavini, 1887-ci ildə anadan olmuş bitərəf *Kramskiy Pavel Yevgenyeviç* cəbhədə vəziyyətlə əlaqədar söhbətdə demişdi: "Bizim hissələr hücumda çox tez yorulur, heç nə əldə edə bilmirlər. Ancaq almanlar uzun müddət ərzində hücum edir və yorulmurlar, görünür onlar güclüdürlər2. (2,v.525)

"Stalinneft2 trestinin böyük geoloqu, 1904-cü il təvəllüdlü bitərəf *Nalbadyan Kayşen Nikoviç (2,v.526),* "Azneftkombinat"ın geoloji topoqrafiya kontorunun böyük mühəndisi, 1889-cu il təvəllüdlü bitərəf *Kuşenko Akeriy Timofeyeviç*, "Azərneftlayihə" trestinin böyük mühəndisi, 1876-cı il təvəllüdlü *Şeyni Boris Moiseyeviç*, "Əzizbəyovneft2 trestinin neftvurma üzrə mühəndisi, 1903-cü ildə anadan olmuş bitərəf *Əliyev Hacıbala Çəmil oğlu (2,v.527),* "Azneftlayihə" trestinin böyük mühəndisi, 1909-cu il təvəllüdlü *Adamova Raisa Sumbatovna*, 7 №li zavodun sex rəisi, 1909-cu ildə anadan olmuş *Mirzəyev Fərhad Tağı oğlu (2,v.528)*, "Əzizbəyovneft" trestinin 3-ci mədəninin mexaniki, 1900-cu il təvəllüdlü bitərəf *Sukonkin Mixail Radionoviç* ərzaq məhsullarının qıtlığından və bahalığından, tank və təyyarə kolonlarının tikintisi üçün toplanmış vəsaitin xərclənməsi barədə məlumatların verilməməsindən narazılıqlarını bildirirdilər. (2,v.528)

"Krasin" adına DRES-in elektrik sexinin rəisi, 1910-cü il təvəllüdlü bitərəf *Zamberman Mixail İsakoviç*, "Əzizbəyovneft" trestinin böyük mühəndisi, 1912-ci il təvəllüdlü bitərəf *Pitrublis Leon Vladislavoviç*, "Molotovneft" trestinin quyuların əsaslı təmiri kontorunun mühəndis-geoloqu, 1906-cı il təvəllüdlü bitərəf *Laçınyan Suren Ayrapetoviç*, 2Əzizbəyovneft2 trestinin 1-ci mədəninin neft ustası, 1902-ci ildə anadan olmuş bitərəf *Əliyev Əli Dadaş oğlu*, "Kaqanoviçneft" trestinin qaz təsərrüfatının mexaniki, 1897-ci il təvəllüdlü bitərəf *Panov Anton Petroviç* güzəranın ağırlığından, aclıqdan, yeməkxanaların bərbad vəziyyətindən, ümumiyyətlə həyatın dözülməzliyindən şikayətlənirlər. (2,v.529)

Nəticə. Müharibə illərində Azərbaycan ərazisi hərbi əməliyyat meydanı olmadı. Ancaq Bakı səması üzərində və respublikanın bir sıra

rayonlarında, məsələn 1942-ci il mayın 4-də Bakı səmasında, sentyabrın 29-da Xudat da alman təyyarələri göründü, həmin ilin oktyabrın 2-də Xızı üzərində 2 alman təyyarəsi vuruldu. Bu baxımdan antisovet fikirlərdə Bakının taleyi müzakirə mövzusu olması bir tərəfdən doğru olsa da, digər tərəfdən məsələnin həssaslığından istifadə edən düşmən elementlər antisovet fikirlər formalaşdırmağa və yayılmasına cəhd edirdilər.

Qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, antisovet fikirli insanların ifşası sahəsində əməli tədbilər həyata keçirilmiş, antisovet mülahizələr söyləyənlər barəsində inzibati tədbirlər görülmüşdür. İlk növbədə ilk partiya və komsomol təhkilatları adamlar arasında kütləvi-siyasi işin qüvvətləndirilməsi üçün müvafiq tədblər müəyyənləşdirmişlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1.ARPİSSA, f.1, siy.169, iş 110, v.2
2.ARPİİSSA, f.1, siy. 27, sax.vah. 160, v.56
3.AR MDTA, f.1610, siy.10, iş 687, v.14
4.AR MDTA, f.1610, siy.10, iş 707, v.8
5.Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. М., 1979

Резюме

Маис Амрахов

Положение работников нефтяной промышленности Азербайджана в годы войны в архивных документах (1941-1945-ые годы)

В статье определяется место Баку в обеспечении фронта нефтью и нефтепродуктами в годы войны, то есть 1941-1945-ые годы, с этой точки – зрения основывается наличие обсуждения судьбы Баку в антисоветских мнениях, попытка формирования и распространения антисоветских мнений враждующими элементами, которые воспользуются чуткостью вопроса. При этом заявляется о том, что значительную роль играет события, происходящие на фронте в ходе формирования антисоветских мнений и настроения, результаты операций советских войск в различных направлениях фронта, в особенности, события, происходящие до боев под Сталинградом. Население основном узнавал о событиях на фронте из газетных записях и сведений Советского информационного бюро. А данных сведениях события не описываются подробно, отчего вражеские элементы направляли событий в различные направления, но пользуются для создания пассивности и пессимизма.

В статье на основе архивных документов анализируется созвучие с антисоветскими соображениями вражеских элементов, которые воспользовались информированием сотрудников, работающих в особенности в нефтяной промышленности, рабочих и служащих, кража скота населения разбойными формированиями, которые воспользовались с тем, что некоторые территории оказались захваченными вражескими войсками, бомбёжка линий обороны вражескими самолетами и влияние данного обстоятельства на настроение населения, продолжение строительства оборонной линии в период войны. В конце статьи указывается проведение действенных мероприятий в сфере разоблачения лиц с антисоветскими мнениями, принятие административных мер в отношении тех лиц, о которых существовали антисоветские соображения, в первую очередь, определение соответствующих мер для усиления массовой – политической работы среди членов партийных и косомолских организаций.

Ключевые слова: *Кавказский план фашисткой Германии, границы обороны, Бакинская нефть, антисоветские мнения, антисоветское настроение*

Summary

Mais Amrahov

Azerbaijan oil industry employees' situation in the years of war in archive documents (1941-1945)

Article is devoted to determination of the place of Baku city in providing of front with oil and oil products in 1941-1945 war, being of Baku fate as a topic of discussion in antisoviet ideas in this point of view, making an effort in formation and distribution of antisoviet ideas of enemy elements using from the sensitivity of the issue are grounded in this article. It is indicated here that, accidents and conflicts occurred in the front, results of the operations of soviet troops in various directions of the front, especially the events occurred in Stalingrade up to batlle played significant role in formation of antisoviet ideas and moods. People were informed about the front incidents mainly from newspaper articles and information of Soviet Information Bureau. Due to incidents were not explained in details in such information, enemy elements refer such incidents to various directions, and used such information for depression and passiveness.

Proceeding of the construction of the limits of defense in the mentioned period, bombing of the defense margins by enemy planes and its affection to the mood of people, robbing of livestock of people by thief group using from capturing of some areas by enemy troops, sounding of antisoviet considerations by enemy elements using from non-informing of workers and servants, especially employees working in oil industry are analyzed by referring to archive documents. Realization of the practical measures in the exposure of people with anti-soviet ideas, taking of administrative measures about the people saying antisoviet considerations, and determination of the corresponding measures for strenghtening of the massive-political works among people by first party and comsomol organizations.

Keywords: *Caucasus plan of fascist Germany, limits of defense, Baku oil, antisoviet ideas, antisoviet mood.*

UOT 94 (479.24)

MƏRYƏM SEYİDBƏYLİ
AMEA Elm Tarixi İnstitutunun direktoru, tarix üzrə elmlər doktoru, dosent, Azərbaycan
mseyidbeyli@mail.com

BAYRAM QULİYEV
AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan
bayramqulusoy@yahoo.com

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÖVCUD OLAN TARİXİ MƏLUMATLARA ÜMUMİ BİR NƏZƏR

Açar sözlər: *Əhməd bəy Ağaoğlu, Azərbaycan tarixi, Rusiya imperiyası, Osmanlı imperiyası, "İran və inqilabı"*

Azərbaycan xalqının görkəmli ədibi və ictimai-siyasi xadimi Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ilin dekabr ayında Çar Rusiyasının müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Şuşa şəhərində anadan olmuş, elə orada ilkin və orta təhsilini aldıqdan sonra, ali təhsilini Fransanın Sarbonna Universitetində tamamlamışdır. Sarbonna universitetində hüquq təhsili alan Əli bəy, dini məzmunlu, daha çox təriqətinə dair məqalələr yazmış, bu əsərlərində İslam və onun əhəmiyyəti haqqında məlumat verərək Avropada İslamı tanıtmağa çalışmışdır. O İslamı tanıtmaqla bərabər, bu dinə dair uydurulmuş bəzi xurafatları da tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Onun məqsədi Avropa elitasında islam dini ilə bağlı yanlış olaraq yaradılmış təsəvvürləri düzəldərək ona qarşı münasibəti dəyişmək olmuşdur (22, p. 86-92). Mənbələrə nəzər saldıqda belə məlum olur ki, Əhməd bəy Ağaoğlu özünü "Müsəlman", "Rusiya müsəlmanı", "Qafqaz müsəlmanı" və "Müsəlman türk" kimi adlandırsa da, bir müddət sonra o etnik baxımdan türk olduğunu söyləməkdən çəkinmir. (22, p. 2) Zənnimizcə bu böyük ziyalının türk ifadəsindən istifadə etməyə çəkinməsinin əsas səbəbkarı Çar Rusiyasının yeritdiyi anti-pantürk siyasəti olmuşdur. Digər bir tərəfdən XVIII – XIX əsrlərdə azərbaycanlılar özlərinə daha çox müsəlman deyə xitab edirdilər.

1897-ci ildə H. Z. Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gələn Əhməd bəy Ağaoğlu burada onun maliyyə yardımı ilə nəşr olunan "Kaspi" və "Həyat" qəzetlərində müxtəlif məzmunlu məqalələr çap etdirir. O, 1905-ci ildə yaradılmış və ermənilərin vəhşi əməllərini əks etdirən "Həyat" qəzetinin Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə baş redaktoru olduğu zaman öz məqalələrində bir çox tarixi məqamlara toxunmuşdur. O bildirirdi ki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri cinayətlər heç də boşu – boşuna planlaşdırılmamışdı. Burada əsas məqsədlərdən biri də Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına müstəqil erməni dövlətini yaratmaq "vədinin" onlara verilməsi idi (14, s. 41). Qeyd etmək lazımdır ki, "Həyat" qəzetinin bütün materialları, eləcə də Əhməd bəy Ağaoğlunun burada nəşr olunan məqalələrində XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycan tarixinə - həmçinin 1905-1907-ci illər erməni-müsəlman münaqişəsinə dair qiymətli və obyektiv tarixi materiallar mövcuddur.

1905-ci ildə Əhməd bəy Ağaoğlu Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilib 1909-cu ilə qədər burada fəaliyyət göstərir. 1909-cü ildə Əhməd bəy Osmanlı imperiyasına gedir və orada yaşamalı olur. Şimali Azərbaycanın bir çox ziyalıları Əhməd bəyin vətənini tərk etməsini böyük itki adlandıraraq buna çox təəssüflənirlər. Lakin o, vətəndə olmasa belə, Azərbaycanla bağlı elmi fəaliyyətlə yenə də məşğul olmağa davam edir. Onun "Kaspi" qəzetində nəşr olunan "Türkiyədən məktublar" adlı silsilə məqalələri Şimali Azərbaycan əhalisinin maarifləndirilməsinə yönəlsə də, onların içərisində Çar Rusiyası

və Avropaya ünvanlanmış məqalələr də mövcud idi. Onlardan "İslam və despotizm" adlanan məqalədə müəllif İslamın Avropa və Rusiya İmperiyasının qələmə verdiyi kimi geridə qalmış bir din olmadığını, əksinə onun böyük bir mədəniyyət və mənəviyyat dini olduğunu qeyd edirdi. Eyni zamanda Əhməd bəy İslam və digər iki monoteist dinlər arasındakı oxşarlıqları göstərərək İslamın yanlış dərk edildiyini göstərmişdir (14, s. 68-69). Əslində bu fikirləri söyləməklə o müsəlman tələbələrin öz dinindən imtina etmədən təhsil alma imkanlarının mümkünlüyünü göstərmişdi. Eyni zamanda Əhməd bəy istəyirdi ki, müsəlman olan Azərbaycan əhalisi də yüksək keyfiyyətli təhsil alsın və müvafiq vəzifələri tuta bilsin. Çünki, çar Rusiyasının hakim dairələri müsəlmanlığı bəhanə edərək azərbaycanlıların təhsil almasına və hərbidə iştirak etməsinə mane olurdular.

Əhməd bəy Ağaoğlu Osmanlı imperiyasının pataxtı İstanbula köçdükdən sonra gənc türklərin "İttihad və tərəqqi" firqəsinə daxil olur. Daha sonra Süleymaniyyə Muzeyinin kitabxanasının direktoru vəzifəsini tutan bu böyük mütəfəkkir "Türk yurdu" jurnalına redaktorluq edir, Yusif Akçura ilə görüşür, İstanbul Universitetində "Türk-moğol tarixi" və "Rus dili" fənlərindən mühazırələr oxuyur (11, s. 26-36).

1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi üçün Şimali Azərbaycana gəlmiş Qafqaz İslam Ordusunda siyasi müşavir kimi yenidən Ana Vətəninə qayıdan Əhməd bəy Ağaoğlu həm AXC parlamentinə üzv seçilir, həm də Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Avropaya gedən nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilir. İstanbulda "İttihad və tərəqqi" partiyasının üzvü olduğuna görə ingilislər tərəfindən həbs olunub Maltaya sürgün edilən Əhməd bəy Ağaoğlu, sürgündən qayıtdıqdan sonra İstanbulda nəşr olunan "Hakimiyyəti-milliyyət" qəzetinin baş redaktoru təyin edilir. 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra ikinci və üçüncü çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilən Əhməd bəy Ağaoğlu, eyni zamanda Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün xarici işlər üzrə siyasi məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir (4, s. 26-36). Əhməd bəy Ağaoğlu 19 may 1939-cu ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı ilə Əhməd bəy Ağayev Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir.[1]

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikirləri və bu fikirlərin təzahürü olan yazıları daha çox İslam, şiəlik, hüquq və siyasət olsa da, onun əsərlərində həm dövrünün tarixi-siyasi mənzərəsini müşahidə etmək mümkündür və həm də keçmiş dövrlərə dair tarixi faktlara rast gəlinir. Tarixi məsələlərin və faktların ən çox rast gəlindiyi əsər "İran və inqilabı" əsəridir. Ərəb Xilafətinin çökməsindən XX əsrin əvvəllərinə qədərki tarixi proseslərə qısa formada nəzər yetirilən bu əsər ilk dəfə 1941-ci ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Sonradan əsər t.ü.f.d., dos. Almaz Həsənqızı və t.ü.f.d., dos. Boran Əziz tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmişdir (1). Əhməd bəy Səfəviləri Ağqoyunluların davamı kimi görür və Şah I İsmayılı Ağqoyunlu hökmdarı adlandırır. O, türk ellərinin olduqca geridə qaldığını və bu səbəbdən də bir – birləri ilə savaşdıqlarını yazaraq onları qınayır. Bununla bərabər o qeyd edir ki, türk elləri Osmanlıda Sultan I Səlimi və Sultan I Süleymanı, Səfəvilər Şah I İsmayılı və Şah I Abbası, Əfşarlar Nadir Şahı, Gürganilər Babur Şahı yetişdirdilər. Müəllif təəssüflə bildirir ki, Sultan I Səlim və Nadir Şah Əfşar xaric heç kəs bu türk ellərini birləşdirmək istəmədi. Əhməd bəy Nadir şahın bir çox türk ellərini fəth etdiyini bildirərək yazır ki, Nadir sünni-şiə ixtilafına son qoymaq istədi lakin, İstanbul inad etdi (1, s. 14). Həqiqətən də Nadir Şah Osmanlı imperiyasına bu məqsədlə müraciət etmiş, Osmanlı din adamları buna qarşı çıxmışdılar.

Elədirsə, bəs hansı səbəbdən Əhməd bəy Ağaoğlu "Azərbaycan" ifadəsi yerinə "İran" ifadəsini istifadə etmişdir. Halbuki, XX əsrin əvvəllərində, inqilab baş verən vaxtda Cənubi Azərbaycan və İran Qacarlar tərəfindən idarə olunurdu. Bu fikri daha aydın izah etmək üçün eyni yanaşmaya malik olan digər ölkələrin tarixçilərinin fikirlərinə nəzər salmaq lazımdır. Azərbaycan tarixinə dair tədqiqatçılar aparan

---

[1] ""Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydaları"nın və "Əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin və dövlət varidatı elan edilən filmlərin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı"

xarici tarixçilərin bir qismi öz əsərlərində bu məsələyə geosiyasi kontekstdən yanaşırlar. Bu tarixçilər ya antik ədəbiyyatlarda əks olunan "Persiya" kəlməsindən istifadə edirlər, ya da ki, hadisələrə müasir İran İslam Respublikasının sərhədləri çərçivəsində nəzər yetirir və "İran" termininindən istifadə edirlər. Təbii ki, bu cür tədqiqatçılardan bir qismi də dil və ya linqvistik nöqteyi-nəzərdən yanaşırlar. Orta əsr səyyah və diplomatları, eləcə xarici tədqiqatçılar yanlışlığa yol verərək, əksər hallarda Dərbənddən İran körfəzinə qədər torpaqları "Persiya" adlandırırlar. Əslində "Persiya" zamanla "pars" olaraq işləndi, sonrada ərəb dilinə keçən bu söz bu dildə "p" hərfi olmadığı üçün "fars" şəklini aldı və Azərbaycan dilinə də "fars" kimi keçmiş oldu. Tədqiqatlarda və səyahətnamələrdə istifadə olunan və demək olar ki, eyni mənanı ifadə edən bu iki sözdən birincisi Persiya m. ö. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərindən – ari tayfalarının Parsamuş ərazisində (müasir İİR-nın cənub-qərb əraziləri – red.) məskunlaşdığı dövrdən etibarən işlənmişdir. Əhəməni imperiyası yarandıqdan sonra "fars"/"pars" anlayışı yalnız bir etnik toplumu deyil, bütün imperiyanı əhatə etdi və bu ad coğrafi məna kəsb edərək yunan tarixi-coğrafi ədəbiyyatına düşmüş oldu . Həqiqətən də antik Yunan və Roma coğrafiyaçıları. Kiçik Anadolu yarımadasından Qara dənizə, oradan da Xəzər dənizinin şimalına, şərqdə Hindistana cənubda isə indiki İran körfəzinə qədər böyük bir ərazini Persiya adlandırmışlar. Strabonun "Coğrafiya" əsərinin ingiliscə və yunanca olmaq üzrə birlikdə ən mükəmməl nəşrində, həm də ilk səhifədə əks olunan xəritədə, eyni zamanda Persiya (Əhəmənilər imperiyası) haqqında verilən məlumata rast gəlmək mümkündür və yuxarıda qeyd etdiyimiz sərhədləri göstərməkdədir (25, s. 101).

Tədqiqatının böyük bir hissəsini İran və Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrünün tədqiqinə və Moğol tarixinə həsr edən D. Morqan da bildirir ki, Avropa alimləri tərəfindən istifadə olunan "Persiya" anlayışı antik yunan tarixi ədəbiyyatlarında Əhəməni imperiyasını ifadə etmək üçün istifadə olunan latın mənşəli "La Persia" coğrafi adından meydana gəlmişdir (19, s. 1-2). XIII əsrdən etibarən Azərbaycana səyahət edən avropalı səyyahlar da antik yunan coğrafiyasının təsiri ilə Dərbənddən cənuba bütün əraziləri Persiya adlandırırdılar. Alman səyyah Adam Oleari öz səyahət qeydlərində çar Rusiyası sərhədini keçdikdən sonra Persiyaya daxil olduğunu yazır. Dərbənd, Şamaxı, Təbriz kimi tarixi Azərbaycan şəhərlərini Persiya şəhərləri kimi təqdim edir (26, s. 161). Antik tarixi-coğrafi biliklərin təsirinə düşən alimlərdən biri olan Carlz Stori özünün üç hissəli, on cildlik nəhəng "Persian literature: a bio-bibliographical survey" əsərində səyyahların etdiyi səhvi təkrar etmişdir. Əsər bütövlükdə İran ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunsa da, birinci hissəsinin dördüncü kitabında Azərbaycan Persiyanın bir hissəsi kimi göstərilir. Eyni əsərin birinci hissəsinin beşıncı cildi isə "Hindistan tarixi" adlanır (23). Eyni imperiyaların tərkibində olan İranın və Azərbaycanın Persiyanın bir hissəsi kimi təqdim olunması ilk baxışdan normal görünsə də, Hindistanın Persiyanın bir hissəsi kimi göstərilməsi həm tarixi, həm də elmi baxımdan doğru hesab etmək bir o qədər də inandırıcı görünmür.

Əhməd bəy Ağaoğlu da Avropada ali təhsil aldığı (15, s. 373–387) üçün avropalı alimlərlə demək olar ki, eyni biliyə malik idi, eyni universitetdə təhsil almışdı. O, Antik ədəbiyyatdan miras qalan Persiya kəlməsinin artıq XX əsrdə İran kəlməsi ilə sinonimləşməsinin fərqində idi. Digər bir tərəfdən Əhməd bəy avropalı alimlər kimi qərb oxucusunda coğrafi təsəvvür yaratmaq üçün daha çox İran kəlməsindən istifadəni üstün tutmuşdur. Digər bir tərəfdən əvvəl Osmanlı imperiyası, sonra isə Türkiyə Cümhuriyyətində fəaliyyət göstərən Əhməd bəy Ağaoğlu məsələyə müasir sərhədlər çərçivəsindən yanaşmağı üstün tutmuşdur. Halbuki, o öz əsərində nəinki, İranın, hətta bütün Şərqin böyük bir hissəsinin türklər tərəfindən idarə olunduğunu yazır.

Müasir tarixçilər isə Azərbaycan daxil olmaqla bir çox əraziləri müasir sərhədlərə uyğun olaraq İran ərazisi kimi göstərirlər. Halbuki, İran adı 1935-ci ildən etibarən rəsmən siyasi-coğrafi məna ifadə etməyə başladı (19, s. 1). Ari tayfalarının adı ilə bağlı olan "İran" ifadəsi, ilkin mənbələrdə daha çox farsları ifadə etmək üçün də istifadə olunurdu. Çox təəssüflər olsun ki, müasir qərb, eləcə də Rusiya və Türkiyə tarixşünaslığı bu yönlü məsələlərə geosiyasi nöqteyi-nəzərdən yanaşır. XI – XIV əsrlər Azərbaycan və İran tarixləri haqqında məlumat ve-

rən A. Lampton da bu və buraya qonşu olan əraziləri Persiya adlandırır (17). Bu növ əsərlərin sayları çoxdur və təxmini hamısı eyni məzmunludur. Bu cür vəziyyət müasir Türkiyə tarixşünaslığında da mövcuddur. XV əsr Azərbaycan Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyətinə həsr olunan tədqiqat əsəri yazmış, İ. Aka isə ərazini İran ərazisi kimi göstərmiş (halbuki paytaxt Təbriz olub) lakin hakimiyyəti Türkmən hakimiyyəti kimi təqdim etmişdir (4). Əhməd bəy isə İranın Abbasilər zamanından bəri türklər tərəfindən idarə olunduğunu yazaraq Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların türk olduğuna diqqət çəkir. O Lord Gürzonun "The Persia and the Persian questions" adlı əsərinə tənqidi münasibət bildirərək yazır ki, İrandakı tayfalar arasında tarix boyu ən canlısı və ən fəali türklər olmuşlar. Həm siyasi, həm də iqtisadi proseslərdə İranda Türklərin hakim mövqedə olduğunu yazan Əhməd bəy Ağaoğlu vurğulamaqdadır ki, İranın min illik tarixi ümumtürk tarixinin bir hissəsidir (1, s. 15). İlkin mənbələrə nəzər saldıqda da Əhməd bəyin fikirlərinə bənzər mənzərə ilə qarşılaşırıq. Əmir Teymurun fəthləri haqqında ən unikal mənbə olan Nizaməddin Şaminin "Zəfərnamə" əsərində Azərbaycan (13, s. 249) və İran (13, s. 254) bir məmləkət olaraq ayrıca göstərilmişdir. Ağqoyunlu sülaləsi və dövlətlərinin tarixinin öyrənilməsi üçün ən əsas tarixi qaynaq hesab olunan Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə" əsərində də İran coğrafi ərazi kimi və ya siyasi mənada işlədilmir (10). Hər üç əsərdə də hadisələrin baş verdiyi coğrafiyanın mərkəzi Azərbaycan və onun şəhərləridir.

Əhməd bəy Ağaoğlu özünün "İran və inqilabı" adlı əsərində Abbasilər xilafətinin çöküşündən sonra İranın türklər tərəfindən idarə olunduğunu bildirir: "Beləliklə, İranın son min sənəlik tarixi həqiqətdə və doğrudan-doğruya Türk tarixinin bir şöbəsidir. Fəqət nə çarə ki, türklər başqa yerlərdə göstərdikləri zəifliyi burada da göstərmişlər. Felən və maddətən hakim olduqları halda mənəvi hakimiyyətlərini qurmaqda qüsur göstərmişlər. Hökumət, ordu, ticarət, ziraət və hətta ədəbiyyat əllərində ikən şəxsiyyətlərinin ən canlı və ən davamlı amili olan dilləri qəbul etdirməmişlər. Tərsinə olaraq, başqalarının dillərini dövlət dili olaraq qəbul etmişlər və sahibi olduqları dövlətə türk dövləti dedirtməyə önəm verməmişlər. Bu surətlə dövlət milliləşmək qabiliyyətini qeyb etmişdir." (1, s. 14). Qəribədir ki, o, bu əraziləri Sasani sərhədlərinə uyğun formada İran adlandırır, nəinki Azərbaycan. Burada bu coğrafi sərhədlər haqqında təsəvvür yaratmaq məqsədli idi. Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərlərində Azərbaycan kəlməsindən siyasi-coğrafi mənada demək olar ki, istifadə olunmur. Əhməd bəy yazır ki, İranda yaşayan əhalinin etnik tərkibi haqqında heç vaxt düzgün məlumat verilməyib. Halbuki, burada ən fəal olan əhali və ən çox nisbətdə əhali türklərdir. O əlavə edir ki, min ildən bəridir ki, İranı türklər idarə etmiş, burada baş verən siyasi proseslərdə türklər yaxından iştirak etmişdir. O, öz dövrünü nəzərdə tutaraq bildirir ki, bu gün də (XX əsrin 20-30-cu illəri) İranda türklər idarəçilikdə yer alır və dövlət adamlarının çoxu türkdür. Əhməd bəy türk hökmdarlarının dillərinə lazımı hörmət qoymamasından şikayətlənir (1, s. 15). Əslində müəllif haqlı idi. Səlcuqlu dövlətindən Osmanlı və Qacar dövlətinə qədər rəsmi dövlət yazışmaları fars dilində aparılmışdır. Baxmayaraq ki, hərbi dili türk dili idi. Doğrudur, Osmanlı imperiyasında əsası farsca və ərəbcədən təşkil olunan bir osmanlıca dili vardı, lakin bu təmiz türk dili deyildi. Əhməd bəy bildirmişdir ki, türk dili onların öz aralarında istifadə etdiyi dil olsa da məktəblərdə və yazışmalarda bu dildən istifadə olunmaması, onu yadlaşdırır, hətta türk əleyhinə olanların sayını da artırır. Bu ərazilərdə mədəniyyətin inkişaf etməsini məhz türklərin hökmranlıq etdiyi zamana təsadüf etdiyini vurğulayan Əhməd bəy Ağaoğlu onu da qeyd edir ki, heç də deyildiyi kimi türk dili zəif bir dil deyildir, bunun üçün Nəvahinin əsərlərinə baxmaq kifayətdir (1, s. 16). Orta əsrlər türk dilində yazılmış olan qaynaqları müşahidə etdikdə görmək mümkündür ki, türk dilindən istər kargüzarlıqda, istərsə də elmi fikirləri ifadə etməkdə istifadə etmək olar.

Oxşar vəziyyət Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair əsərlərdə müşahidə olunur. A. Nyuman öz əsərində sadəcə Səfəvilərin fars imperiyası olduğunu göstərmir, eləcə də Səfəvilərin soykökü ilə bağlı yanlış və əsassız məlumatlar verir (20). A. Nyumandan fərqli olaraq R. Seyvori isə Səfəviləri fars adlandırmayaraq yumşaq davranır, lakin bütün əraziləri fars torpağı kimi göstərir (21). C. Hanvey (16) və L.

Lokkard (18) da məsələyə eyni istiqamətdən yanaşaraq İran və ya fars terminlərindən istifadə etməyi üstün tutur. Səfəvi dövləti haqqında məlumat verən görkəmli alim F. Sümer də İran coğrafi termininindən istifadə etmişdir (12).

Azərbaycan Səfəvilər İmperiyası tarixinə dair ilkin mənbələrdə onların türk əsilli olması və Azərbaycanda dövlət yaratması haqqında məlumatlar kifayət qədərdir. Görkəmli səfəvişünas Azərbaycan alimi Zabil Bayramov "Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu" adlı əsərində Məhəmməd Yusif Qəzviniyə istinadən yazır: "Şərur döyüşündən sonra İsmayıl darossəltəne-ye (paytaxt, mərkəz) Təbrizə üz tutdu və Azərbaycan şahlıq taxtına (təxte səltənete Azərbaycan) oturdu. Bütün Azərbaycan məmləkətində (dər təmam məmləkət-e Azərbaycan) onun adına xütbə oxundu, dinar və dirhəm zərb edildi" (2, 31). Buna bənzər ilkin qaynaqlara istinad verən Əhməd bəy Ağaoğlu yazır: "Səfəvilərin türk və Ağqoyunlu tayfasına mənsub olmalarına şübhə edilməz. Bunlara ilk əvvəl Ağqoyunluların yerləşdiyi sahədə təsadüf edirik. Sonra, bunlar ilk zamanlar yalnız türkcə danışırlar. Ərəbcə və farsca danışdıqlarına dair əlimizdə heç bir dəlil yoxdur. «Rövzətüs-Səfa» sahibi böyük Abbasın matəmini təsvir edərkən eynən deyir ki: «Sofiani Səfəvi ba nohavayi türki», yəni Səfəvi sufiləri cənazəni türkcə ilahilərlə yola salırdılar. Yenə eyni «Rövzətüs-Səfa»da Şah İsmayılın türkcə şerlərinə nümunə verildiyi halda, ərəbcə və farsca şer söylədiyi qeyd edilmir. Sonra bu zatın qurmuş olduğu dövlət təşkilatının həmən bütün adları, bir az sonra görəcəyimiz vəchlə xalis türkcədir." (1, s. 21). Əhməd bəy Səfəvilərin İmam Rzanın nəslindən olması fikrinin mövcud olması haqqında məlumat verərək bu fikrinə inanmadığını göstərməkdədir. O vurğulayır ki, Şah İsmayıl bu addımı ona görə atmışdı ki, ətrafına onu dəstəkləyəcək tərəfdar toplaya bilsin. Daha sonra Şeyx Səfiəddin İshaqdan Şah I İsmayıla qədər təfərrüatlı məlumat verən böyük mütəfəkkir Çaldıran döyüşünün nəticələri haqqında danışarkən bildirir ki, iki Türk dövlətinin arasında baş verən bu döyüşdə demək olar ki heç bir tərəf hər hansı bir xeyir əldə edə bilmədi (1, s. 17-18). Əhməd bəy Ağaoğlu vurğulayır ki, hər iki Türk dövləti Əli övladlarına qarşı sevgi göstərirdilər, lakin göstərmə şəkilləri fərqli idi.

İslam dininin şiəlik məzhəbi ilə bağlı məlumat verən Əhməd bəy Ağaoğlu yanlış olaraq bildirir ki, şiəlik rəsmi olaraq Şah I İsmayılın dövründə dövlət səviyyəsində qəbul olunub (1, s. 20). Halbuki, şiə təriqəti Elxanilər dövləti zamanı Sultan Olcaytu Xudabəndənin zamanında rəsmən dövlət səviyyəsində məzhəb kimi tanınmışdır. Hətta o, paytaxt Sultaniyədə tikdirdiyi Sultan Olcaytu adlandırılan türbəyə Hz. Hüseynin cəsədinin gətirilməsini istəmiş, Nəcəf əhalisi buna etiraz etmişdi (24, s. 637) Onun əsərlərinə diqqət yetirdikdə Elxanilər dövləti haqqında demək olar ki, heç bir məlumata rast gəlinmir. Ola bilsin ki, bu hal onun mövcud qaynaqları əldə edə bilməməsi ilə bağlıdır.

Şah I Təhmasib, Şah II İsmayıl və Şah Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyət illərində baş verən hadisələr haqqında məlumat verən Əhməd bəy Şah I Abbasın "Böyük" ləqəbini alan ilk hökmdar olduğuna diqqət çəkir. Həmçinin o, bu zaman baş vermiş siyasi proseslər haqqında geniş məlumat verir və Şah I Abbasın işğal olunmuş torpaqları bir-bir geri almasını detalları ilə birlikdə təsvir edir (1, s. 29). Əhməd bəy Şah I Abbasın etdikləri dəyişikliklər və gördükləri işlər haqqında danışarkən bildirir ki, bunların içərisində ikisi daha əhəmiyyətli idi. Bunlardan birincisi hərbidə islahatın aparılması və orduya topçu alayının gətirilməsi, ikincisi isə Hörmüzdə yerləşən Bəndər-Abbasın Portuqaliya işğalından təmizlənməsi idi. Şah I Səfi, Şah II Abbas, Şah I Süleyman və digər son Səfəvi şahlarının hakimiyyəti haqqında qısa məlumat verən Əhməd bəy Ağaoğlu bu dövlətin tənəzzülünün səbəblərini aydın formada göstərir. Ədib dövlətin çökməsinin əsas səbəbi kimi, quraqlıq, insanların eyş-işrətə və şəraba aludə olması, şahların zəifliyi və dövlət işlərinə zaman ayırmaması, şikayətlərə baxılmamasının olduğunu göstərir (1, s. 32-33).

Nadir şah Əfşar haqqında məlumat verən Əhməd bəy Ağaoğlu bildirirdi ki, o, İranın sərhədini qısa müddət ərzində Cənubi Qafqazın şimalına, Bağdada, Hindistana və Şərqi Türküstana qədər genişləndirdi. Əhməd bəy Nadir Şah haqqında yazırdı: "Xalqdan törəmiş olan bu türk çocuğu cəhalətinə və savadsızlığına baxmayaraq, türk vəhdətinin, türk sülhünün qiymət və əhəmiyyətini idrak etmişdi. Bu vəhdəti pozan Şiəliyə qarşı ədavət bəsləmişdi. Osmanlı

türkləri ilə daima sülh ilə keçinməyi lazım bilmişdi. Türklüyün hakim olduğu digər yerlərdə türk sülaləsinə toxunmadı. Tərsinə olaraq, yerində tutmaqla bərabər onlarla qohumluq qurmağa çalışdı. Öz sülaləsinin taleyini onların taleyinə bağlamağa çalışdı. Fəqət nə çarə ki, nə İstanbul, nə də Türküstandakı qəbilə rəisləri onu anlamadılar! İştə, bu anlaşılmamaq onun ruhunda dərin acılar oyandırdı və bu əzmkar adam bu acılarını şiddətli icraatları ilə, etdiyi qatlıyamlar və kəsdiyi başlar və burunlarla təskinlik tapdı." (1, s. 37).

Azərbaycanın xanlıqlar dövrünü "dərin uçurumlu 30 il" adlandıran Əhməd bəy Ağaoğlu daha sonra Qacarlar haqqında məlumat verir. Ağa Məhəmməd şah, Fətəli şah zamanında baş verən hadisələri təsvir edən Əhməd bəy çar Rusiyası və Qacarlar arasındakı müharibələr səbəbindən gerçəkləşən Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin acı nəticələrini pisləyir. O yazırdı: "1813-cü ildə Gülüstan sülhnaməsi ilə bugünkü Qafqaz Azərbaycanı, İrəvan və Naxçıvan istisna edilmək üzrə Rusiyada qalır. Fəqət 1825-ci ildə aparılan digər bir müharibədə İran bu tərəfləri də qeyb edir və 1828-ci ildə əqd edilən Türkmənçay müqaviləsi ilə İran Qafqaz və Azərbaycanı tamamən itirir və üstəlik olaraq da üç milyon ingilis lirəsi təzminatla Bakı dənizi üzərində qüvvə saxlamağı qəbul edir." (1, s. 41). O, daha sonra Babilik hərəkatı və onun ardınca Müzəffərəddin Xan zamanında baş vermiş İran inqilabı haqqında məlumat verir.

Əhməd Ağaoğlunun siyasi, dini-fəlsəfi mövzuda yazdığı "Üç mədəniyyət" əsərinin kiçik bir hissəsi mədəniyyət tarixinə həsr olunmuşdur. Mədəniyyətin yaranma və inkişaf etmə səbəblərini izah edən böyük ədib onun inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biri hökmdarların elm və ədəbiyyat adamlarına qayğısının nəticəsi hesab edir. O Qəznəvilərdə Sultan Mahmudu, Elxanilərdə Hülakü xanı, Teymurilərdə Əmir Teymuru misal göstərir və bildirir ki, mədəniyyətin XII-XV əsrlərdə inkişaf etməsinin ən əsas səbəblərindən biri də bu hökmdarların elm və sənət adamlarına diqqətlə yanaşması, alimlərin bir yerə toplanması, abidələr üçün maddi vəsaitlərin ayrılması və sairədir (9). Əhməd bəyin "Sərbəst İnsanlar Ölkəsində" əsərində tarixi məqamlara rast gəlinmir (8). Onun iki əsəri – "İhtilal mi İnkılap mı" (5) və "Mütareke ve Sürgün Hatıraları" (7) memuar xarakteri daşıyır və dövrün siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatı haqqında məlumat almaq üçün əhəmiyyətli qaynaqdır. Adını çəkdiyimiz ilk əsərində Əhməd bəy Osmanlı imperiyasının çökməsi, türklərin milli mübarizəsi, bu mübarizə Atatürkün rolu, qurtuluş savaşı və bu zaman ölkədə siyasi-iqtisadi vəziyyət haqqında məlumat verir. Müəllif hadisələrin birbaşa şahidi olduğu üçün verdiyi məlumatlar da real və obyektivdir. Adını çəkdiyimiz ikinci əsər isə Əhməd bəy Ağaoğlunun sürgündə olarkən yaşadıqlarını əks etdirən memuar xarakterli əsərdir. Burada XX əsrin 20-ci illərinin Avropası haqqında ümumi təsəvvür yaradacaq məlumatlar əks olunmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlunun "İslamiyyette kadın" adlı əsərində müvafiq tarixi məlumatlar əks olunmasa da çoxlu sayda etnoqrafik məlumatlara rast gəlinir. Müəllif türk qadınlarının İslamın qəbul edilməsindən öncəki zamanlarda sərbəst olduğunu yazır. O bildirir ki, yaşamış olduqları çətin şərait səbəbindən qadınlar güclü olmağa məcbur idilər. onlar kişilərin ən sadiq dostları idi. Əhməd bəy qeyd edir ki, İslamı qəbul edən türk – tatar qadınları digərləri kimi çarşaba bürünmədi, çünki, bu vəziyyət və ənənə onların düşüncəsi ilə tərs mütənasib idi. O əlavə edir ki, hətta XIII əsrdə səyahət edən İbn Bətutə belə türk qadınlarının sərbəstliyini görüb çaşbaş qalmışdı. Əhməd bəy Ağaoğlu türk - tatar qadınlarının bu qədər sərbəstliyə rəğmən olduqca ailəcanlı olmalarını və sərt xarakterli olmaqla bərabər təhsilə və yeni bilik öyrənməyə digər xalqların qadınlarına nisbətdə daha çox meyl etdiklərini yazmaqdadır. O, türk qadınlarının iti zehnini olduğunu, bu səbəblə də Ərəb Xilafətində yüksək vəzifələrə qədər ucaldıqlarını, hətta Xəlifə Harun Ər-Rəşidin anasının türk olduğunu da vurğulamaqdadır (6, s. 54-56).

Göründüyü kimi, müxtəlif məzmunlu əsərlər qələmə alan böyük azərbaycanlı mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlu öz araşdırmalarında tarixi məsələlərə də hər zaman yer ayırmış və ən əhəmiyyətli tarixi mövzuları qabartmağı üstün tutmuşdur. Onun əsərlərinin içərisində "İran və inqilabı" əsəri isə tamamilə tarixin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. O bu əsərində indi də ən əhəmiyyətli olan tarixi qaynaqlardan geniş formada istifadə etmişdir. Həmçinin, yuxarıdakı məlumatlara nəzər yetirib belə qənaətə gəlmək

mümkündür ki, Əhməd bəy Ağaoğlu daxil olmaqla Avropa təhsili görmüş alimlərin coğrafi biliklərinin təməlində Antik Yunan-Roma coğrafiyaçıların əsərləri dayanır. Bu təsirinin nəticəsidir ki, onlar müasir dövrdə coğrafi əraziləri təsvir edib onlar haqqında təsəvvür yaratmaq üçün Əhəmənilər zamanında istifadə olunan Persiya termindən istifadə edirlər, yaxud da müasir nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq İran kimi işlədirlər. Əhməd bəy Ağaoğlundan fərqli olaraq xarici tarixçilər Persiyanı fars kimi nəzərdə tutur və bu əraziləri fars torpağı adlandırırlar. O isə həqiqəti ilkin mənbələr əsasında əks etdirərək bu ərazilərin türk torpağı olduğunu dəfələrlə vurğulayır. Buna rəğmən Avropa təhsilinin nəticəsi olaraq "İran" termindən istifadə doğru olmadığı qədər də ilkin mənbələr ilə öz təsdiqini tapmamışdır. Böyük alimimizin irsinin araşdırılması sadəcə tariximiz üçün deyil elə bu günümüz üçün də əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağaoğlu Ə. İran və inqilabı, Bakı, Azərnəşr, 2009, 152 s.
2. Bayramlı Z. H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı, "Avropa", 2015, 348 s.
3. Aka İ. İran`da Türkmen hakimiyeti. İstanbul, Türk tarih Kurumu yayınları, 2001, 102 s.
4. Akalın G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı, AzAtaM, 2004, 135 s.
5. Ağaoğlu A. İhtilal mi İnkılap mı. Ankara, Alaeddin Kral Basınevi, 1942, 73 s.
6. Ağaoğlu A. İslamiyyette kadın. Ankara, Birey ve toplum yayıncılık, 1988, 60 s.
7. Ağaoğlu A. Mütareke ve Sürgün Hatıraları. İstanbul, Doğu kitapevi, 2010, 163 s.
8. Ağaoğlu A. Serbest İnsanlar Ülkesinde. Ankara, Sanayi nefise matbaaı, 1930, 128 s.
9. Ağaoğlu A. Üç Medeniyet. İstanbul, Doğu kitapevi, 2013, 112 s.
10. Ebu Bekr-i Tihrani. Kitab-i Diyarbekriyye. Çevr. M. Öztürk. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, 418 s.
11. Gündoğdu A. Ümmetten Millete. İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, 352 s.
12. Sümer F. Safevî devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü. Ankara, Twrk Tarih Kurumu yayınları, 1999, 265 s.
13. Nizamüddin Şami. Zefername. Çevr. N. Lugal. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1987, 399 s.
14. Audrey L. Altstadt. The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule. Stanford, 1992, 331 p.
15. Georgeon F. Passé turco-tatar, présent soviétique: études offertes à Alexandre Bennigsen. Paris: Editions Peeters, 1986, 566 p.
16. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's journal of Travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland. Vol.-I, London, Pater-Noster Rov, 1753, 411 p.
17. Lambton A.K. Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century, Bibliotheka Persia, London, İ. B. Tuaris, 1988, 425 p.
18. Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the afghan occupation of Persia. Cambridge, Cabridge University Press, 1958, 584 p.
19. Morgan D. O. Medieval Persia (1040 – 1797). New York: Longman Inc., 1988, 197 p.
20. Newman A.J. Safavid İran Rebirth of a Persian Empire. London, İ. B. Tuaris, 2006, 281 p.
21. Savory R. M. İran under the Safavids. Cambridge, Cambridge University Press, 1980, 277 p.
22. Shissler A. Holly. Between Two Empire. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey. London, I.B.Tauris Publishers, 2002, 280 p.
23. Storey C. A. Persian literature: a bio-bibliographical survey. Volume 1. Part 1. Sec. I: Qurʾānic Literature. London: Luzac and Co., 1927, p. 1-60; Sec. II: History, fasc. 1. A. General History. B. The Prophets and Early Islam, London: Luzac and Co., 1935, p. 61–236; Fasc. 2. C-L. Special Histories of Persia, Central Asia and the remaining parts of the world except India. London: Luzac and Co., 1936, p. 237-432; Fasc. 3 History of India.

London: Luzac and Co., 1939, p. 433-780; Part. 2. Biography. Additions and corrections. Indexes. London: Luzac and Co., 1953, p. 781-1444.

24. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol periods / Edited J. A. Boyle. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 709 p.

25. The Geography of Strabo. With and English translation by Horace Leonard John. In eight volumes. Vol 1. London, William Heineman, 1961. 531 p.

26. The Voyages and Travels of the Ambassadors, Adam Olearius, translated by John Davies. London, Temple Barr, 1662, 610 p.

Summary

Maryam Seyidbayli, Bayram Quliyev

An overview of the historical data of the works of Ahmed Bey Agaoglu

The paper deals with the historical data existing in the work of Ahmed bey Agaoglu who was a prominent Azerbaijani and naturalized Turkish politician, publicist and journalist. All of the works and some of them translations had been used for the getting the scientific conclusion. There are many historical facts and analyses in the work of Ahmed bey Agaoglu including “Üç Medeniyet” (“Three civilizations”), “İslamiyyette kadın” (“Woman in the Islamic World”), “İran ve İnkılabı” (“The Iranian Revolution”) etc. Analyzing the materials of these books, the materials of the work of Ahmed bey Agaoglu on the history should divide into two part: materials on the world history and materials on the Azerbaijani history. The work of A/ Agaoglu titled “The Iranian Revolution” is completely dedicated to the history of Azerbaijan covering the XIV-XIX centuries.

Keywords: *Ahmed Bey Agaoglu, History of Azerbaijan, The Russian Empire, Ottoman Empire, “Iran and Revolution”*

Резюме

Марьям Сеидбейли, Байрам Гулиев

Обзор исторических данных в работах Ахмед Бея Агаоглы

Статья посвящена обзору исторических данных, содержащихся в работах выдающегося азербайджанского и турецкого политика, публициста и журналиста Ахмед Бея Агаоглы. Всего его произведения, а также переводы некоторых из них получили в статье научное обоснование. В таких трудах Ахмед Бея Агаоглы, как «Üç Medeniyet» («Три ивилизации»), «İslamiyyette kadın» («Женщина в исламском мире»), «İran ve İnkılabı» («Иран и революция»), содержится много исторических фактов, подвергнутых глубокому анализу. В результате рассмотрения этих книг, автор разделяет весь содержащийся в них материал на две группы: материалы по мировой истории и материалы по истории Азербайджана. Работа А.Агаоглы «Иран и революция» полностью посвящена истории Азербайджана XIV-XIX веков.

Ключевые слова: *Ахмед-бек Агаев, История Азербайджана, Российская империя, Османская империя, “Иран и революция”*

UOT 94(479.24)

ГУСЕЙН РАГИМЛИ
Доктор философии по истории,
МИД Азербайджанской Республики, Азербайджан
dr.rahimli@gmail.com

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ АНГЛО-РОССИЙСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА В РЕГИОНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Ключевые слова: *держава, соперничество, дипломатическая деятельность, влияние, торговые связи, империя*

Во второй половине XVIII века сложная международная обстановка в регионе и непрестающее соперничество наиболее сильных государств явились одним из главных препятствий для азербайджанского народа на пути преодоления внутреннего и внешнего кризиса собственными силами. Желание некоторых азербайджанских ханов создать централизованное государство на Кавказе шло вразрез с интересами как российского самодержавия, так и шахских властей, и, исходя из своих национально-колониальных интересов крупные региональные державы всячески препятствовали реализации подобного рода планов местных правителей.

Вызвавший осложнение международной обстановки как на Ближнем, так и Среднем Востоке развал Сефевидского государства способствовал тому, что воспользовавшись создавшейся благополучной ситуацией, Российская и Османская империи, овладели частью территорий некогда входящих в состав азербайджанского государства Сефевидов. В условиях вакуума власти и воцарившегося хаоса на этих территориях выдвинулся энергичный, талантливый полководец Надир хан, который к концу 20-х, началу 30-х годов XVIII века на волне народно-патриотического движения, одержав ряд побед над афганцами и турками, смог установить свою власть над ранее захваченными ими территориями, а также заставить Российскую империю добровольно отказаться от прикаспийских провинций. Воодушевленный победами Надир хан в 1736 году на Муганском курултае, провозгласив себя шахом, объявил Мешхед столицей своего государства, а крепость Келат сделал опрой шахской семьи (11, с.316). Приблизительно с этого времени произошедшие перемены во внешней политике государства Надир шаха переносу военных действий за пределы Ирана, а также захвату шахскими войсками Средней Азии, Курдистана, ряда арабских территорий и Южного Кавказа (13, с.45-47). Русский резидент в Иране В.Братищев, в 1746 году описывая сопровождавшиеся грабежами, разорением покоренных государств, а также жестокой эксплуатацией самого иранского населения, военные походы иранского правителя, доносил: «… таких городов во всей Персии, исключая Мешхеда, уже нет, которые бы в пору против прежнего при моей памяти жилье предоставили, но паче от времени до времени здешнее обитание до подошвы разоряются» (5, с.235). Жестокая эксплуатация, голод и дороговизна вызывали ненависть арабских племен Маската и бахрейна и поднимали их на борьбу против жестокой налоговой политики шахских властей. Повстанческая борьба против шахского владычества в течении трех с небольшим лет с перерывами продолжалась и в Гиляне. Крупное антииранское восстание вспыхнуло в Ширване и Дагестане. Выступления имели место также в Средней Азии, Фарсе, Афганистане, Кирмане и Систане (5, с.215). Носившие наиболее ярко выраженный народно-освободительный характер восстания в Средней

Азии, Азербайджане и арабских областях сыграли значимую роль в распаде иранского государства, а отчаянные попытки Надир шаха удержать ранее завоеванные владения не увенчались успехом.

Во второй половине XVIII века, в особенности после гибели в 1747 году Надир шаха одним из реальных претендентов включившихся в активную борьбу за Южный Кавказ, была Российская империя, которая с точки зрения социально-экономического развития во многом превосходила своих основных противников в регионе. Хотя в изучаемый период Российская империя и продолжала оставаться аграрной страной, в которой господствовали феодально-крепостнические отношения, а также существовала монополия феодалов на землю, тем не менее здесь шел процесс разложения феодализма, в недрах которого развивались капиталистические отношения и прослеживался рост производительных сил (18, с. 163-165). Так, с началом царствования Петра I Российская империя в результате ряда социально-экономических, политических и культурных преобразований начала превращаться в мощную державу. По мере роста экономического могущества укреплялся и международный авторитет Российского государства, и уже с начала XVIII века она, активизировав свою внешнеполитическую деятельность, стала играть важную роль в международных делах. Особенно после завершения Северной войны со Швецией (1700-1721) и заключения Ништадского мира ведущие державы мира не могли уже не учитывать позицию царизма в международных делах (19, с.59).

К этому времени Российская империя стала уже намного опережать своих основных политических оппонентов на Кавказе и в отношении военной мощи. Высокий уровень металлургической промышленности давал возможность обеспечить армию огнестрельным вооружением. Разбросанные по всей территории российские военные заводы в год выпускали от 25 до 30 тысяч огнестрельных ружий, несколько сот орудий, большое количество боеприпасов (18, с.310). Российская армия с ее пехотой, артиллерией, кавалерией и флотом была одной из сильнейших даже в Европе. Опираясь на сильную армию, российское самодержавие стало осуществлять достаточно агрессивную политику, что в результате привело к значительному расширению границ империи. Подтверждением тому может служить тот факт, что в XVII-XVIII веках территория Российской империи расширялась в сутки в среднем на 130 км (7, с. 125; 16, с.25) и в конце XVIII века составила 14.455.124 кв.верст, где проживало 17.815.000 человек (18, с.45).

Вместе с тем во второй половине XVIII века значительный рост международного престижа Российской империи способствовал тому, что ни один важный международный вопрос в Европе не решался без ее участия. Удачные действия российских войск в Семилетней войне (1756-1763), в том числе ряд блестящих побед русской армии под командованием П.А.Румянцева над прусскими войсками, в достаточной степени укрепили авторитет российской армии в глазах западноевропейских государств. Однако с приходом к власти Петра III военные действия в Пруссии были прекращены, и российская армия была отозвана (12, с.12). Хотя участие Российской империи в Семилетней войне не дало ей территориальных приобретений, тем не менее победы над прусскими войсками усилило ее позиции на международной арене и воодушевило на осуществление завоевательных планов на Востоке, в том числе на Кавказе. Вместе с тем, несмотря на ряд преимуществ перед своими основными политическими оппонентами в борьбе за овладение Южным Кавказом, российские правящие круги принимали в расчет то, что без поддержки ведущих европейских государств Российской империи будет не очень-то легко рассчитывать на скорейшую победу и реализацию намеченных планов относительно «кавказского узла».

В изучаемый период основные задачи внешней политики Российской империи определялись защитой ее интересов в Польше, а также на Черном и Каспийском морях. Однако укрепление позиций царизма в этих превратившихся в значительной степени

объект международного соперничества регионах, несомненно, вызвало бы сильное противодействие со стороны Османской империи и в итоге привело бы к открытой конфронтации с султанским двором.

Тем не менее к достижению намеченных планов Российская империя приступила с одобрительного согласия Великобритании. Сравнительный анализ имеющихся актов дает основания полагать, что в 60-80-х годах XVIII века отношение английской дипломатии к завоевательной политике Российской империи на Среднем Востоке было относительно спокойным (22, с.4). Однако в первые годы правления Екатерины II Российская империя стала активно вмешиваться в польские дела, где вскоре представился благоприятный случай для открытого вторжения. Так, после смерти польского короля Августа III в 1763 году, императрица Екатерина II выдвинула на пустующий польский престол кандидатуру Станислава Понятовского. В создавшейся ситуации, дабы не допустить усиления влияния Российской империи в Польше, Франция и Австрия стали подстрекать Османскую империю начать войну против Российской империи, а обращения же польских дворян за помощью к султанскому двору дало возможность османским властям вступить в открытую борьбу (2, с.345-346). Несмотря на противодействие Османской империи и ее западных «покровителей», российской дипломатии все-таки удалось разрешить вопрос в свою пользу. Так, в 1772 году официальный Петербург пошел на заключение с Пруссией и Австрией договора о разделе территории Польши, по условиям которого находившиеся в Варшаве, Белоруссии и Украине российские войска выступали в качестве гаранта вышеупомянутого соглашения. В 1778 году же, присутствие российских войск в Польше было узаконено Сеймом (10, с.279). В дальнейшем Российской империи также удалось одержать ряд крупных побед над Османской империей и претворить в жизнь почти все намеченные захватнические планы.

Вместе с тем, внимательно отслеживая события происходящие как в Европе, так и на восточном направлении, Англия, используя свое промышленное и финансовое могущество, была в состоянии оказывать ощутимое влияние на ход международных событий, а также продолжала укреплять свое господство над колониями и расширять заморские владения. В этом направлении английские колонизаторы уделяли существенное значение захвату опорных пунктов в стратегически важных точках планеты, а также прилагали усилия по созданию на этих территориях мощных военно-морских баз. Заметное влияние Англии на международные дела объяснялось не только вступление ее раньше других государств на путь индустриального развития, но и умением прибегать к политическим маневрам, в том числе разнообразием политико-дипломатической борьбы.

В течении всего XVIII века, за исключением отдельных периодов, английская дипломатия по отношению к Российской империи занимала в достаточной степени враждебную позицию. Как верно отмечает О.П.Маркова, «не воюя с Россией явно, Англия вела постоянную скрытую борьбу, стремясь задержать ее рост, ослабить и свести на роль второстепенной державы» (14, с.19; 16, с.37).

Английская буржуазия хорошо понимала масштаб возможностей, которые могут открыться перед российской дипломатией с приобретением выхода к морям и любыми средствами пыталась воспрепятствовать этому процессу (14, с.18; 1, с.137). Примером тому может служить англо-российский торговый договор, заключенный в декабре 1734 года сроком на 15 лет (21, с. 25). В упомянутом документе особое место отводилось восьмой статье, на основе которой английские купцы получали право и возможность торговать с Ираном посредством территорий Российской империи. Именно эта статья договора открыла путь англичанам на Южный Кавказ и предоставляла хорошую возможность усилить свои позиции в бассейне Каспийского моря. Укрепившись в этом регионе, английская дипломатия могла бы активно препятствовать и предотвратить вторичное завоевание прикаспийских областей российским самодержавием, а также

сдерживать распространение ее влияния далее на юг и одновременно использовать территорию Азербайджана в качестве плацдарма для проникновения в соседние государства (17, с.109). Так, с 1739 года англичане через волжско-каспийский путь начали заваливать иранский рынок товарами собственного производства (4, с.75-76) и, превратившись в основных конкурентов российского купечества, одновременно стали предпринимать ряд соответствующих мер, направленных на осложнение отношений между Российской империей и шахским двором, в том числе предприняли попытку спровоцировать конфликт между двумя государствами: а именно согласно инструкциям из королевской канцелярии английский военный контингент во главе с капитаном Эльтоном принялся инструктировать и оказывать всяческую помощь шаху строить военные корабли (4, с.76-77). Возможность появления иранской военной флотилии в бассейне Каспийского моря сильно встревожило российские деловые круги и вызвало обеспокоенность у военного командования, что было отражено в их рапорте российскому императорскому двору: «И когда персияне из этого флота себе и государственной безопасности пользу извлекут и тогда пусть и Надир шаха не будет, а охота флот содержать у них останется...» (3, д.1, лл.237-237 об.). Подрывая российскую торговлю и тем самым нанося вред купечеству в Азербайджане и Иране, английская дипломатия с целью воспрепятствовать плаванию российских судов на Каспии стала предпринимать действенные шаги в этом направлении, что в результате заставило российскую сторону пойти на жесткие меры, что 23 ноября 1746 года привело к тому, что власти в Петербурге в одностороннем порядке аннулировав восьмую статью договора от 1734 года, запретили английским купцам посредством российских владений следовать далее в Иран (17, с.140). Вышеперечисленные факты еще раз доказывают необоснованность существующей в исторической литературе мнения о том, что якобы до последнего десятилетия XVIII века Англию не беспокоили восточные дела, и она не проявляла особой активности на Ближнем и Среднем Востоке. Как справедливо отмечает О.П.Маркова, «с начала захватов в Индии и возникновения упорной борьбы за шелковый рынок Ирана, британская корона стала уделять восточным делам повышенное внимание. Английская буржуазия гораздо раньше начала интересоваться связями Российского государства с Кавказом и положением русских на Каспийском, Азовском и Черных морях» (14, с.20).

Лишившись прибыльной торговли с Ираном, английская дипломатия активизировала свою деятельность как в Центральном и Юго-Западном Иране, так и в Персидском заливе, в том числе в зоне османского влияния. Организованная в 1600 году и просуществовавшая вплоть до 1858 года, имевшая в своем распоряжении первоклассный флот, сильную армию и возможность оказывать давление на свое правительство английская Ост-Индская компания, сыграла существенную роль в проведении британской колониальной политики в Индии, Иране, Ближнем Востоке и в других частях света. Вместе с тем победа в Семилетней войне способствовала заметному укреплению позиций британского торгового капитала на Ближнем и Среднем Востоке, в районе Персидского залива и Иране, в том числе в прикаспийских областях. В результате этой войны Англии удалось ослабить позиции своего основного соперника – Франции, и тем самым вытеснить ее из Канады и Луизианы, а также прибрать к рукам французские колонии в Индии. После победы в Семилетней войне англичане смогли занять доминирующее положение не только в Индии, но и стали проявлять активный интерес к Ирану и Азербайджану: эти территории представляли важность английской стороне не только с точки зрения укрепления позиций на подступах к Индии, но и в качестве рынка сбыта и доступа к источникам сырья, что в первую очередь давало возможность вывозить, необходимый для обеспечения нужд английской текстильной промышленности, шелк-сырец (9, с.69). Подтверждением тому может служить тот факт, что в 1763 году англичане получили от правительства Керим хана ряд исключительных прав и

привилегий для осуществления коммерции, в том числе в реализации экспортных и импортных операций. По данным В.А.Уляницкого, английским купцам разрешалось строить в крупных иранских городах торговые фактории, магазины и склады, вести беспошлинную торговлю определенными видами товаров, вывозить шелк-сырец, а также ввозить в Иран английские шерстяные и металлические изделия (23, ч.I, с.614). О господствующем положении английского торгового капитала на иранском рынке, во второй половине XVIII века, свидетельствуют многочисленные источники. Так, французский миссионер Оливье, посетивший Иран отмечал, что «торговые отношения (Ирана – Г.Р.) с Российской империей пересечены войной, все связи с другими европейскими державами, исключая, Османскую империю, разорваны. Теперь для Персии важнейшая земля по торговым связям есть Ост-Индия» (6, с.34). То же самое отражается в записках другого современника, немецкого исследователя Палласа, который утверждал, что английская Ост-Индская компания снабжает Иран нужными товарами в большом количестве и по более низким ценам (15, с.105).

Вместе с тем английский торговый капитал успешно конкурировал в Иране с российским, однако русские купцы из-за грабежей и чрезвычайных пошлин не могли проникнуть в центральные провинции Ирана. Даже в самом крупном торговом центре на севере Ирана – Энзели, не было благоприятных условий для развития российской торговли и деятельности русского купечества. По сведениям современника «беспрерывные, так сказать грабежи в сих областях принудили знатнейших купцов с их капиталами удалиться в Индию, османские владения и другие безопасные места» (8, с.853). Таким образом, непрекращающиеся грабежи купцов и высокие пошлинные сборы не были единственным фактором в ослаблении позиций российского торгового капитала в Иране. В изобилии снабжающая иранский рынок изделиями мануфактурной промышленности английская Ост-Индская компания составляла жесткую конкуренцию российским товарам и в ряде случаев способствовала вытеснению русского купечества с региона. Как доносил один из источников: «англичане… от давних уже времен весьма важный торг на Персидском заливе через Ормус и Гамрон в Персию с великою прибылью производят» (23, с. 116). В этой торговле наряду с англичанами также активно участвуют иранские и османские купцы, являющиеся в большинстве случаев агентами Ост-Индской компании (15, с.97).

В конце 80-х годов XVIII века, о разнообразии привозимых купцами Ост-Индской компании товаров из Европы, российский консул Д.Скиличи сообщал, что как «багдадские купцы, так и сами персияне привозят всякие товары, состоящие из разных европейских сукон, шелковых материй, бархата, английских и французских часов, кошенильного семени, ароматных специй, железных вещей и мелочных товаров» (23, ч.II, с.632). Российские товары не выдерживали конкуренцию наряду с высококачественными и дешевыми европейскими товарами, что в конечном счете способствовало ослаблению позиций российской торгового капитала и купечества в целом в Иране и в Азербайджане.

Подводя итог вышесказанному следует отметить, что во второй половине XVIII века состояние упадка крупных региональных государств вызывает заметное усиление сопернической борьбы между основными региональными и западноевропейскими империями, в том числе англо-российского соперничества за включение данного региона в сферу своего влияния, а также за право обладать имеющими как важную хозяйственно-экономическую и военно-стратегическую значимость, так и находящимися на выгодных торговых путях и морских портах азербайджанскими территориями.

В этот временной промежуток английская дипломатия рассматривая Османскую империю как удобное вспомогательное средство, некий инструмент для манипулирования, всячески стремилось спровоцировать войну между Российской империей и султанским двором, чтобы тем самым заставить правительство Екатерины II отказаться от своих планов по продвижению на юг, в том числе к прикаспийским областям.

Вместе с тем, оказывая под личиной «дружбы» всяческие услуги, британская дипломатия, пыталась втянуть Российскую империю в войну в Северной Америке, неоднократно обращаясь к ней за помощью (14, с.236). Однако власти в Петербурге старались не только уклониться от сближения с Англией, но и принимали меры, направленные на ослабление ее амбиций на морских торговых путях. Ярким выражением данного курса российского самодержавия является анонсированная официальным Петербургом декларация вооруженного морского нейтралитета от 27 февраля 1780 года (20, с.181-182).

Всячески избегая прямого столкновения с ведущими державами, в начале 80-х годов Российской империи все же пришлось проявить повышенную активность в кавказском направлении, что совпало со временем подготовки русской военной кампании по присоединению Крыма (19, с.273). Усилия властей в Петербурге, были в основном направлены, с одной стороны на расширение границ империи, а с другой – на освобождение кавказского региона от влияния соперничающих с ней держав, как региональных, так и западноевропейских, в особенности Англии.

Список литературы

1. Mustafazadə T.T. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri (XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərləri). Bakı: 2013, 528 с.
2. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı tarihi. Cilt II. Ankara: 1988, 409 s.
3. АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1
4. Алиев Ф.М. Русско-английское сотрудничество за каспийскую торговлю в Азербайджане в 40-е годы XVIII века (на азерб.яз) // Материалы по истории Азербайджана. т.VI. Баку: 1963, 182 с.
5. Арунова М., Ашрафян К. Государство Надир шаха Афшара. М.: 1958, 284 с.
6. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Курс лекций автора на восточном факультете Аз.Гос.Университета / В.В.Бартольд; Общество обследования и изучения Азербайджан. Баку: 1925, 150 с.
7. Витол А.В. Из истории турецко-французских отношений. Народы Азии и Африки. № 4, 1976, 239 с.
8. Зубов В.А. Общее обозрение торговли с Азией – «Русский архив», 1873, вып. V, 860 с.
9. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. М.: 1952, 468 с.
10. История дипломатии. В 3-х тт. / Под ред. В.П. Потемкина. Т. I. М.: 1941, 566 с.
11. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века / Под. ред. В.Струве, И.Орбели, И.Петрушевского. Л.: 1958, 391 с.
12. Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. М.: Изд-во АН СССР, 1951, 207 с.
13. Кишмишев С. Походы Надир шаха в Герат, Кендагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис: 1889, 312 с.
14. Маркова О.П. «Закавказье и международные отношения в XVIII веке». М.: 1966, 323 с.
15. Маркова О.П. Русско-иранская торговля в последние десятилетия XVIII в. // «Ученые записки Института востоковедения АН Азерб.ССР», 1959, № 1, 162 с.
16. Мустафаев Т.Т. Азербайджан в 1722-1735 гг. и русско-турецкие отношения в прикаспийском регионе. Баку: 1992, 47 с.
17. Остроухов П.А. Англо-русский торговый договор 1734 г. СПб.: 1914, 204 с.
18. Очерки истории СССР (из 9-ти книг). XVIII в. Вторая половина. Кн.9, 7923 с.
19. Рагимли Г.Р. Азербайджанские ханства в дипломатических отношениях Турции, России и Ирана (во второй половине XVIII веке – начале XIX века). Баку: 2018, 332 с.
20. Русский Архив. Историко-литературный сборник. Вып. 5-8. М.: 1874, 530 с.
21. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под. ред. В.И.Покровского. СПб.: 1902, 297 с.
22. Станиславская А.М. Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья. 1798-1807. М.: 1962, 504 с.
23. Уляницкий В.А. Русские консульства за границей в XVIII веке. Ч. I, М.: 1899, 1552 с.

Xülasə

Hüseyn Rəhimli

XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyası və İngiltərə arasında aparılan rəqabət mübarizəsinin bəzi məqamları haqqında

Məqalədə göstərilən dövr ərzində regionda cərəyan edən proseslər, o cümlədən 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın qurduğu dövlətin süquta uğramasından sonra Azərbaycanda yaranan gərgin vəziyyət, Azərbaycan xanlıqları ilə qonşu dövlətlər – Türkiyə, Rusiya və İran arasında əlaqələrin inkişafı, bir sıra nüfuzlu Azərbaycan xanlarının apardığı fəal xarici siyasət və vahid Azəbaycan dövlətinin yaradılması cəhdləri haqqında tarıxı araşdırmalar yer alıb. Həmçinin Avropa diplomatiyası və bölgənin əsas oyunçuları tərəfindən Cənubi Qafqazı ələ keçirmək planlarının bəzi məqamları öz əksini tapıb. Burada XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yaranan gərginlik şəraitində Avropa diplomatiyası və bölgənin əsas oyunçuları, xüsusilə İngiltərə və Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqazı ələ keçirmək planlarının bəzi məqamları öz əksini tapmışdır. Bölgədə cərəyan edən proseslər və daha da dərinləşən siyasi pərakəndəlik Azərbaycanı işğal etməyə çalışan qüdrətli dövlətlər üçün əlverişli fürsət yaratmış və Cənubi Qafqazı çəkişmə meydanına çevirmişdir. Göstərilən dövrdə həmin rəqabət nəticəsində Qərbi Avropa dövlətləri, xüsusilə İngilis diplomatiyası olduğu imkanlardan istifadə edərək Rusiyanı Qafqazdan öz xeyrinə əl çəkməyə və ümumiyyətlə Çar hökumətinin bölgədə olan nüfuz və təsirinin minimuma çatdırılmasına çalışmışdır.

Açar sözlər: *qüdrətli dövlətlər, rəqabət, diplomatiya, ticarət əlaqələri, imperiya, təsir*

Summary

Huseyn Rahimli

Some aspects of rivalry between Russian Empire and Great Britain in the region in the second half of the XVIII century

The article is devoted to the history of Azerbaijani diplomacy and explores the development of diplomatic relationship between the Azerbaijani khanates and Ottoman, Russian Empires and İran at the end of the 18th century. But at the same time, Azerbaijan was fought over by the Ottoman, Russian Empires and İran, each eager to secure hegemony over these territories whose geopolitical situation lent it significant strategic advantages. A number of the khanates rose in arms to defend their sovereignty, while others were forced, in an effort to defend their own interests, to conclude agreements reducing them to the status of vassals. The article also explores the rivalry between Britain and Russia to include Caucasian region into the sphere of own interest in that period. At the same time Azerbaijan was fought over by the superpower states, including Russian Empire and Britain, each sought to strengthen his position in the mentioned territories of the South Caucasus and made a number of efforts, as well as took active steps to implement his aggressive policy and insidious plans.

Keywords: *superpower states, diplomacy, rivalry, influence, trade relations, empire*

UOT 94(479.24)

ИЛЬГАР НИФТАЛИЕВ
заведующий отдела «История Азербайджана советского периода» Института истории им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана, доктор философии по истории, доцент, Азербайджан; ilg4352@yandex.ru

ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ КОНФЛИКТЕ МЕЖДУ АРМЕНИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ В 1918-1919 ГГ.

Ключевые слова: *политика, Карабах, Нахчыван, конфликт, правительство*

Первое кратковременное присутствие английских войск на Южном Кавказе, в том числе в Северном Азербайджане в августе – сентябре 1918 года, завершилось поспешным их отступлением в Северный Иран в условиях предвидения неминуемого захвата Баку наступающими на город азербайджано-турецкими войсками. Однако данное отсутствие продолжилось не долго. После поражения Османской Турции в Первой Мировой войне и вывода турецких войск с территории Азербайджана, английские войска 17 ноября 1918 года вновь вошли в Баку уже под командованием генерала В.Томсона.

В своем обращении к населению, опубликованном несколько дней спустя после прибытия английских войск в Баку, генерал Томсон довольно четко определил задачу союзнических держав: «…что целью посылки союзных войск на Кавказ является водворение общественной безопасности на этой российской территории, расположенной между Черным и Каспийским морями, наблюдение за выполнением условий перемирия, которое гарантировано Турции союзниками, и поддержание закона и порядка, имея ввиду, что окончательные решения примет мирная конференция, которая разрешит все вопросы, касающиеся данной территории» (11, с. 23). Настойчиво повторяя о принадлежности Кавказа к территории России, союзники и, прежде всего, Великобритания, поначалу механически отметали вопрос о признании независимости южнокавказских республик.

В последующем, взаимоотношения британских оккупационных властей с основными политическими силами, действовавшими в этот период на Кавказе, а именно: с правительствами южнокавказских республик и командованием вооруженных сил Юга России во главе с генералом Антоном Деникиным, были необычайно сложные. С одной стороны английское командование поддерживала генерала Деникина и молодые республики для предотвращения проникновения Красной Армии в регион. С другой стороны, попытки генерала Деникина восстановить Россию в границах 1914 года вступали в противоречия с планами, прежде всего, правительств Азербайджана и Грузии сохранить свою независимость. Поэтому, с одной стороны, Великобритания посредством формальных деклараций признавала право на существование новых государств, но, с другой, вынуждена была поддерживать в борьбе с большевистской Россией силы генерала Деникина, который не скрывал свое враждебное отношение к молодым государствам региона и стремление восстановить прежние границы империи. С целью предотвращения возможности нарушения армией Деникина границ Грузии и Азербайджана, английскому командованию пришлось несколько раз проводить между ними демаркационную линию.

Документы министерства иностранных дел Великобритании позволяют понять, каковы были представления официального Лондона о решение национального вопроса на Южном Кавказе. Если обобщить их, то можно выделить следующие основные пункты: 1. Признание независимости Грузии, Армении и Азербайджана должно было

носить формальный характер и не носить перманентной ре-интеграции с Россией. В случае если Россия вернется к устойчивому политическому балансу, то эти страны могут вновь объединиться с ней в форме федеральных отношений. Если же анархия в России продлится много лет, то их отделение от России, возможно, станет постоянным; 2. Поскольку создание федерации подразумевало создание совместных законодательных и исполнительных органов власти, то при отсутствии монархических институтов, решение такой проблемы было невозможно. Поэтому роль такого монархического института должна была сыграть внешняя поддержка некой сильной державы, которая предоставляла бы советы экспертов, административную и финансовую помощь в любой форме. В то же время с точки зрения будущих отношений с Россией считалось нежелательным, чтобы Великобритания была той страной, чей мандат предоставит совет и поддержку Кавказским странам; 3. Каждая из трех республик должна получить долю минеральных богатств, между ними равномерно распределялись железные дороги и создавались слабые границы, с тем, чтобы рано или поздно стимулировать создание федерации. Для разрешения пограничных конфликтов допускался обмен территориями и населением.

В дальнейшем, по мере погружения в проблемы региона, англичане выяснили, что здесь сложились правительства, которые требовали признания своих государств вне зависимости от судьбы России. Будучи осторожными в обещаниях признания, они, тем не менее, считали целесообразным поддерживать сами правительства, так как это позволяло обеспечить хоть какой-то порядок в регионе. В этом противоречивом положении англичане также пытались выступить в роли третейского судьи для разрешения территориальных конфликтов между республиками. Данные конфликты вынуждали англичан постоянно вмешиваться в них, посылая свои войска в те или иные горячие точки для усмирения сторон. При этом критерии или политические соображения, которыми руководствовались британские военные власти, оказывая поддержку той или иной из конфликтующих сторон, были самые различные. Однако во всех случаях британское командование неизменно руководствовалось политической целесообразностью. Было ясно, что у английского командования не имелось готовых рецептов по решению территориальных противоречий между государствами, поэтому приходилось вырабатывать их на ходу, исходя из складывающейся в регионе военно-политической конъектуры. При этом главным основополагающим принципом был не поиск и наказание виновных, а умиротворение конфликтующих сторон, недопущения перерастания территориальных противоречий в крупномасштабные военные действия. Поскольку подобный ход событий мог отвлечь внимание от создания единого блока против большевистской экспансии. Таким образом, поддерживая независимые республики Южного Кавказа и антибольшевистские силы Деникина, английское командование, прежде всего, преследовало цель создать прочный барьер против возможности проникновения большевизма в ближневосточные сферы интересов Великобритании.

Территориальные претензии новообразованных государств Южного Кавказа отличались максимализмом, и тех, кто их представлял, мало беспокоили такие объективные реальности, как география, этническое распределение населения или международная политика. Желания новых независимых республик установить пределы своих территорий, основываясь подчас на легендарных сведениях (или преданиях) относительно границ, скажем, «Великой Армении» или пределов средневековых грузинских княжеств, наталкивались на встречные претензии к обладанию теми или иными землями со стороны соседнего государства. В условиях исторически сложившегося «чересполосного» смешанного расселения на Южном Кавказе разных народов, попытки сторон решать вопросы размежевания территорий посредством неоднократных переговоров, терпели неудачу. Оставался лишь насильственный путь проведения границ, которому

все чаще стали отдавать предпочтение враждующие стороны.

Армяне, в ответ на поддержку, оказанную ими союзникам в ходе Первой мировой войны, просили предоставить им возможность создать крупное государство. Границы этой «Великой Армении» на западе должны были охватить семь провинций Восточной Анатолии, всю Ереванскую губернию, южные районы Тифлисской губернии, а также Зангезур, Карабах и нагорную часть Газахского уезда Елизаветпольской губернии. Эти границы основывались, прежде всего, на стратегических предпосылках, поскольку достаточно было взглянуть на этническую карту этих регионов, чтобы заметить, что в таком государстве армяне составили бы меньшинство населения.

Для разрешения армяно-азербайджанского территориального конфликта вокруг Карабаха и Зангезура английское командование выбрала модель территориального обособления зоны конфликта путем создания здесь особой администрации- Карабахского генерал-губернаторства под юрисдикцией Азербайджана. С этого момента название Карабах вновь приобрело значение политико-административной единицы, которого он лишился после ликвидации ханства в 1822 году. Контроль над губернаторством англичане осуществляли через своего военного представителя, входившего в руководство администрации с правом решающего голоса. Губернатором Карабаха и Зангезура в январе 1919 года был назначен доктор Хосров бек Султанов. Однако армянская сторона была крайне недовольна подобным решением и считала, что, если нельзя передать управление Карабахом и Зангезуром Армении, то надо учредить здесь английское генерал-губернаторство, не подчиненное ни одной из претендующих сторон (10, с. 66-67, 73-75, 80-81). Во время своей поездки в Иреван в конце марта 1919 года и встречи с премьер-министром Армении А. Хатисовым, генерал В.Томсон, объясняя решение английского командования о создании генерал-губернаторства именно под патронажем Азербайджана, отметил, что для него вопрос о Карабахе стоит в зависимости от обеспечения питанием беженцев и необходимости обезопасить пути сообщения: «на дороге в Карабах лежит неспокойное место Агдам. Находящийся в Елизаветполе генерал Мехмандаров отвечает за безопасность Евлах-Шушинского тракта; дороги же из Шуши в Эривань нет, и потому он не мог обращаться к армянам с предложением управлять Карабахом. Так же отрезан и Зангезур. Я это сделал сознательно. Так легче будет посылать продукты из Азербайджана. Я много раз имел дело с азербайджанским правительством и считаю, что оно хорошо понимает свою ответственность. Привлечение к управлению мусульман не предрешает вопроса о будущем этих областей...» (10, с. 141).

Однако вскоре, под давлением обращений правительства Армении и Армянского национального совета, распоряжением командующего британских вооруженных сил Д.Шательворта от 14 мая 1919 года временная азербайджанская администрация не была введена в те районы Зангезурского уезда, где Армянский национальный совет являлся администрацией, до дальнейшего решения по этому вопросу. В то же время в распоряжение особо оговаривалось, что в случае, если будет решено, что временная азербайджанская администрация должна быть введена, то будет назначен известный срок для введения таковой, по истечении которого всякое сопротивление временной азербайджанской: администрации со стороны местной власти будет считаться военным актом (10, с. 208).

Этот вариант взаимоотношений между Армянским национальным советом и правительством Азербайджана был закреплен соглашением от 15 августа 1919 года, согласно 1 и 2 пункту которого до решения данного вопроса на Мирной конференции, Нагорная часть Карабаха: Шушинского, Джеванширского и Джебраильского уездов (Дизак, Варанда, Хачен и Джараберт), населенные армянами, считает себя временно в пределах Азербайджанской республики (10, с. 324). Хотя это соглашение не остановила армянских сепаратистов, поддерживаемых правительством Армении, от противоправных

действий, однако оно могло стать важным для Азербайджана правовым документом в дальнейших переговорах о статусе региона. Справедливости ради надо отметить также, что именно по требованию английского военного командования в весной 1919 г. Андраник и его банды были вытеснены из территории Карабаха и Зангезура. Как становится известно из сообщения министерства иностранных дел Великобритании от февраля 1919 года страны Антанты, которые ранее активно финансировали отряды Андраника, теперь тратили немалые средства для их расформирования в организованном порядке. Это делалось с целью не дать этим отрядам расколоться на небольшие банды, которые могли бы стать причиной новых беспорядков в Карабахе (4, с. 254).

В целом же правительство Армении не была довольно позицией, занятой английским командованием в Карабахском вопросе. Об этом свидетельствует содержание телеграммы министерства иностранных дел Армении своему представителю в Грузии от 16 сентября 1919 г., т.е. уже после вывода английских войск из Азербайджана. В телеграмме отмечалось: «Доклады и Томсона, и других генералов, в частности по карабахскому и вообще касающимся нас вопросам, всегда были составлены нам во вред. Великобритания всюду, как и на Кавказе, ведет замаскированную промусульманскую политику. Решения англичан в отношении Карабаха заключаются в упорном стремлении передать этот населенный армянами район Азербайджану». Исходя из этого посыла представителю в Грузии было дано строгое предписание подготовить исчерпывающий доклад о деятельности англичан в Карабахе, об их участии в разрешении карабахского вопроса, и в частности о деятельности генерала Шательворта и других английских генералов (10, с. 341-342).

После вывода османских войск с территории Нахчывана, Шарур-Даралаяза и Сурмали в ноябре 1918 года местному мусульманскому населению, не имевшему твердой связи с Азербайджанской Республикой, угрожало физическое истребление со стороны вооруженных сил Армении и банд Андраника. 8 января 1919 года на заседании Парламента Азербайджанской Республики было зачитано обращение Правления мусульман Иреванской губернии. В нем указывалось, что «армянские войска захватили весь Сурмалинский уезд и часть Эриванского, Елизаветпольского и Шарурского уездов и двигаются к Нахичевани, причем мирное мусульманское население частично вырезается, а частично изгоняется из своих сел и вынуждено бежать через горы в пределы Персии, что грозит ему неминуемой гибелью. На насильственно очищенной территории водворяются армяне-беженцы из Турецкой Армении. Необходимо предпринять шаги, направленные к ограждению физического существования мусульманского населения Эриванской губернии» (1, с. 111-112).

19 января 1919 года английское командование направило в регион подполковника Фарилль Лаутона, которому было поручено создание военной английской администрации в районах, где мусульманское и неармянское население составляет большинство. Об этом 29 января 1919 г. сообщил премьер-министру Армении командующий британскими войсками в Закавказье Форестье Уокер: « От имени Британского главного командования для сохранения порядка в Закавказье, я официально информирую правительство Республики Армении о том, что намерен взять власть в этом крае, пока мирная конференция не решит её будущее. Данным уездом под моим контролем будет руководить капитан Лаутон в звании полковника-лейтенанта, которому будет помогать отобранная им администрация. Точные границы военной губернии должны быть решены полковником-лейтенантом Лаутоном, в основном имея в виду те уезды, где мусульманское и неармянское население составляет большинство» (5, с. 166). Таким образом, как и в случае с Карабахом и Зангезуром, английское командование рассматривала свое решение о выделение Нахчыванского района в особую администрацию, не подчиненную правительству Армении, временной мерой, оставляя окончательное решение судьбы данного региона на рассмотрение Парижской конференции. Прибытие

Ф.Лаутона в Нахчыван без согласования этого шага с правительством Армении вызвало недовольство у последней, которая рассматривала его своей территорией. Ф.Лаутоном был подготовлен проект, направленный правительству Армении, в котором оговаривались условия действия английской администрации в районах проживания мусульманского населения, откуда должны были быть выведены армянские войска. 4 февраля 1919 года было подписано соглашение между подполковником Ф.Лаутоном и министром иностранных дел Армении С.Тиграняном, по которому армянское правительство под надзором англичан будет править территорией от реки Ювачай до старой южной границы Эриванского уезда, с условием, что каждое село изберет себе старосту, а закон и порядок в этих селениях будут поддерживать английские войска. С этой целью английские войска размещались в селение Давалу, откуда выводились армянские части, за исключением небольшого отряда численностью в 50 человек, который не имел право входить в мусульманские селения без разрешения на то английского уполномоченного (5, с. 181). Таким образом, Армения отводила свои войска от Волчьих Ворот (граница Шарурского и Иреванского уездов) до селения Камарли, создавая тем самым обширную демилитаризованную территорию в Вединском и Давалунском районах. После вывода армянских частей, мусульманское население, раннее покинувшее свои села стало частично возвращаться в них

Однако правительством Армении была развернута бешеная кампания лжи и клеветы против мусульманского населения Нахчыванского района, которое якобы служило плацдармом турок, пытавшихся сохранить свое влияние в регионе и отрезать Армению от османских вилайетов, населенных армянами, не подчинялось английскому правлению и препятствовало возвращению в свои села армянских беженцев. В обращениях к подполковнику Лаутону официальные представители армянского правительства пытались представить вооруженное сопротивление местных мусульман провокациям армянских вооруженных сил в качестве основной причины роста напряженности в регионе. Армяне также были недовольны малочисленностью английских вооруженных сил в регионе, обвиняли английскую администрацию в лице его губернатора в покровительстве антиармянских действий местных мусульман. Таким образом, чтобы добиться ликвидации английской военной администрации в районе Нахчывана и прилегающих территориях, где проживало мусульманское население, правительство Армении, хотела скомпрометировать миротворческую миссию англичан в регионе, обвинить их в неспособности контроля над ситуацией.

Данная кампания сыграла решающую роль в передаче в мае 1919 года данного региона под управление Армении. 6 апреля 1919 года генерал В.Томсон отправил специальную записку правительству Армении, в которой отмечал, что главным вопросом является возвращение беженцев в районы Карса и Нахчывана, без различия национальности и веры, после чего английские войска будут отозваны из этих районов. Томсон предложил создать в Нахчыванском районе особую администрацию под тем же названием, что было создано в Карабахе (10, с. 155-156). Принимая во внимание недовольство правительства Армении решением английского командования передать контроль над Карабахом и Зангезуром Азербайджану, англичане, предоставив армянам контроль над Нахчываном и прилегающими к нему регионами, фактически пытались осуществить территориальное разграничение между конфликтующими республиками. В то же время, передав Нахчыван и прилегающие территории Армении, англичане пытались сузить прямую границу между Азербайджанской Республикой и Османской империей и в будущем полностью закрыть туркам вход на Южный Кавказ. Предложения генерала В.Томсона по вопросу временного обмена территориями были рассмотрены и приняты на заседании правительства Армении 12 апреля 1919 г. (5, с. 205). В Азербайджане информацию о предложениях генерала Томсона о передаче под

контроль Армении районов Карса и Нахчывана получили лишь 18 апреля 1919 года. Об этом писал в своей телеграмме азербайджанскому правительству полномочный представитель в Армении М.Текинский (5, с. 207). Он же в телеграмме от 29 апреля 1919 года предлагал оказать военную помощь мусульманам Нахчывана, Шарура, Ордубада для оказания вооруженного сопротивления Армении (5, с. 209). Комментируя факт передачи Нахчыванского района и прилегающих территорий Армении в переговорах с Ф.Хойским 5 мая 1919 года, генерал В.Томсон заявил: «управление Нахичеванским районом передано армянам временно, как временно передан Карабах Азербайджану». На ответное заявление Хойского о том, что принятие данного решения в отношении Нахчыванского района неправильно и несправедливо, так как население этого района, состоящее, главным образом, из мусульман, никогда не примирится с создавшимся положением, могущим вызвать различные эксцессы, почему английскому командованию надо пересмотреть свое решение, генерал сказал, что он согласен с приведенными доводами и серьезно подумает над этими вопросами (4, с. 217).

2 мая 1919 г. в Нахчыван прибыл представитель британской военной миссии генерал К.М.Деви и потребовал, чтобы все мусульманское население подчинилось власти армянского правительства. 3 мая 1919 года генерал К.М.Деви и командующий армянскими вооруженными отрядами Дро (Драстамат Канаян) подписали совместный приказ, который юридически оформил передачу управления регионом армянскому правительству (9, с. 72). В приказе, который также представлял собой обращение к армянскому и мусульманскому населению края, его авторы призывали оба народа к добрососедству. Затем обращаясь к самому больному вопросу – подчинению правительству Армении территорий, населенных мусульманами, звучало предупреждение, что « против того, кто осмелится противиться немедленному исполнению этого законного требования, с моей стороны будут предприняты самые серьезные меры – вплоть до смертного приговора. Те поселки и села, которые окажут сопротивление, будут объявлены вне закона и преданы огню мечу» (5, с. 212-213). Подобная форма обращения не сулила ничего хорошего для местного мусульманского населения, которая отрезанная от остальной части Азербайджана, вынуждена была, взявшись за оружие, сама защищать свои земли от вооруженных сил Армении, у которой с этого момента руки были полностью развязаны.

Однако вступление армянских войск в Нахчыванский район должен был произойти лишь поле того, как Армения выполнит условия, выдвинутые англичанами , а именно : 1. Отзовет из Карабаха из своих агитаторов во главе с А.Шахмазяном; 2. Примет от имени правительства Армении прокламацию о недопустимости оппозиции правительству Азербайджана со стороны армян Карабаха. Хотя прокламация и не была принята, однако армянские агенты из Карабаха были отозваны (5, с. 214). Лишь после этого, 12 мая армянские войска вошли в Нахчыван.

Как видно из приведенной ниже таблицы, накануне образования на Южном Кавказе независимых республик численность армян и азербайджанцев в Карабахе и Зангезуре была почти поровну, а в Нахчыване, Шаруре-Даралаязе и Сурмали азербайджанцы по численности значительно превосходили армян. Последний фактор сыграл решающую роль в том, что Армении не удалось установить полный контроль над переданными ей англичанами территориями. Назначенный в Нахчыван армянский губернатор и командующий армянскими войсками, имели власть фактически в тех районах, где находилось армянское население и армянские войска. Поэтому на протяжении 1919-1920 гг. армянскому правительству приходилось постоянно посылать войска и иметь кровопролитные сражения с тюрко-мусульманским населением в Агбабе, Зоде, Зангибасаре, Ведибасаре, Шарур-Нахчыване (8, с. 33). В некоторых случаях, как это было в Ведибасаре, армянская армия терпела поражение и отступала с большими потерями (5, с. 254-258; 2, с. 135, 143-144; 6, с. 211-212). После тяжелых поражений армянских войск

в Ведибасаре английское командование призвала стороны прекратить военные действия, в результате чего наступило временное затишье. В телеграмме министру иностранных дел Азербайджана М.Ю.Джафарову заместитель дипломатического представителя Азербайджана в Грузии Ф.Векилов отмечал, что во время встречи 12 июля с генералом Г.Кори и обсуждения с ним событий в Ведибасаре, почувствовал, что «англичане проинформированы армянами в благоприятном для последних направлении. В каждом слове я чувствовал, что он (имеется в виду английский генерал -И.Н.) готов был обвинить мусульман во всех произошедших событиях в Карабахе и Эриванской губернии» (2, с. 134-136). В конечном итоге, Армения потеряла контроль над территориями, которые были переданы ей английским командованием. Большую роль в этом сыграла военная помощь правительства Азербайджана, активная работа его дипломатического представителя в Армении М.Текинского, который оперативно информировал свое правительство о событиях в регионе, был важным связующим звеном в оказании помощи мусульманскому населению в её борьбе против армянской администрации края (3, с. 232-237). Данный факт со ссылкой на документы признают также современные армянские историки. Они считают грубейшей ошибкой правительства Армении, которое зная об этой активности азербайджанского представителя (армяне расшифровывали все телеграммы М.Текинского), своевременно не выдворило его из страны (5, с. 291-292). Лишь летом 1920 года, когда в район Нахчывана вступили части Баязетской дивизии Анкарского правительства Турции, а позже Красной Армии Советской России, нападения вооруженных сил Армении несколько ослабли, и мусульманское население края почувствовало себя в некоторой безопасности.

Таблица 1

Этнический состав населения и площадь территорий Азербайджанской Республики, на которые претендовала Республика Армения в 1918-1920 гг., на основе данных Кавказского календаря на 1 января 1916 года. (7, с. 190-197, 216-221)

	Площадь уезда в кв. верстах*	Мусульмане-тюрки		Армяне		Прочие (курды, горцы, евреи, русские и т.д.)		Всего
		Абсол.	%	Абсол.	%	Абсол.	%	
Карабахское генерал-губернаторство								
Зангезурский уезд (включая город Герус)	6742,91	119705	52,8	101055	44,6	5638	2,6	226398
Джеванширский уезд	4654,05	50798	67,0	22008	29,0	2924	4,0	75730
Джебраильский уезд	3276,21	65587	73,2	21755	24,3	2242	2,5	89584
Шушинский уезд (включая город Шушу)	4423,28	85622	44,2	97785	50,5	10338	5,3	193745
Итого	**19096,45**	**321712**	**54,9**	**242603**	**41,4**	**21142**	**3,7**	**585457**
Территории, переданные под контроль Армении								
Нахчыванский уезд (включая город Ордубад)	3939,04	81191	59,4	54189	39,6	1307	1,0	136687
Шарур-Даралаязский уезд	2637,56	58493	64,8	29165	32,3	2592	2,9	90250
Сурмалинский уезд	3147,09	45954	43,9	32501	31,0	26336	25,1	104791
Итого	**9723,69**	**185638**	**56,0**	**115855**	**35,0**	**30235**	**9,0**	**331728**

* 1 кв. верста = 1,138 кв.км

В целом, давая характеристику кратковременному британскому военному присутствию в Азербайджане (ноябрь 1918 - август 1919), необходимо отметить, что она зависела от многих обстоятельств и, прежде всего, от возможности держать значительные военные силы в регионе, в котором были переплетены интересы различных держав, и накопилось множество этнических противоречий. На это у англичан не было ни финансовых, ни военных возможностей. В Великобритании слишком сильна была «усталость от войны». Даже самые воинственные колониальные деятели понимали, что длительная война на Востоке неизбежно ведет к обострению внутриполитического кризиса. Тем более, что Великобритания уже в 1919 году начала широкомасштабную демобилизацию.

Несмотря на аппетиты Великобритании к богатствам Баку, несмотря на ожидаемые доходы от перепродажи нефти, всего этого было явно недостаточно для того, чтобы заставить Лондон отказаться от решения более срочных проблем: нехватка войск для направления в охваченные волнениями Египет и Индию, финансовый кризис в стране, подъем парламентской оппозиции против вмешательства Великобритании в гражданскую войну в России.

С другой стороны, Великобритания не хотела связывать свои руки какими-либо долговременными обязательствами перед местными политическими образованиями и брать на себя всю ответственность за положение в регионе. Великобритания вынуждена была считаться с позицией и интересами других членов Альянса. Поэтому свое присутствие в регионе она считала временной мерой, а решение территориальных конфликтов между вновь образованными республиками рассматривала в рамках окончательного решения вопроса будущего устройства России на переговорах в Париже. Последовательно придерживаясь данной позиции на протяжении всего периода своего присутствия в регионе, Великобритании не удалось окончательно решить ни один из территориальных конфликтов между южнокавказскими республиками.

Список литературы

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 clddə. I cild. Bakı, Azərbaycan, 1998, 976 s.

2. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. 3 cilddə. II cild, 2-ci kitab: İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı, Çaşıoğlu, 2011, 456 s.

3.Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку, Шарг Гарб, 2011, 712 с.

4. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, Азербайджан, 1998, 632 с.

5.Зограбян Э.А. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (история геноцида нахичеванских армян). Ереван, ЕГУ, 2012, 376 с.

6.История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, Элм, 1990, 384 с.

7.Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916, 1231 с.

8.Качазнуни О. Дашнакцутюн больше нечего делать. Тифлис, Заккнига, 1927, 89 с.

9.Махмурян Г.Г. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. Бремя белого человека. Ереван, Лусакн, 2002, 309 с.

10.Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов / Отв. ред. В.А. Микаэлян. Ереван: АН Армении, 1992, 756 с.

11.Юсифзаде С.З. Азербайджано-британские отношения в начале XX века. Баку, 2008, 129 с.

Xülasə

Niftəliyev İlqar

1918-1919-cu illərdə Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsində Böyük Britaniyanın siyasəti

1918-ci ilin sonlarında «Dördlər ittifaqının» dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə Cənubi Qafqaz regionunda təqribən bir il davam etmiş Antanta hegemonluğu dövrü başlayır. 1918-1919-cı illərdə onun bölgədə əsas təmsilçisi rolunda Böyük Britaniya çıxış edirdi. Böyük Britaniya hökümətinin Cənubi Qafqaz bölgəsində qarşılaşdığı ən ağır məsələ Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsi idi. Bu münaqişə ingilisləri daim ona müdaxilə etməyə, tərəflər arasında sülhü qorumaq üçün qoşunlarını isti nöqtələrə göndərməyə məcbur edirdi. Bununla yanaşı, Böyük Britaniya hökümətinin Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsinin həll edilməsi üçün hazır planı yox idi. Belə bir şəraitdə ingilislər regionda yaranmış hərbi-siyasi konfiqurasiyanı nəzərə alaraq hərəkət edirdilər. Onlar münaqişəyə səbəb olmuş əraziləri müvəqqəti olaraq Ermənistan (Naxçıvan və ətraf bögələri) və Azərbaycan (Qarabağ və Zəngəzur) hökümətlərinin nəzarətinə keçməsinə qərar vermişdilər. Beləliklə, Ermənistan hökümətinin Qarabağ və Zəngəzur məsələsində sərt etirazını nəzərə alan ingilis komandanlığı Naxçıvanı və ətraf bölgələri Ermənistanın nəzarətinə verməklə tərəflər arasında sərhəd mübahisələrinin həllində bir növ tarazlıq yaratmağa çalışmışdı. Digər tərəfdən Naxçıvan və ətraf bölgələri Ermənistana tabe etməklə ingilislər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında bir erməni kordonu yaradaraq, onlar arasında olan bir-başa əlaqəni daraltmağa və ümumiyyətlə türklərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana qapısını bağlamağa çalışırdılar. Lakin ingilis komandanlığı münaqişə tərəfləri arasında günahkarların axtarılması və cəzalandırılması deyil, münaqişə tərəflərini sakitləşdirmək, ərazi ziddiyyətlərinin geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlara çevrilməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Çünki hadisələrin bu məcrada inkişafı bolşeviklərin genişlənməkdə olan ekspansiyasına qarşı vahid blokun yaradılmasına mane ola bilərdi. Beləliklə, İngiltərə keçmiş Rusiya imperiyasının cənubunda yaranmış xırda dövlətlərə və anti-bolşevik qüvvələrə dəstək verməklə onlardan özünün Yaxın Şərqdə olan mülklərini bolşevik təhlükəsindən qorumaq üçün bir baryer kimi istifadə etməyə çalışırdı. Digər tərəfdən, Böyük Britaniya yerli siyasi qüvvələr qarşısında üzunmüddətli öhdəliklər və bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı məsuliyyəti tam öz üzərinə götürmək istəmirdi. O, regionda baş verən hadisələrdə öz iştirakını müvəqqəti, Ermənistan- Azərbaycan ərazi münaqişəsinin həllini isə son olaraq Paris sülh konfransında Rusiyanın gələcək quruluşu ilə bağlı yekun qərarından asılı hesab edirdi və ardıcıl olaraq bu siyasətə sadiq qalmışdı.

Açar sözlər: *siyasət, Qarabağ, Naxçıvan, münaqişə, hökumət*

Summary

Niftaliev Ilgar

Great Britain politics in territorial conflict between Armenia and Azerbaijan in 1918-1919

At the end of 1918, after the defeat of the countries of the Fourth Alliance in the First World War in the South Caucasus, the hegemony of the Entente countries lasted for about a year. In 1918-1919, Britain was the main representative of the allies in the region. The most difficult problem faced by the British government in the South Caucasus region was the Armenian-Azerbaijani territorial conflict. This conflict forced the British to constantly intervene in it and send troops to hot spots to maintain peace between the parties. At the same time, the British government did not have a ready plan to resolve the Armenian-Azerbaijani territorial conflict. In this situation, the British

acted in the region, taking into account the current military-political configuration. They decided to delineate the disputed territories between Armenia (Nakhchivan and the adjacent areas) and Azerbaijan (Karabakh and Zangezur). Thus, taking into account the tough opposition of the Armenian government on the issue of Karabakh and Zangezur, the British command tried to balance the border dispute between the parties, temporarily transferring Nakhchivan and the adjacent Azerbaijani territories to the control of Armenia. At the same time, passing the Nakhchivan and the adjacent territories of Armenia, the British sought to narrow the direct border between Azerbaijan and Turkey and in the future completely block the Turks from entering the South Caucasus. At the same time, the main underlying principle was not the search for and punishment of the guilty parties, but the desire to pacify the conflicting parties, to prevent the territorial contradictions from developing into large-scale military actions. Since such a course of events could divert attention from the creation of a single bloc against the Bolshevik expansion. Thus, by supporting the independent republics of the South Caucasus and Denikin's anti-Bolshevik forces, the British command, above all, pursued the goal of creating a solid barrier against the possible penetration of Bolshevism into the Middle East areas of Britain's interests.On the other hand, the UK did not want to tie its hands with any long-term commitments to local political entities and take full responsibility for the situation in the region. Therefore, she considered her presence in the region to be a temporary measure, and considered the solution of territorial conflicts between the newly formed republics as part of the final decision on the future structure of Russia at the talks in Paris. Consistently adhering to this position throughout the entire period of its presence in the region, Britain failed to finally resolve any of the territorial conflicts between the South Caucasian republics.

Keywords: *politics, Karabakh, Nakhchivan, conflict, government*

UOT 902

FİZZƏ QULİYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsinin dissertantı, AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlər şöbəsinin müdiri, Azərbaycan
fizze25@mail.ru

NAXÇIVANTƏPƏDƏ ERKƏN ENEOLİT DÖVRÜ KERAMİKASININ NAXIŞ MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *Naxçıvantəpə, Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Erkən Eneolit, basma naxış, boyalı keramika.*

Erkən Eneolit dövrünə Naxçıvantəpənin ən alt qatlarından (Naxçıvantəpə 3 və Naxçıvantəpə 2) aşkar olunan keramika məmulatı aiddir. Bu dövrə aid keramika hələlik yalnız Naxçıvantəpədən məlumdur. Keramika məmulatı müxtəlif motivli və müxtəif texniki üsullarla icra olunmuş naxışlardan ibarətdir. Naxışların mədəni mənsubiyyəti, lokal xüsusiyyətləri və inkişaf dinamikasını aydınlaşdırmaq üçün onların tipoloji təhlilinə ehtiyac vardır.

Qabartma naxışlar. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin Erkən Eneolit dövrü gil qablarında qabartma naxışlara az rast gəlinmişdir. Müşahidə olunan qabartma naxışlar qulpşəkilli çıxıntılar və kəmərşəkilli qabartmalardan ibarətdir. Qulpşəkilli çıxıntılar adətən qabın daşınması funksiyasını yerinə yetirsə də bu tip çıxıntılar həm də dekorativ, bəzək funksiyasını yerinə yetirmişdir. Onların zövqlə hazırlanması və qabların gövdəsinə simmetrik şəkildə yerləşdirilməsi də bunu təsdiq edir.

Naxçıvantəpə yaşayış yerindən tapılmış gil qab parçalarından birinin ağız hissəsində şaquli istiqamətli ensiz qabartma (Şəkil 1, 2; 1, şəkil 165, 3), digər nümunələrdə isə üfiqi istiqamətdə yerləşdirilmiş qulpşəkilli çıxıntı vardır (1, şəkil 174, 2; şəkil 177, 3). Qabartma naxışlar Uzunoba (6) və Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsindən məlumdur (8, p. 114, fig. 13, 3). Keramika nümunələrindən birininin üzərindəki qulpşəkilli çıxıntı qabın boğaz hissəsinə yerləşdirilmiş və içə doğru qatlanmış şəkildədir (Şəkil 1, 2). Buna bənzər qablara Şimal Qərbi İranda Göy Təpə yaşayış yerinin materialları arasında rast gəlinmişdir (9, fig. 6, 325). Bu tip qulplar Seh Qabi B (10, fig. 44, 16), Təpə Siahbid (10, p. 363, fig. 78, 6), Çoqa-Maran (10, fig. 111, 2) abidələrindən məlumdur.

Naxçıvantəpədən tapılan keramikanın bəzədilməsində həmçinin qabartma kəmərlərdən də istifadə olunmuşdur. Gil qab parçalarından birinin üzərində yastı, bir qədər enli kəmərşəkilli qabartma vardır (Şəkil 1, 4; 1, şəkil 91, 4). Kəmərin alt hissəsinin az bir qismi içəri doğru yığılmışdır. Qabarıq kəmərin üzəri iki ədəd barmaq basması ilə naxışlanmışdır. Digər qab parçalarından birinin boğaz hissəsində sadə qabarıq kəmər vardır (Şəkil 1, 1). Hər iki gil qab qırıqları bir ədəd olmaqla Erkən Eneolit dövrü üçün nadir nümunələrdən biridir.

Basma naxışlar. Erkən Eneolit dövrünün aparıcı naxışlarından biri basma naxışlardır. Basma naxışlar müxtəlif texniki üsullarla icra olunmuşdur. Bu qəbildən olan naxışların icrası zamanı insan öz barmaqlarından, daraqşəkilli alətdən və yaxud bizə məlum olmayan digər alətlərdən istifadə etmişdir və bu texni üsullara uyğun olaraq naxışlar müxtəlif forma almışdır. Daha geniş yayılan naxışlar barmaq basmaları, müxtəlif ucluqlu alət basmaları, daraq basmaları və daraqşəkilli alətlə üfiqi zolaqlardan ibarət naxışlardır.

Barmaq basmaları. Barmaq basmaları ilə naxışlanmış keramikanın ən qədim nümunələri Naxçıvantəpə yaşayış yerinin Erkən Eneolit dövrü təbəqəsindən də aşkar olunmuşdur. Erkən Eneolit dövrünün keramikasına əsasən demək olar ki, barmaq basmaları qabın xarici səthinə fərqli dinamikada tətbiq olunur. Gil qabların üzərini bəzəyən barmaq basmaları sayına, düzülüşünə, qabın müxtəlif hissələrində yerləşməsinə görə fərqlənirlər və əksər hallarda naxışların tətbiqində assimmetriya müşahidə olunur.

Tədqiqatçı V.B.Baxşəliyev səliqəsiz və qarışıq barmaq basqılarının qabların xarici səthinə ayrıca gil laylarının yapışdırılması ilə bağlı olduğunu söyləmişdir (1, s. 18). Tədqiqatçılar Henrikson və Vitali barmaq basqılı keramikanı etnoqrafik xüsusiyyətlərlə bağlamışlar (11, p. 37-40).

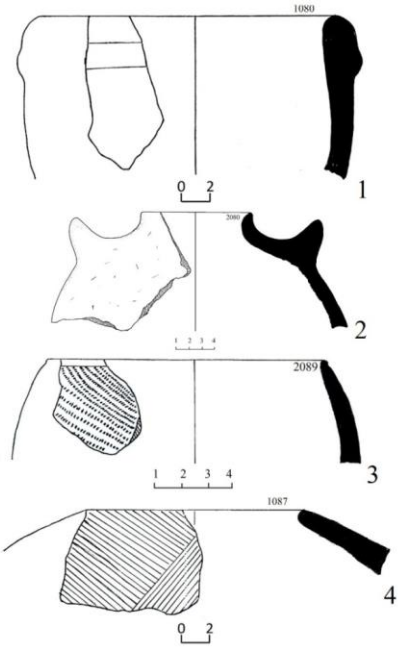

Şəkil 1. Sadə və daraq basqılı keramika (Naxçıvantəpə).

Naxçıvantəpə qədim yaşayış yerinin bir qrup keramikasında barmaq basmalarının simmetrik yerləşdirilməsinə cəhd edilmiş, lakin qablar əldə hazırlandığından bu simmetriya bəzən pozulmuşdur. Naxışlar qabların ağız hissəsindən bir qədər aşağıya doğru bir-birinə yaxın şəkildə tətbiq olunmuşdur. Batıqların ölçüsü barmaq ucu ölçüsü qədər və yaxud bu ölçüdən müəyyən qədər kiçikdir. Barmaq basmaları bir-birindən icra üsuluna görə fərqlənirlər. Ornamentlər bəzən dairəvi (Şəkil 3, 2; 1, şəkil 81, 1), bəzən də ovalşəkillidir (Şəkil 3, 1; 1, şəkil 73, 5). Bir qrup gil qab qırıqlarının üzərindəki basma naxışların düzülüşü şaquli istiqamətdə, bir-birinə paralel icra olunmuşdur (Şəkil 2, 1-5; 1, şəkil 86, 5; şəkil 87, 1; şəkil 105, 1; şəkil 186, 2, 5). Bu üsulla naxışlanmış keramika Sonqar Vadisi (14, təs. 3), Dalma Təpə (11, Pl. II, b, 1), Seh Gabi B (9, p. 242-251, fig. 49-54), Təpə Siahbid (10, fig. 104), Çoga-Maran (10, fig. 105), Lavin Tepe (13, fig. 9, 172; fig. 10, 1069), yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da aşkar olunmuşdur.

Digər bir qrup keramikanın üzərindəki barmaq basmaları isə çəpəki və bir-birinə paralel şəkildə tətbiq olunmuşdur (1, şəkil 81, 1, 3; şəkil 186, 1, 3). Bəzi gil qablarda isə barmaq basmaları assimetrik və qarışıq şəkildə tətbiq olunmuşdur (1, şəkil 89, 1; şəkil 101, 3; şəkil 162, 3; şəkil 164, 2; şəkil 173, 5; şəkil 174, 7; şəkil 179, 2; şəkil 180, 4; şəkil 183, 3; şəkil 187, 4, 5; şəkil 189, 1, 2; şəkil 191, 1). Bu tip bəzəmələr Sonqar Vadisi (14, təs. 3; təs. 5), Lavin Təpə (13, fig. 9, 1021, 1023; fig. 10, 1, 1069), Dalma Təpə (12, fig. 1; PL. II, b, 5; d, 1, 2, 5; fig. 8, c, d), Seh Qabi B kimi qədim yaşayış yerlərindən tapılmış qabların naxışları ilə bənzərdir (10, fig. 49, 1-7, fig. 50, 1, 3-6, 9; fig. 52, 1, 2; fig. 53, 2-4;).

Naxçıvantəpə yaşayış yerindən aşkar olunmuş gil qabların bir qrupunun üzərindəki barmaq basmaları keramikanın üzərinə üfiqi xətt boyunca, asimmetrik olaraq tətbiq olunmuşdur (Şəkil 2, 1; 1, şəkil 89, 3; şəkil 99, 3; şəkil 167, 3; şəkil 170, 2; şəkil 176, 6; şəkil 183, 4; şəkil 186, 4; şəkil 187, 1, 2, 3). Bu naxışların paralellərinə Sonqar Vadisi (14, fig. 4; fig. 5), Hacı Firuz (15, fig. 20, b, d, e), Təpə Siahbid (10, fig. 104, 2-6; fig. 105, 1-3; fig. 50, 2, 10; fig. 51, 1, 2) qədim yaşayış yerlərindən aşkar olunan keramika nümunələrində də rast gəlinmişdir.

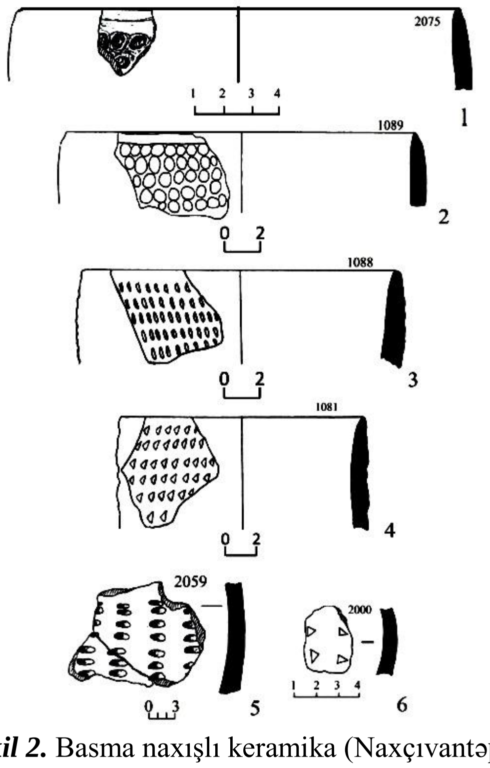

Şəkil 2. Basma naxışlı keramika (Naxçıvantəpə).

Bəzi gil qablarda üfiqi xətt boyunca, bir-birinə paralel düzülmüş barmaq basmaları bir-birinə bitişik şəkildədir (Şəkil 2, 2; 1, Şəkil 173, 3).

Naxçıvantəpə abidəsindən tapılmış keramika nümunələrindən bəzisinin yalnız oturacağı, bəzən həm oturacağı, həm də gövdə hissəsi barmaq basmaları ilə naxışlanmışdır (1, şəkil 93, 5). Barmaq basqısından əlavə bu qabların bəzisi həm içəridən, həm də xaricdən qırmızı boya ilə örtülmüş və mükəmməl sənət əsərinə çevrilmişdir. Bu tip naxışlama üsulu Hacı-Firuz yaşayış yerindən də məlumdur (15). Ümumiyyətlə, Eneolit dövrü keramikasında gil qabların oturacaq hissəsinin naxşlanmasına çox az rast gəlinir. Naxçıvantəpədən tapılmış bu keramika nümunələri nadir sənətkarlıq əsərlərindəndir.

Naxçıvantəpə yaşayış yerindən aşkar olunmuş keramikanın araşdırılması zamanı məlum olmuşdur ki, barmaq basmaları həmçinin, kəmərşəkilli, qulpşəkilli qabartmalara da tətbiq olunmuşdur. Belə qablardan birinin gövdəsi bir qədər qabardılaraq ağız hissəsindən fərqləndirilmişdir. Qabın qabardılmış hissəsi aşağıya doğru, sıx yerləşdirilmiş barmaq basmaları ilə naxışlanmışdır (1, şəkil 99, 4). Bu qab hələlik bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur.

Digər keramika nümunəsinin üzəri ensiz yastı kəmərlə əhatələnmiş, kəmər ortadan içəriyə doğru yığılmış və hər iki tərəfi barmaq basması ilə naxışlanmışdır (1, şəkil 91, 4). Bu gil qab parçası da bir nümunə ilə təmsil olunmaqdadır. Araşdırmalar göstərir ki, bu tip naxışlar Erkən Eneolitin sonunda, e. ə. V minilliyin ortalarına yaxın meydana çıxmışdır.

Naxçıvantəpə qədim yaşayış yerindən tapılmış gil qab parçalarından birində ensiz, uzunsov qulaqcıqşəkilli çıxıntı var. Qulaqcıqşəkilli çıxıntının ətrafı barmaq basmaları ilə qarmaqarışıq naxışlanmışdır (1, şəkil 165, 3). Bir nümunə ilə təmsil olunmuş bu gil qab parçası Erkən Eneolit mərhələsində yeganə tapıntıdır. I Kültəpə abidəsindən Neolit dövrünə aid edimiş gil qablarda buna bənzər qulqaqcıqşəkilli çıxıntılara rast gəlinmişdir (4, Tablo X, 13). Bu tip qabartmalar Uzunoba (7, c. 108-121, рис. 5. 1), Xələc (3, s. 64, foto 56) və Culfa Kültəpəsindən (8, fig. 13, 1-4, fig. 15, 3) məlum olsa da Naxçıvantəpədən aşkar olunan keramika onlardan barmaq basqısının olması ilə fərqlənir.

Gil qab parçalarından birinin gövdə hissəsi böyük ölçülü barmaq basması ilə naxışlanmışdır (1, şəkil 111, 1). Dalma Təpə üslubunda barmaq basmaları ilə naxışlanmış qablar Naxçıvanda Orta Eneolit dövründə tətbiq olunsa da Son Eneolit dövründə bu tip ornamentasiya müşahidə olunmamışdır. Amma qabarıq kəmər üzərində yapılan barmaq basmaları və qulaqcıqşəkilli qabartmalar Son Eneolit və Tunc dövründə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu tip naxışlar sonrakı dövrlərdə də gil qablara tətbiq olunmaqda davam etdirilmişdir.

Müxtəlif ucluqlu alət basmaları.Naxçıvantəpə yaşayış yerindən əldə olunmuş gil qab parçalarının bir qrupu yuvarlaq, oval, üçkünc ucluqları olan alətlə basma üsulu ilə naxışlanmışdır. Barmaq basmalı gil qablarda olduğu kimi müxtəlif alətlə naxışlanmış gil qab parçalarının da xarici səthindəki naxışlar fərqli kompozisiyada tətbiq olunmuşdur.

Oval ucluqlu alət basmaları.   Naxçıvantəpə yaşayış yerindən tapılmış gil qab parçalarından bir qrupu kiçik ölçülü oval ucluqlu alətlə naxışlanmışdır. Naxışlar qrup halında yerləşdirilmişdir (1, şəkil 74, 4). Keramikanın biri ağız hissədən bir qədər aşağıya doğru bir-birinə paralel yerləşdirilmiş bir neçə cərgə ovalşəkilli basma ornamentlə bəzədilmişdir (Şəkil 2, 3). Digər bir qabın ağızının altı çevrə boyunca oval ucluqlu alətin basqısı ilə naxışlanmışdır (1, şəkil 74, 1). Keramika parçalarından biri şaquli istiqamətdə, simmetrik yerləşdirilmiş oval basmalarla naxışlanmışdır (Şəkil 2, 5; 1, şəkil 105).

Üçbucaq ucluqlu alət basmaları. Üçbucaq ucluqlu alət basmaları ilə icra olunmuş naxışlar da Naxçıvantəpə yaşayış yerindən tapılmış gil qabların səthinə müxtəlif kompozisiyada tətbiq olunmuşdur. Üçbucağın təpə nöqtəsi qablarda fərqli istiqamətdə tətbiq olunmuşdur. Üçbucaqların təpə nöqtəsi bəzi qablarda sol tərəfə, bəzilərində yuxarı, digərlərində isə sağa doğru çəpinə yönləndirilmişdir. Qablardan birinin xarici səthi üfiqi istiqamətdə üçbucaq basmalarla naxışlanmışdır (1, şəkil 78, 2; şəkil 164, 5; şəkil 168, 2, 3, 4). Naxışlar bəzən qabların gövdəsinin aşağı hissəsini əhatə etmişdir (şəkil 9, 1; 1, şəkil 78, 4). Bu nümunədə üçbucaqların təpə nöqtəsi sağa doğru çəpinə istiqamətləndirilmişdir. Gil qab parçalarının bir qrupu ağız hissədən bir bir qədər aşağıya doğru qabın xarici səthi

boyu üfiqi istiqamətdə bir-birinə paralel basmalarla naxışlanmışdır (Şəkil 2, 4; 1, şəkil 79, 5; şəkil 98, 4; şəkil 100, 4; şəkil 106, 2, 3). Bu qablarda üçbucaqların ucu sola doğru, birində isə yuxarıya doğru istiqamətləndirilmişdir (1, şəkil 106, 3). Keramika nümunələrindən birinin xarici səthinə tətbiq olunan basma üçbucaqlar şaquli istiqamətdə yerləşdirilmişdir (Şəkil 2, 6). Burada üçbucaqların ucları fərqli istiqamətlərə yönləndirilmişdir.

Daraq basmaları. Naxçıvantəpənin Erkən Eneolit dövrü gil qablarının naxışlanmasında daraqşəkilli alətdən də istifadə olunmuşdur. Digər alətlərlə bərabər daraqşəkilli alət bu günə kimi tapılmamışdır. Basma naxışların digərləri kimi daraq basmaları da keramikanın səthinə fərqli kompozisiyalarda tətbiq olunmuşdur. Onlar bəzən qarışıq şəkildə yerləşdirilmiş, bəzən isə müəyyən kompozisiyada yerləşdirilməklə zövqoxşayan ahəngdar görünüş yaratmışdır.

Naxçıvantəpənin Erkən Eneolit dövrü qablarını bəzəyən daraq dişlərinin sayı olduqca müxtəlifdir. Bu dişlərin sayı 32-yə qədər arta bilir. Bu cür bəzəməli qabların hamısı yalnız parçalardan ibarətdir. Demək olar ki, hər qab nümunəsinin yalnız bir parçası aşkar olunduğundan onları bərpa etmək də mümkün olmamışdır. Keramika nümunələrinin qabın yalnız bir, kiçik hissəsinə aid olmasına baxmayaraq həmin dövrün sənətkarlığı və bədii zövqü haqqında müəyyən fikir demək mümkündür. Gil qab parçalarından birinin səthi tamamilə sağa doğru əyilmiş maili xətt boyunca naxışlanmışdır (1, şəkil 70, 4, s. 138; şəkil 80, 1, s. 148; şəkil 94, 3, s. 162; şəkil 180, 1). Daraq basqıları iki dəfə olmaqla bir-birinə paralel vurulmuş, növbəti gedişdə isə digər ucdan başlanmışdır. Daraq dişlərinin sayı 12 ilə 30 arasında dəyişir. Digər bir nümunənin üzərindəki daraq basmaları sola doğru əyilmiş (Şəkil 1, 4) başqa birində isə şaquli xətt boyunca bir-birinə paralel 8-12 dişli daraqla naxışlanmışdır. Naxışların çəkilməsində bəzən simmetrikliyə əməl olunmamışdır (1, şəkil 80, 5). Bəzi nümunələrdə daraq basmaları sağa əyilmiş şəkildədir (1, şəkil 88, 6; şəkil 178, 3).

Keramikanın bir qrupunda daraq basmaları qabın xarici səthinə qarışıq şəkildə tətbiq olunmuşdur (1, şəkil 92, 1, s. 160; şəkil 96, 2, s. 164), bəzilərində isə həm şaquli, həm də üfiqi istiqamətdə düzülmüş ardıcıl daraq basqılarına da rast gəlinmişdir (1, şəkil 101, 1). Qablardan birində daraq basmaları şaquli xətt boyunca (1, şəkil 106, 4), digərində isə dişləri 15 ilə 17 arasında dəyişən darağın basqısı ilə bir-birinə azacıq perpendikulyar şəkildə tətbiq olunmuşdur (1, şəkil 179, 1). Bəzi nümunələr isə yalnız üfiqi xətt boyunca naxışlanmışdır (1, şəkil 110, 3; şəkil 163, 2; şəkil 191, 2). Gil qab qırıqlarından birində daraq basmaları həm şaquli, həm də üfiqi istiqamətdə bir-birinə paralel olaraq ardıcıl, səlis düzülmüşdür (1, şəkil 176, 3). Bu nümunədə daraq basqıları qabın ağzına çox yaxın hissədən başlayır və aşağıya doğru təkrarlanır. Daraq basmaları ilə naxışlanmış analoji bəzəkli gil qablara Dalma Təpə yaşayış yerindən aşkar olunmuş materiallarda da rast gəlinmişdir (12, fig. II, b, d).

Darama naxışlar. Keramika nümunələrinin bir qismi daraq dişlərinin basqısı ilə deyil, daraqşəkilli alətin üfiqi, bəzən isə şaquli istiqamətdə çəkilməsi ilə yaradılan naxış effekti ilə bəzədilmişdir. Bu keramika məmulatının hazırlanma texnologiyası ilə bağlı olmuşdur. Qabların üzərinə yeni gil təbəqəsini yaxşı bitişdirmək üçün altdakı lay daraqlanmışdır. Bu sınıq qab parçalarında özünü aydın şəkildə göstərir.

Naxçıvantəpənin Erkən Eneolit dövrü keramikasına tətbiq olunmuş darama naxışlar darqşəkilli alətlə icra olunmuşdur (1, şəkil 184, 5; şəkil 185, 3; şəkil 190, 1). Bu tip daramalar gil qabların həm daxili (1, şəkil 102, 3; şəkil 178, 4; şəkil 110, 1; şəkil 190, 1; şəkil 102, 4), həm də xarici səthinə tətbiq olunmuşdur (Şəkil 1, 4; 1, 1, şəkil 102, 3, 4; şəkil 110, 1; şəkil 168, 4; şəkil 178, 4). Gil qab parçalarından birinin xarici səthi bir-birinə perpendikulyar şəkildə daranmışdır (1, şəkil 104, 3). Daxili səthi daraqla daranmış gil qablar Sonqar Vadisindən (14, fig. 7, 8), xarici səthi daranmış qablar isə Culfa Kültəpəsinin VIII-VII təbəqələrindən aşkar olunmuşdur (8, fig. 9, 1).

Boya ilə çəkilmiş naxışlar. Naxçıvantəpədən əldə olunmuş keramika məmulatının bir qismi boya ilə bəzədilmişdir. Qazıntılar zamanı kiçik həcmli qabın içərisində qırmızı (1, s. 12), narıncı rəngdə boyaq qalığının (1, s. 16) aşkar olunması Naxçıvantəpədə yaşayan qədim insanların boyaq hazırlamağı bacardığını göstərir. İçərisində qırmızı boya qalıqları olan qablar

həmçinin Osman Həbibullayevin I Kültəpə qazıntıları zamanı da Neolit dövrünə aid təbəqədən tapılmışdır (1, s. 12). Naxçıvantəpənin gil qablarında bəzən naxışlar bir başa qabın saxsısı üzərinə, bəzən isə onların boyanmış səthinə çəkilmişdir. Gil qabların boyanmasında və yaxud naxlışlanmasında müxtəlif rənglərdən istifadə olunmuşdur. Qabların naxışlanmasında əsasən qara, qəhvəyi, qırmızı, bəzən isə ağ rəngdən istifadə olunmuşdur.

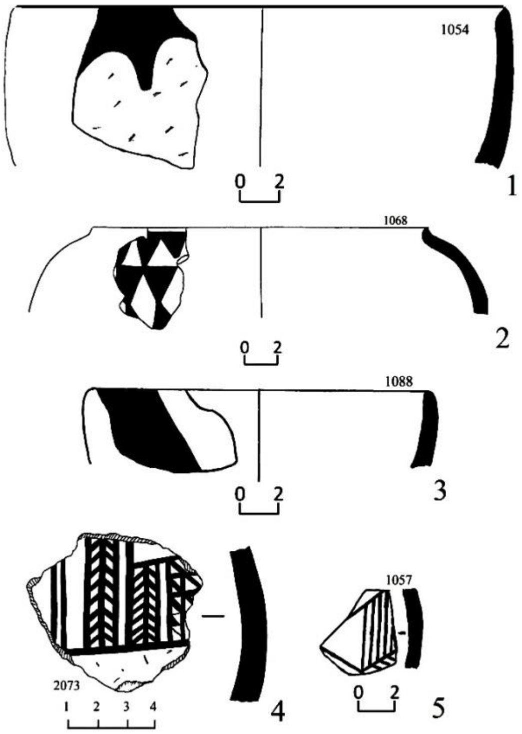

Şəkil 3. Boyalı keramika (Naxçıvantəpə).

Naxçıvantəpənin gil qabları qırmızı, narıncı, sarı, çəhrayı, az miqdarda qablar boz və qara rənglə boyanmışdır. Fərqli rəglərlə boyanmış qablar sadə və naxışlı olmaqla iki qrupa ayrılır.

Sadə, boyasız olan gil qablarda da naxışlara rast gəlinir. Bəzi qablar fırça vasitəsilə çəkilmiş enli qırmızı xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 3, 3; 1, şəkil 105, 3, 4; şəkil 171, 2; şəkil 79, 3; şəkil 86, 2; şəkil 189, 5; şəkil 97, 2; şəkil 107, 3; şəkil 169, 5; şəkil 77, 8; şəkil 81, 6; şəkil 87, 3; şəkil 84, 4). Bu tip qablara Xalaf mədəniyyətinə aid abidələrdə, Dalma Təpə (12, fig. 5; fig. 6) yaşayış yerindən və Sonqar vadisinin yaşayış yerlərindən (14, fig. 3-8) aşkar olunmuş nümunələrdə rast gəlinmişdir. Enli qırmızı zolaqlarla naxışlama tək-tək nümunələrlə Çalağan təpə (5, c. 503, tablo 379), İlanlı təpə (5, c. 351, tablo 227, 3) və Küllü təpə (4, 122, tablo 90, 1) yaşayış yerlərindən də məlumdur.

Qabların bir neçəsinin gövdəsində boya ilə naxışlama zamanı boyanın axmasına rast gəlinir ki, bu da fırçadakı boyanın ya bol olması, ya da onun duru olması ilə bağlı olmuşdur (Şəkil 3, 1; şəkil 162, 4; şəkil 75, 5). Boya ilə çəkilən naxışlar enlidir. Bu tip boyalı qablar Xalf mədəniyyətində rast gəlinmişdir.

Digər qrupda isə qab qırmızı rəngə boyandıqdan sonra onun üzərinə qara boya ilə müxtəlif həndəsi elementlərdən təşkil olunmuş fərqli naxışlar çəkilmişdir (Şəkil 3, 4, 5; 1, şəkil 75, 2; şəkil 82, 4; şəkil 72, 1; şəkil 72, 2; şəkil 99, 2; şəkil 77, 1-3, 5-7; şəkil 69, 1; şəkil 175, 5; şəkil 177, 2; şəkil 96, 3, 4; şəkil 72, 5; şəkil 88, 2). Naxışlar əksər vaxt nazik düz xətlərlə təsvir olunmuşdur. Qablar qırıq olduğundan naxışların birləşib kompozisiyada hansı motivi yaratdığını demək çətindir. Araşdırmalar bu tip naxışların həndəsi motivli olduğunu göstərir. Bəzi qab parçalarında isə xətlər birləşib müxtəlif ölçülü bucaqlar yaradır. Bəzən bucaqlar iç-içə yerləşdirilərək bir-birini təkrarlayırlar. Bəzən isə bucaqların içərisi bir-birinə paralel xətlərlə doldurulur. Bu tip naxışlı qabların üzəri qırmızı, narıncı, açıq qəhvəyi rənglə boyandıqdan sonra qara rənglə naxışlanmışdır. Buna bənzər naxışlara Culfa Kültəpəsidən aşkar olunmuş gil qabların üzərində rast gəlinmişdir (8, fig. 8, 1, 6, 7-9; fig. 9, 3, 4, 7, 8; fig. 10, 1-3, 5-8). Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip ornamentasiya Orta Eneolit dövründə daha geniş işlədilmişdir.

Bəzi naxışlar sünbülvari formadadır (1, şəkil 174, 4). Keramikanın üzəri sarı rənglə boyandıqdan sonra qəhvəyi rənglə paralel xətlər arasına alınmış sünbülşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Bəzi qabların üzəri sarı rənglə boyandıqdan sonra qırmızı rənglə bir-birinin üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 3, 2). Bu tip boyalı keramika məmulatı Dalma Təpə (12, fig. 4, A, E; fig. 7, D; fig. 10, A), Culfa Kültəpəsi (8, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8), Seh Gabi B (10, p. 253-304, fig. 55, 1.1, 1.2; fig. 56, 14.1, 14 3; fig. 61, 53.1, 53.8), Lavin təpə (13, p. 95-117. fig. 7-9), Sonqar vadisi (14, № 19, p. 1-14. fig. 6, 15-17), Hacı-Firuz (15, p. 396, fig. 97) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur.

Bu dövrə aid qabların biri naxışlarının orijinallığı ilə fərqlənir. Keramika nümunəsinin

üzəri sarı rənglə örtülmüş, qırmızı rənglə mərkəzi hissədə düzbucaqlının içərisində şahmat taxtası, onun ətrafında isə torlu üçbucaqlar yerləşdirilərək orijinal kompozisiya yaradılmışdır (1, Şəkil 7, 8). Bu tip naxış üsulu Dalma Təpə (12, fig. 4), Seh Gabi B (10, p. 258, fig. 56, 13.2, 13.3, fig. 58, 26.1) yaşayış yerindən məlumdur.

Naxçıvantəpə qablarından birinin üzəri düz xətlərlə boyanaraq zərif torşəkilli naxış yaradılmışdır (Şəkil 14 a, 5; 1, Şəkil 190, 2,). Bu qabdakı naxışın xətləri digərlərindən fərqli olaraq bir qədər incədir. Bu cür naxışların paralellərinə Azərbaycanın digər bölgələrində Göy Təpədən tapılan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində (9, fig. 6, 310) rast gəlinmişdir.

Naxçıvantəpənin alt qatlarından götürülən kömür analizi bu dövrün e. ə. V minilliyin birinci yarısına aid olduğunu göstərmişdir (1, s. 21).

Erkən Eneolit dövrünün qabartma, basma naxışlı və boyalı keramikasının araşdırılması onların Azərbaycanın cənubunda yayılan Dalma Təpə mədəniyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir. Dalma Təpə tipli keramika məmulatı başlıca olaraq Şimal-Qərbi İranda (Cənubi Azərbaycan), qismən isə Şərqi Anadoluda yayılmışdır. Bu tayfalar oturaq həyat tərzini mənimsəmiş, köçmə maldarlıqla məşğul olmuşlar.Naxçıvantəpə keramikasının naxış motivlərinin araşdırılması Naxçıvanın Erkən Eneolit mədəniyyətinin Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu ilə baxlı olduğunu göstərir. Ornament motivlərinin araşdırılması, onların regional paralellərinin müəyyənləşdirilməsi qədim insanların estetik zövqünü, ideologiyasını və mədəni əlaqələri öyrənməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.

2. Baxşəliyev V. I Kültəpə və onun ətrafında arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Mütərcim, 2017, 272 s.

3. Seyidov A.Q, Baxşəliyev V.B, Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.

4. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территори Нах.АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.

5. Ахундов Т. У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 918 с.

6. Бахшалиев В.Б. Новые материалы эпохи неолита и энеолита на территории Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 136-145.

7. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин. Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age. Baku: Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.

8. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner CH., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmoham-madi A., Hoseinzadeh J. and Ebrahimi GH. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies. Vol. 51, 2014, pp. 33-167.

9. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murra, 1951, 179 pp.

10. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, İran. A Thesis submitted in conformity with the requirwments for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto. Toronto, 1983, pp. 253-304.

11. Henrickson E.F. and Vitali V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran, Paleorient, Vol. 13, № 2, 1987, pp. 37-45.

12. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 13, 1975, pp.111-127.

13. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. and Vahdati N. H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran // Ancient Near Eastern Studies, Vol. 40, 2012, pp. 95-117.

14. Heyderyan M., Zeydi M., Herieyan H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Kalkolitik yaşayış yerləri // Payambastanşünas, 1392, № 19, pp. 1-14.

15. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 pp.

Резюме

Физза Гулиева

Орнаментальные мотивы керамики раннего энеолита Нахчыван тепе

Предметы декоративно-прикладного искусства эпохи раннего энеолита в Нахчыване выявлены из поселения Нахчыван тепе. Исследование рельефных, импрессованных и расписных орнаментов эпохи раннего энеолита показывают, что они связаны с Дальматепинской культурой, распространенной на юге Азербайджана. Керамика типа Дальма Тепе в основном распространена Северо-Западном Иране (Южный Азербайджан) а частично в Восточной Анатолии. Исследование показывает, что эти племена, осваивая сидячий образ жизни, а также занимались кочевым скотоводством. Исследование орнаментальных мотивов керамики Нахчыван тепе показывает, что культура эпохи раннего энеолита Нахчывана тесно связана с памятниками Урмийского бассейна и Восточной Анатолии. Исследование орнаментальных мотивов, выявление их региональных параллелей позволяет изучать эстетический вкус и идеологии древних людей, а также культурные связи.

Ключевые слова: *Нахчыван тепе, Урмийский бассейн, Восточная Анатолия, ранний энеолит, импрессованный орнамент, расписная керамика.*

Summary

Fizza Guliyeva

Ornamental motives of ceramics of early chalcolithic age Nakhchivan Tepe

Objects of arts and crafts of Early Chalcolithic Age in Nakhchivan are revealed from the settlement of Nakhchivan Tepe. The research of relief, impression and painted ornaments of Early Chalcolithic Age is shown that they are connected with the culture Dalma Tepe, extended in the south of Azerbaijan. The Dalma Tepe ceramics is generally widespread Northwest Iran (the Southern Azerbaijan) and partially in East Anatolia. The research shows that these tribes, mastering a sedentary life and also were engaged in nomadic cattle breeding. A research of ornamental motives of ceramics Nakhchivan Tepe shows that the culture of Early Chalcolithic Age Nakhchivan is closely connected with monuments of the Urmia basin and East Anatolia. The research of ornamental motives, identification of their regional parallels allows to study esthetic taste and ideologies of ancient people and cultural ties.

Keywords: *Nakhchivan Tepe, Urmia basin, East Anatolia, Early Chalcolithic Age, an impression ornament, painted ceramics.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. **Qrant № EİF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.**

UOT 82.09: 17: 1.091

ƏLƏDDİN MƏLİKOV
Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent
AMEA Elm Tarixi İnstitutunun Elmşünaslıq və elmin sosial problemləri şöbəsinin müdiri, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Azərbaycan; aladdin.malikov@mail.ru

DİN FƏLSƏFƏSİNİN TARİXİ, TƏRİFİ VƏ DİGƏR ANLAYIŞLARLA FƏRQİ

Açar sözlər: *Din fəlsəfəsi, Dini fəlsəfə, Dinin fəlsəfəsi, Epistemologiya, Teologiya, Kəlam, İslam fəlsəfəsi*

Din fəlsəfəsinin tarixi

"Din Fəlsəfəsi" termini fəlsəfi ədəbiyyata son əsrlərdə daxil edilmişdir. Din fəlsəfəsi "din" və "fəlsəfə"-nin vəhdətindən yaranmış fəlsəfi bir sahədir. Onun müstəqil bir elm olaraq ərsəyə gəlməsi 19- cu əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Bu terminin filosoflar arasında daha çox işlədilməsinə Hegelin "Din fəlsəfəsinə dair mühazirələr" adlı əsəri səbəb olmuşdur. [8, s. 3] Amma bu o demək deyil ki, din fəlsəfəsi mövzuları Hegeldən sonra meydana gəlmişdir. Din barədə fəlsəfi fikirlər və dinin ağıl və təfəkkür baxımından araşdırılması dinin özü qədər qədim tarixə malikdir. Din ərsəyə gəldiyi zamandan bəri dini mövzular barədə düşüncələr və müzakirələr olmuşdur. Əlbəttə bir mövzu üzərində düşünmək və müzakirə etmək zəruri mənada fəlsəfi düşüncə demək deyil. Bu səbəbdən, din haqqında söylənmiş bir çox hikmətli ifadələr din fəlsəfəsinə aid edilmir. Dini mövzuların hər biri fəlsəfi baxımdan araşdırma mövzusu olmaya bilər. Amma din fəlsəfəsinin varlığı üçün həm fəlsəfi, həm dini düşüncənin müəyyən bir müstəvidə olması zəruridir. Nümunə üçün qeyd edə bilərik ki, qədim Yunanıstanda fəlsəfi düşüncə diqqətəlayiq bir şəkildə inkişaf etsə də, dinlə əlaqəli mövzu və müzakirələr formalaşmamışdır. Bu səbəbdən din fəlsəfəsi anlayışı o dövrdə olmamışdır. Qədim Yunanıstanda sistematik dinlərin mövcud olmaması bunun aydın göstəricisidir. Platonun bəzən "tanrı", bəzən isə "tanrılar" ifadəsini işlətməsi və ya Aristotelin "tanrı" ilə birgə maddənin də əzəli olmasını qeyd etməsi ciddi problemlər törətmirdi. Din- fəlsəfə münasibətləri Akvinalı Foma, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd kimi orta əsr xristian və müsəlman filosofların əsərlərində daha sistematik şəkildə öz əksini tapmışdır. Qısaca olaraq qeyd edə bilərik ki, din adı altında olan hər bir mövzu və ya baxış, fəlsəfi cəhətdən müzakirə obyekti və ya tədqiqat mövzusu olmaya bilər.

Din Fəlsəfəsinin jaranma səbəbləri

Din barədə fəlsəfi araşdırmaların uzun bir tarixə malik olması heç kəsdə şübhə doğurmur. Zira fəlsəfə və din bəşər mədəniyyətinin ən qədim təzahürlərindəndir. Tarixin ilkin çağlarından bəşəriyyətin dini məsələlərə meyl və maraq göstərməsi filosofları müxtəlif dinlərin müddəaları, onların əsaslandığı arqumentlər, bu arqumentləri dəyərləndirmək meyarları və bütövlükdə dini ideyaların dünyaya ümumi bir baxış verib- verməməsi barədə araşdırmalar aparmağa yönəltmişdir. Bu məsələlərlə məşğul olan filosofların bir qismi dini baxışların ağlabatan və əsaslı olması fikrini irəli sürmüşlər. Başqa bir qismi müəyyən dini ideyaları rədd etmiş və ya onlara şübhə ilə yanaşmışlar. Bir sıra filosoflar isə tam bitərəf mövqedə dayanıb yalnız bu məsələni aydınlaşdırmağa çalışmışlar ki, dini ideya və təsəvvürlərdə xüsusi növ idrak və bilik mövcuddur, yoxsa yox.

Bu qədim tarix din fəlsəfəsinin özünə aiddir, həmin terminin meydana gəlməsi və eyni adlı kitabların və məqalələrin yazılması isə XIX əsrə aiddir. yeni bir hadisədir. [7, s. 14-15]

Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, maarifçilik dövrünə qədər filosoflar arasında belə bir mövqe hakim olmuşdur ki, fəlsəfə ilahiyyatın xidmətçisidir. Lakin həmin dövrdən başlayaraq, bu baxış aradan qalxmağa başlamış və əvəzində fəlsəfə təbii elmlərin xidmətçisinə çevrildi. Bu proses "din fəlsəfəsi"nin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Lakin yenidən İlahiyyata meyl

edən fəlsəfə artıq İlahiyyatın xidmətçisi olan fəlsəfə deyil, daha çox suallar və şübhələr doğuran fəlsəfədir. Məhəmməd Qrey Legenhauzen bu barədə yazır:

“Maarifçilik dövründən başlayaraq, Avropada əksər filosoflar və ilahiyyatçılar fəlsəfənin ilahiyyata xidmət etməsi fikrinə qarşı çıxmışlar. Lakin nəticədə fəlsəfə azadlıq qazanmaq əvəzinə, öz övladlarının xidmətçisinə çevrilmişdir. Pozivitizmin çiçəkləndiyi dövrdə elan olundu ki, fəlsəfə təbii elmlərin xidmətçisidir və onun vəzifəsi qalan (həll edilməmiş) məsələləri həll etməkdən ibarətdir. Bunun ardınca fəlsəfə yeni bir paltarda- din fəlsəfəsində- meydana çıxır, və təkəbbürlə öz suallarını ilahiyyatçının qarşısına qoyur. İlk nəzər saldıqda bunlar ilahiyyatçını əsrlər boyu məşğul edən suallar kimi görünür. Lakin insan bu suallardan doğan yeni problemlərlə tanış olduqda, anlayır ki, din fəlsəfəsi göründüyü qədər də günahsız deyildir. Fəlsəfə təbii elmlərə qulluq etdiyi uzun müddət ərzində dinin əleyhinə olan antropologiya, materializm, naturalizm və digər ideologiyalarla saysız kompromislərə getməyə məcbur olmuşdur və indi ilahiyyatçılar qarşısında öz suallarını qoyarkən, həmin ideologiyaların dəlillərini də qoltuğunda tutmuşdur... Din fəlsəfəsi heç bir vəchlə ənənəvi anlamda götürülən rasional ilahiyyatın başqa adı deyildir, çünki burada məhz teoloji məsələlərdə istifadə olunan rasional meyarlar dəyişikliyə uğramışdır. İlahiyyatçı bu faktı nəzərdən qaçırmamalıdır”. [5, s. 24]

Q.Legenhauzenin söylədikləri aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

1. Din fəlsəfəsinin ənənəvi və yeni mənaları bir- birindən fərqlənir. Bunlardan ilki dinin xidmətçisi və müdafiəçisi olunmuşdur, ikincisi isə dinə münasibətdə düşmən mövqedə dayanır.

2. Din fəlsəfəsi yeni anlamda Avropada maarifçilik dövründə (XVIII əsrdə) və sonrakı əsrlərdə meydana gəlmişdir.

3. İlahiyyatçı din fəlsəfəsini qidalandıran elmləri, yəni “yeni elmləri” və onlara məxsus fəlsəfələri mükəmməl şəkildə mənimsədiyi təqdirdə yalnız dini və dini iddiaları tam müdafiə edə bilər.

Din fəlsəfəsinin tərifi

Din fəlsəfəsinin tərifinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Ümumilikdə onları üç qrupa bölmək mümkündür:

1) Bir çox mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, din fəlsəfəsi müəyyən bir tərifə sığmır və onun ümumi tərifini vermək qeyri- mümkündür. Alman keşişi və ilahiyyatçısı Gotingen bu barədə yazir: “Din fəlsəfəsi termini, o qədər bulanıqdır ki, onun aydın bir tərifini vermək çətindir. Belə görünür ki, heç kəs din fəlsəfəsinə dəqiq və hərtərəfli bir tərif verməyə qadir deyil. Fəlsəfənin özü aydın və konkret bir tərifə malik olmadığı halda, din fəlsəfəsinə dair aydın tərif irəli sürülə bilərmi?!”. Həqiqətən də, din fəlsəfəsinə ümumi bir tərif vermək müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Bunlardan birincisi “din fəlsəfəsi” birləşməsində nəzərdə tutulan fəlsəfənin özünə dəqiq tərif verməyin çətinliyidir. İkinci çətinlik həmin birləşmədəki “din” anlayışına hansı konkret məzmun verilməsi ilə bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, din fəlsəfəsinin predmetini müəyyənləşdirməyin qeyri-mümkün olduğunu da düşünmək düzgün deyildir. Yəni, din fəlsəfəsindəki ümumi xüsusiyyətlərdən çıxış edərək, ona konkret bir tərif vermək mümkündür.

2) Bir sıra mütəxəssislər din fəlsəfəsinin “dinin rasional müdafiəsi” kimi səciyyələndirirlər. Con Hik bu məsələdən bəhs edərkən, yazır: “Bir vaxtlar din fəlsəfəsi bütövlükdə din barədə fəlsəfi düşüncə, yəni dini görüşlərin fəlsəfi müdafiəsi sayılırdı; din fəlsəfəsi vəhyani ilahiyyatdan (Revealed Theology) fərqləndirilən təbii ilahiyyatın (Natural Theology) rolunu və funksiyasını yerinə yetirən bir predmet hesab olunurdu. O, son nəticədə əqli dəlillər vasitəsilə tanrının mövcudluğunu isbat edir və beləliklə, vəhy tərəfdarlarının işini asanlaşdırırdı”. Con Haspers də din fəlsəfəsi üçün buna uyğun vəzifə müəyyənləşdirərək, qeyd edir: “Bütün digər hallarda olduğu kimi, din sahəsində də fəlsəfənin işi inancı əsaslandırmaqdan ibarətdir”. [9, s. 19] Din fəlsəfəsinin bu formada mənalandırılması hal- hazırda geniş yayılmışdır. Amma din fəlsəfəsini bu formada təqdim etmək doğru deyildir. Con Hikin sözlərindən də anlaışldığı kimi, belə olan təqdirdə, din fəlsəfəsi teologiya elmi və rasional ilahiyyatla eyniləşdirilir.

3) Günümüzdə din fəlsəfəsinin ən geniş yayılmış tərifi belədir: Din fəlsəfəsi- fəlsəfənin digər qolları (hüquq fəlsəfəsi, əxlaq fəlsəfəsi, elm fəlsəfəsi və s.) kimi, dini iddia və baxışların fəlsəfi cəhətdən araşdırılması deməkdir.

Aşağıda din fəlsəfəsinin bu tərifini əks etdirən bəzi fikirləri qeyd edirik:

a) Con Hik: "Din fəlsəfəsi termini elm fəlsəfəsi, sənət fəlsəfəsi və s. kimi terminlərlə analoji şəkildə işlədilir. Yəni din haqqında fəlsəfi düşüncə mənasındadır. Bu tərifə əsasən, din fəlsəfəsi dini öyrənmək vasitəsi deyil. Əslində ona, ümumiyyətlə, dini mövqedən yanaşmağa eytiyac yoxdur. İnananlarla, inanmayanlar eyni şəkildə din barədə fəlsəfi düşüncələri müzakirə edə bilərlər. Din fəlsəfəsi- dinin əsas anlayış və institutlarını, dini təcrübənin başlıca təzahürlərini və ibadət mərasimlərini araşdırır. Necə ki, hüquq fəlsəfəsi- hüquqi anlayış və prinsipləri, sənət fəlsəfəsi- estetik kateqoriya və metodları fəlsəfi baxımdan öyrənir". [1, s. 173-174]

b) Ronald Hepburn: "Din fəlsəfəsi dini anlayışların, baxışların və müddəaların fəlsəfi baxımdan araşdırılması və onların isbat olunub əsaslandırılması deməkdir".

c) Prof. Hoblinq: "Din fəlsəfəsi rasional əsasda müxtəlif dini baxışların tənqidi təhlilini verməyə çalışır. Din fəlsəfəsinin ən mühüm sahəsi tanrı haqqında fəlsəfi nəzəriyyə, yəni tanrı haqqında rasional təlimdir." Müxtəlif fəlsəfi sistemlər mövcud olduğu kimi, din fəlsəfəsində də çeşidli cərəyanlar mövcuddur.

Fəlsəfə və dinin funksional münasibətləri

Fəlsəfənin dinə münasibətdəki rolu və funksiyası barədə tarix boyu müxtəlif baxışlar mövcud olmuşdur. Onlardan ən əhəmiyyətliləriləri aşağıdakılardır:

1. Fəlsəfə dinin əleyhinədir və onu rədd edir. Ağıl dini baxışların yanlışlığını aşkara çıxarır. Dinin psixoloji və ya sosial köklərini göstərməklə, dini görüşlərin metafizik, yaxud elmi baxımdan kənar olduğunu göstərir cəhd edir. Bu ideya Karl Marks və Ziqmund Freyd tərəfindən həyata keçirilmişdir.

2. Fəlsəfə dini inkar edə bilməz. Fəlsəfənin gücü yalnız dini baxışlarda istifadə olunan anlayışları təhlil edə bilər. Bu mövqe Karl Bartın əsərlərində öz əksini tapmışdır.

3. Fəlsəfə dini ideyaları əsaslandıra bilməz, amma dinə zəmin yaradan vasitə kimi istifadə oluna bilər. Yəni ağlın məhdudluğu və axtarış zərurətini nəzərə alsaq, insanın həyati suallarına cavab vermək üçün başqa bir metod və sahə göstərə bilər. Bu fikir Paskal, Kyerkeqor və J.Bruner kimi filosoflar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu baxışın başqa bir variantına İ.Kantın əsərlərində rast gəlirik. O, etikanı fəlsəfənin çıxış nöqtəsi kimi götürmüş və tanrının varlığı etikanın ilkin prinsipləri sırasına daxildir, nəticəsinə gəlmişdir.

4. Fəlsəfə apologetika (Apologetika hər hansı bir təlimi rasional dəlillərlə müdafiə etməkdən ibarətdir.) yolu ilə dini inancı əsaslandıra bilər. Xristian, İslam və Yəhudi fəlsəfəsində bu mövqe geniş yayılmışdır. Anselm, Foma Akvinski, İbn Rüşd, İbn Sina və İbn Meymun dinə belə fəlsəfi yanaşmanın parlaq nümayəndələridir.

5. Fəlsəfə inancın başqa formasıdır. Yəni fəlsəfə də dinin irəli sürdüyü ideyaları ifadə edir. Sadəcə fərq budur ki, fəlsəfə dəqiq rasional metodla, din isə metafizik və emosional formada idrakın mənbəyi kimi qəbul edir. Bu fikir Hegelin əsərlərində daha çox öz əksini tapmışdır.

Din fəlsəfəsilə epistemologiyanın fərqi

Epistemologiya fəlsəfəsinin ən əhəmiyyətli mövzularından biridir. Nümunə üçün qeyd etmək yerinə düşər ki, ağıl və din münasibətinin keyfiyyəti tarix boyu insanlar üçün əsas suallardan biri olmuşdur. Digər tərəfdən inanmayanlar imanın rasional bir boyutdan yoxsul olduğunu iddia edərək, bu mövzunu ateizmin təməli olaraq dəyərləndirmişlər.

Rasionallıq məna etibarılə ağıla uyğunluq deməkdir. Hər hansı bir iddianın rasionallığını araşdırmaq, onun ağıla uyğun olub-olmadığını göstərməkdir. O zaman belə bir sual meydana çıxır: Rasionallığın meyarı nədir? Ağıla uyğun bir iddia ağıla uyğun olmayan bir iddiadan hansı metod və düzturlarla ayrılır? Bu sualları cavablandırmaq vəzifəsi fəlsəfənin epistemologiya sahəsinə aiddir. Dəqiq məsələyə nəzər saldıqda, epistemologiya din fəlsəfəsindən öncə bəzi sualların cavablarını dəqiqləşdırır. Bu səbəbdən epistemologiya din fəlsəfəsinin rasional düzturlarını müzakirə edən elmdir.

Mövzuya diqqətlə baxdıqda, qeyd edilən sualların vahid fəlsəfi cavablarını din fəlsəfəsində axtarmamalıyıq. Bu suallar epistemologiyada araşdırılır. Burada bu sualın cavabında qısaca rasionallığın əsas iki meyarını qeyd edirik. Bu iki meyar uyğunluq üçün yetərli şərtlər olmasa da zəruri şərtlərdir. Bu ikisindən birinin olmadığı təqdirdə rasionallıqdan söhbət belə oluna bilməz.

1- İlk meyar: Müəyyən bir mövzu ilə əlaqədar düşüncələrimiz, inanclarımız arasında açıq və ya gizli tutarsızlıqlar olmamalıdır.

2- İkinci meyar: Bir iddianın, düşüncənin rasional olması üçün "yetərli arqumentlərin olması" zəruridir. Bu səbəbdən hər hansı bir iddia, inancı dəstəkləyən kifayət qədər arqument yoxdursa, onu iddia etmək və inanmaq rasional deyildir. Bu səbəbdən yəqinlə təsdiq edilən elm dəyişilməzdir. [3, s. 52]

Din fəlsəfəsi, dini fəlsəfə və dinin fəlsəfəsi

Bir çox hallarda üç kateqoriyanı: "din fəlsəfəsi", "dini fəlsəfə" və "dinin fəlsəfəsi" anlayışlarını səhvən eyniləşdirilirlər. [4, s. 476] "Din fəlsəfəsi" termininə öncə ətraflı aydınlıq gətirildi. "Dini fəlsəfə" isə dinin daxilində meydana gəlmiş fəlsəfəyə deyilir. Lakin "dinin fəlsəfəsi" dini ehkamların səbəblərinə deyilir. [2, s. 254]

"Din fəlsəfəsi" fəlsəfənin dinə münasibətini aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur. Yəni burada qarşıya çıxan əsas sual budur: Fəlsəfə dini təsdiq edir, ya onun əleyhinədir? Əlbəttə, müxtəlif fəlsəfi sistemlər baxımından bu sualın cavabı da fərqlidir.

"Din fəlsəfəsi" dini ideyalar, inanclar və dəlilləri araşdırmaqla məşğul olur. Yəni bu sahə fəlsəfənin "din haqqında" təməl arqumentlərini tədqiq etmək şəklində başa düşülməlidir. Din fəlsəfəsi dinin nəzəri cəhətdən fəlsəfi əsaslarla təhlil və tənqidindən ibarətdir. Dinlə fəlsəfənin münasibətindən ərsəyə gələn "din fəlsəfəsi" müxtəlif aspektlərdə formalaşır. Burada din fəlsəfəsinin vəzifələri aşağıdakılardır:

"Din fəlsəfəsi" fəlsəfənin qollarından biridir. "Din fəlsəfəsi" fəlsəfənin digər qolları (hüquq fəlsəfəsi, əxlaq fəlsəfəsi, elm fəlsəfəsi və s.) kimi, dini baxışların fəlsəfi cəhətdən araşdırılması deməkdir. "Din fəlsəfəsi" dini öyrənmək vasitəsi deyil. Əslində ona, dini mövqedən yanaşmağa da eytiyac yoxdur. Ateistlər və dindarlar eyni şəkildə "din fəlsəfəsi" ilə məşğul ola bilərlər. "Din fəlsəfəsi" dinin əsas mahiyyət və anlayışlarını, dini təcrübənin başlıca təzahürlərini və ibadət mərasimlərini araşdırır,

"Dini fəlsəfə" nədir? "Dini fəlsəfə" dedikdə varlıq və insanın mahiyyəti haqqında müddəaların dində qeyd edilən formasını əsas götürülərək, meydana çıxır. Yəni həmin təlimlər toplusu dində əhəmiyyət daşıyan mövzuları düşüncə sistemi əsasında təhlil edir. Hərçənd bəzi məsələlərdə dini mövzularla fəlsəfi anlayışlar arasında paradoks yaranır. Belə hallarda dini fəlsəfə ilə məşğul olan mütəfəkkir onları təhlil edir və həmin ziddiyyətlərin həlli üçün yollar axtarır.

"Dinin fəlsəfəsi" din daxilində olan ehkam və şəriət hökmlərinin səbəblərini açıqlayır. Din alimləri bu sahədə kitablar yazmış və bir sıra dini ayin və əməllərin fəlsəfələrini və səbəblərini açıqlamışlar.

Din fəlsəfəsi, kəlam və din elmləri

Mövzu etibarılə din fəlsəfəsinə ən yaxın olan sahə kəlamdır. Amma din fəlsəfəsi onunla da eynilik təşkil etmir. İslam mədəniyyətində kəlam elmi əqli və nəqli arqumentlərlə təməl dini mövzuları tərif, təhlil, tənqid edən, sistemləşdirən və müdafiə edən disiplin şəklindədir. Digər dinlərdə də ilahiyyat bu formadadir.

Din fəlsəfəsi sistematik kəlamla əlaqəli inkişaf edir. Hətta birincinin ikincini böyük ölçüdə ehtiva etdiyini də iddia edə bilərik. Bu yaxınlığın səbəbi "din fəlsəfəsi"ni klassik mənada "fəlsəfi kəlam" olaraq bəzilərinin adlandırmasından qaynaqlanmışdır.

Din fəlsəfəsi araşdırmaçısının mütəkəllimlə (Kəlam elmi ilə məşğul olan mütəfəkkirə "Mütəkəllim" deyilir.) fərqi budur ki, mütəkəllim açıq və ya gizli bir şəkildə təsdiq ilə yola çıxır. Bu mənada mütəkəllim ilə kəlam tarixçisini də qarışdırmamaq lazımdır. Mütəkəllim kəlam mövzusunu həyati bir məsələ hesab edir. O söylədikləri və yazdıqları ilə din mövzusunda olan şəkk-şübhələri aradan qaldırmaq və ağıla əsaslanan bir tərzdə cavab vermək istəyir. Bu səbəbdən dinin əsas inancları hər çür şübhənin fövqündədir. Mütəkəllim məsələnin başından belə inanır, belə düşünür və bunu isbat etməyə çalışır. Qısaca kəlamda dini əsaslar aksioma olaraq doğulur, ən kiçik suala belə yer yoxdur. Din fəlsəfəsi tədqiqatçısı isə dəlil və arqumentsiz heç bir nəsnəni məqbul saymaz. Ən azından üzərində işlədiyi tədqiqatın inandığı olduğunu ortaya qoymaz. Din fəlsəfəsinə edilən tənqid və etirazların əksəriyyəti filosofların şəxsi azadlıq havasından irəli gələn məsələlərədir. Belə ifadə etmək doğru olarsa, fəlsəfədə filosof dinlə uzaqdan və ya yaxından; bir haldakı, kəlamda mütəkəllim mövzuya bağlı olaraq və ekzistensial bir formada inanaraq, məşğul olur.

Burada əsas suallardan biri budur ki, "din fəlsəfəsi" fəlsəfənin qoludur yoxsa ilahiyyatın? Aydındırki, "din fəlsəfəsi" fəlsəfənin bir sahəsidir ilahiyyatın yox. Bunun əsas arqumenti budur ki, din fəlsəfəsinin metodologiyası fəlsəfi

metodologiyadır. Din fəlsəfəsi dini mövzulara obyektiv yanaşır. Din fəlsəfəsi baxımından dini mövzular isbat və inkara bərabərdirlər. Kəlam elmi İslam inanclarının dini mətnlərdən çıxarışı, izahı, tənzimlənməsi və əsasladırılması ilə məşğuldur. Mütəkəllimin dörd əsas vəzifəsi bunlardır: a) Orijinal dini qaynaqlardan (kitab və sünnə) İslam etiqadlarının çıxarışı; b) Dinləyicilərin anlayacağı anlayış və terminlər fonunda həmin biliyin izah və təfsiri; c) Dini maarifi sistemləşdirmək, belə ki, bütün inanclar ziddiyyətsiz və bir-birilə əlaqəli şəkildə olsunlar; d) Əldə edilən etiqadların rasional isbatı və müdafiəsi. Ümumi mənada həqiqəti tədqiq edən və ya ontologiya elmi olan fəlsəfə, rasional-deduktiv metodla həqiqət axtarışında olsa da, onun müdafiəsini öz öhdəsinə almır. Din fəlsəfəsi dinlərin ümumi ilkin fərziyyələrini, müştərək mövzularını qiymətləndirməklə məşğuldur və burada teist və ateist eyni dərəcədə çıxış edir. Kəlam elmi yeni mövzuların ortaya çıxması ilə, köhnə suallara yeni cavablar, fərqli konsepsiyalardan istifadə və dinin bəşəri və maddi yönlərinə diqqət artımı nəticəsində dəyişikliyə uğrayır, bu üzdən ona *"yeni kəlam"* demək olar. Lakin bu yeni ad, kəlam elminin mahiyyətcə dəyişdiyini ortaya qoymur. Din fəlsəfəsi və kəlam iki elm kimi bir-birilə ilə qarşılıqlı münasibətdədir. Bir-birinin sual-cavablarını nəzərə alır, onlardan istifadə edirlər. Amma eyni deyillər. Kəlam çox metodlu elmdir, bəşərin məşhur olan bütün elmi metodlarından istifadə edir. Din fəlsəfəsi isə rasional zəkaya asaslanan və yalnız həqiqətin kəşfi üçün araşdırmalar edən fəlsəfi sahədir. Burada belə bir sual meydana çıxır ki, sxolastik fəlsəfə din fəlsəfəsidirmi? Nümunə üçün İslam fəlsəfəsi din fəlsəfəsi ilə eynidirmi? Cavab: xeyir. Sxolastik fəlsəfə dini fəlsəfə hesab edilir. Din fəlsəfəsi ilə dini fəlsəfənin fərqlərini yuxarıda qeyd etmişik.

Din fəlsəfəsinin problemləri (mövzuları)

Din fəlsəfinin problemləri dedikdə əsasən müxtəlif filosofların dinə baxışları nəzərdə tutulur. Din fəlsəfəsinin tərifindən aydın olduğu kimi, burada da vahid tərif mövcud deyil. Bu səbəbdən din fəlsəfəsinin mövzuları da müxtəlif fəlsəfi sistemlərin yanaşmalırına bağlı olaraq dəyişir. Fəlsəfədə olduğu kimi, din fəlsəfəsində də rasionalistlər, empiristlər, realistlər və idealistlər vardır. [6, s. 12-13] Din fəlsəfəsi ümumilikdə aşağıdakı əsas problemlərlə üzləşir:

1- Ontolojik və kosmoloji problemlər. Tanrının varlığı və mövzuya aid isbat və inkar arqumentləri. Kainatın yaradılışı. İnsanın aləmdəki yeri. Vəhyin mümkünlüyü. Ölümdən sonrakı həyat və ruhun ölümsüzlüyü.

2- Epistemolojik problemlər. Aləmlə əlaqədar məlumatlarımızdan Tanrının varlığına yola çıxmağın epistemolojik dəyəri. Məlumat mənbəyi olaraq vəhy və dini təcrübə. İnanmaq, bilmək, şübhə etmək, zənn etmək, yəqin və oxşar anlayışların tərifi, təhlili və tənqidi. Təməl dinin anancların doğru və ya yanlış olması.

3- Dini inancların dil və məntiq cəhətdən tənqid və təhlili. Din dili məntiqlidirmi?

4- Dinin əxlaq və incəsənətlə münasibətləri. Bütün bəşər təcrübələrinin qovuşması və yeni dini fikir sisteminin qurulması.

5- Dini simvolların məna və əhəmiyyəti.

Fəlsəfənin bu qolu haqqında ümumi bir mənzərə yaratmaq üçün mövzuları sırf bəndlər formasında topladıq. Əslində hər bir mövzu bir çox baxımdan digər bəndlərlə çox yaxından əlaqəlidir. Nümunə üçün Vəhy mövzusunu qeyd edə bilərik. Vəhyin bir tərəfi metafizik və ontolojik digər tərəfdən epistemolojik bir mövzudur. Allahın varlığının arqumentləridə həmçinin.

Burada bir məsələyə diqqət çəkmək yerinə düşər. Bir filosofun din fəlsəfəsi ilə məşğul olması üçün qeyd edilən problemlərin bütünü ilə məşğul olması zəruri deyil. Dekart, Leybnits və Spinoza kimi rasionalist filosoflar ümumən dinin rasional baxışlarını, xüsusən Tanrının varlığını rasional arqumentlərlə isbat etmək istəmişlər.

Digər tərəfdən empirist filosoflar din fəlsəfəsində dini təcrübə mövzularına daha çox əhəmiyyət verməkdədirlər. Onlar din dilini məntiq və linqivistik yöndən təhlil və tənqid etməkdədirlər. Digər filosoflar isə ekzistansialist və fenomenolojik təhlillər mərkəzli tədqiqatlar aparırlar.

Fəlsəfə sahəsində olan bu çalışmalar dinə daha fərqli bir tərəfdən baxan teolojidə öz əksini tapmışdır. Nəticədə bir sıra yeni mövzular ortaya çıxarmışdır. Bəzi mütəfəkkirlər onu yeni kəlam və ya müasir kəlam adlandırmışlar. Günümüzdə klassik mənada rasionalist və empirist cərəyanlarının teologiyaya baxışı fərqlidir. Bunlara bir də ateizm görüşlərini və qərbdəki individual tanrı anlayışlarını əlavə etsək, din sahəsində necə bir canlanmanın və o qədər də qarışıqlığın olduğunu müşahidə edəcəyik. İnformasiyaların partlayışı və millətlərarası fikir alış-verişində olan süräti diqqətə aldığımız təq-

dirdə, hər fəlsəfi məktəbin ciddi şəkildə din üzərində düşünən insanlara nə qədər ehtiyac duyacağı özü-özlüyündə ortaya çıxar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Manafov, Rafiz. Con Hikin Din Fəlsəfəsinin əsas prinsipləri // Bakı İslam Universiteti Zaqatala Şöbəsinin Elmi Məcmuəsi, 2007. № 2, s. 173-185.

2. Məlikov, Ələddin. İbn Rüşdün Din Fəlsəfəsi // Din araşdırmaları jurnalı, 2018. № 1, s. 249-264.

3. Məlikov, Ələddin. Sədrəddin Şirazi fəlsəfəsində ağıl və iman münasibətlərinin təhlili // Metafizika Jurnalı, 2019. Vol. 2, № 5, s. 249-264.

4. Rüstəmov, Yusif. Fəlsəfənin əsasları, Bakı: Elm nəşriyyatı, 2004, 498 s.

5. Yaqub, Mail. Din Fəlsəfəsi, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017, 247 s.

6. Mehmet S.Aydın, Din Felsefesi, İzmir: İlahiyyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002, 362 s.

7. Reçber, Mehmet Sait. Din Felsefesi, Ankara: Grafiker yayınları, 2016, 432 s.

8. Hegel, G.W.F. Lectures on the Philosophy of Religion, İng. Tərcümə: Speirs, E.B. Sanderson, J.B. New York: Humanities Press, 1974, 347 p.

9. Legenhausen, Muhammad Gary. The relationship between Philosophy and Theology in the Postmodern age // Al-Towhid Journal, Vol: 14, №1 // URL: http://www.alseraj.net/maktaba/kotob/english/Hadeeths/Words/al-tawhid/legenhausen/philo_theo.htm

Summary

Aladdin Malikov

History and definition of the philosophy of Religion and its difference from other notions

The term of “philosophy of Religion” was introduced into philosophic literature in the recent centuries. The notion of “philosophy of Religion” means the philosophical sphere based on unity of “religion” and “philosophy”. Its development as an independent field of science goes back to the first half of the 19th c.

The present article is devoted to such problems as definitions of the Philosophy of Religion, its distinction from the Religion philosophy and philosophical essentials of Religion, and whether the philosophy of Religion is a field of philosophy or it relates to scholasticism, as well as are there any common or specific features of it in comparison with the scholastic philosophy as an Islamic philosophy and with such other theories as Theology and Epistemology.

Keywords: *philosophy of Religion, the Religion philosophy, philosophical essentials of Religion, Epistemology, Theology, Dictum, the Islamic philosophy*

Резюме

Аладдин Меликов

История и определение философии религии и ее различие с другими понятиями

Термин «философия религии» был введен в философскую литературу в последние века. Философия религии – это философское поле, основанное на единстве «религии» и «философии». Ее развитие как самостоятельной науки восходит к первой половине 19 века.

В данной статье объясняются определения философии религии, ее отличие от религиозной философии и философских основ религии, является ли философия религии областью философии или схоластики, имеются ли черты сходства или отличия ее от схоластической философии как исламской философии, а также других теорий, как теология и эпистемология.

Ключевые слова: *философия религии, религиозная философия, философские основы религии, Эпистемология, Теология, изречение, исламская философия.*

UOT 1(09)

KÖNÜL BÜNYADZADƏ
Fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun İslam Fəlsəfəsi Şöbəsinin müdiri, Azərbaycan
bkonul885@hotmail.com

FƏLSƏFƏDƏ YENİ CƏRƏYAN – FƏLSƏFİ MƏSLƏHƏTLƏŞMƏ

Giriş

Müasir dövrün xarakterik cəhətlərindən biri insanın get-gedə daha çox təkliyə qapılması və nəticədə depressiyaya qarşı acizləşməsidir. Maraqlıdır ki, insanı öyrənən elmi sahələrin, metodların sayı günü-gündən artdıqca, insanın problemləri də artmaqda davam edir. Uzaq ulduzları, yerin yeddi qatını öyrənməyə qadir olan insan öz şəxsiyyətini tam dərk edə bilmir, 5000 il əvvəlki tarixi yaza bilən, 15 dəqiqə sonra nə baş verəcəyindən xəbərsizdir. Rus yazıçısı Mixail Bulqakovun qəhrəmanı Volandın dediyi kimi, insanın “öz həyatını idarə edə bilməsi üçün heç olmasa bir layiqli planı olmalıdır”. Bu isə qeyri-mümkündür. İnsanın qadir olduğu ən kamil addımı tarixdən, kitablardan əldə etdiyi biliklərə, özünün və başqalarının qazandığı təcrübəyə əsaslanaraq, həyatının indi adlanan anını düzgün dərk edib, növbəti ana şüurlu və problemsiz keçə bilməsidir.

Bu istiqamətdə çıxış yolları axtaranlardan biri də fəlsəfədir. Problemləri həll etmək üçün-gah mətnlərin sətiraltına enərək hermenevtik üsula baş vurur, gah praqmatik mövqedən yanaşaraq real həyatın ən məhsuldar tərəfini yaşamağa çalışır, gah hər şeyi kənara ataraq bütün cavabları yalnız şüurda axtarırvə adını da fenomenologiya qoyur. Gah da olanları dərindən təhlil edərək, ənənəvi fəlsəfəyə rəqib olan anlayışların analitik təhlilini verir və mətnlərə baxmaq üçün linqvistik bucağa çəkilir. Bu və adını çəkmədiyimiz neçə fəlsəfi cərəyan insan varlığını, cəmiyyəti öyrənməyə çalışsa da, yeni nəzəriyyələr irəli sürsə də, özləri də yeni sualların yaranmasına səbəb olublar. Bu proseslər zəncirvari reaksiya kimidir və necə, nə vaxt, harada bitəcəyi məlum deyil. Məlum olan budur ki, 10, hətta 100 əsr bundan əvvəlki insanı narahat edən problemlər bu gün də öz həllini tapmayıb.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, fəlsəfi cərəyanların üsulları, yanaşma metodları fərqli olduğu kimi “axtarış məkanları” da fərqlidir. Biri insanın ruhunda, digəri maddi bədəndə, biri kosmosun harmoniyasında, bir başqası hətta cəmiyyətin xaosunda həqiqət axtarır. Əslində bunun səbəbi çox sadədir – insan özünü harada kəşf edirsə, bütün digər suallarının cavabının da orada olduğuna əmin olur. Başqa sözlə desək, *özünü kəşf etmiş insan özünün axtarış çərçivəsini, yəni bütün gələcək təhlillərinin, düşüncə gərdişlərinin hüdudlarını təyin etmiş olur. Deməli, insan öz varlığında nə qədər böyük həqiqətlər kəşf edərsə, düşüncə üçün üfüqləri də bir o qədər geniş olacaq.*

Son illər yaranmış yeni cərəyanlardan biri də fəlsəfi məsləhətləşmədir (philosophical counselling). Bunu müəyyən mənada tətbiqi fəlsəfə və ya fəlsəfi terapiya da adlandırmaq olar. Bu, məsələyə yanaşma tərzindən asılıdır - kimsə bunu fəlsəfi ideyaların, nəzəriyyələrin gündəlik həyata tətbiqi kimi, bir başqası isə fəlsəfəni müalicə metodu olaraq qəbul edir. Mənim fikrimə görə, insan uzun müddət kiminsə idarəsi, təyinatı ilə yaşasa, öz şəxsiyyətini, orijinallığını itirər. Bir çox hallarda yaranan problemlərin kökündə də əksər hallarda bu fakt durur. Öz düşüncəsinin aktivləşməsi, özünü bərpa üçün insan düşünməyi bacarmalıdır. Bunun üçün onun bir filosofla məsləhətləşməsinin, söhbətləşməsinin böyük effekti ola bilər. Fəlsəfi məsləhətləşmənin mahiyyəti məhz budur. Bu səbəbdən mən bu terminə üstünlük verdim.

Təqdim edilən məqalənin iki məqsədi var: a) Azərbaycan oxucusunu yeni fəlsəfi məktəblə tanış etmək və b) bu cərəyanın Azərbaycanda özünəməxsus qolunun yaranması üçün ilk addımları atmaq. Nə üçün özünəməxsus? Çünki hər hansı bir fəlsəfi ideyanın kor-korana tətbiqi

yalnız problem yaradır və tezliklə sönməyə məhkumdur. Söhbət Azərbaycan elmi mühitində yenilik etməkdən də getmir. Söhbət mövcud fəlsəfi potensialın arxiv halından çıxarmaq, onlardan istifadə edərək insanı düşünməyə vadar etməkdir. Və bu, barmağını gicgahına qoyub hansı isə mücərrəd bir mövzu deyil, öz həyatı, öz varlığı, getdiyi həyat yolu haqqında düşünməkdir. Təbii ki, bununla həm də Azərbaycan oxucusunu dünyada gedən fəlsəfi hərəkatlardan xəbərdar etmiş olacağıq.

Fəlsəfi məsləhətləşmə - ilk tanışlıq

Yaxın tarixdən belə məlum olur ki, ilk dəfə XX əsrin yetmişinci illərində Kaliforniyanın San-Xose Ştat Universitetinin professoru Peter Koestenbaumun "İnsanın yeni siması: Klinik fəlsəfənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi" adlı əsərində fərdin problemlərinin həllində fəlsəfi düşüncənin, müzakirənin tətbiqi təklif edilir. Onun fikrinə görə, "klinik fəlsəfə[1] dünyada insan kimi var olmağın şərtsiz (bu, nə qədər mümkündürsə) izahıdır. Düşünürəm, Haydegger "Varlıq və zaman"da öz üsulu ilə buna cəhd edir. Ondan əvvəl isə Dekart özünün "Düşüncələrində" və "Metod haqqında düşüncələrində" bunu etmişdi. Klinik fəlsəfə məhz bunu etməyə cəhd edir. Heç kim mükəmməl deyil, ancaq layihə buna dəyər". (6, səh. 32) Kostenbaum, ona verilən suallardan və cavablardan belə məlum olur ki, klinik fəlsəfəni psixoterapiyaya əlavə kimi qəbul edir və bu səbəbdən bəzi filosoflar tərəfindən fəlsəfi məsləhətləşmə kimi qəbul edilmir. Psixologiyadan və psixoterapiyadan tamamilə ayrılmış və öz metodları ilə fəaliyyət göstərən fəlsəfi məsləhətləşmə isə ilk dəfə səksəninci illərin əvvəlində alman filosofu Gerd B. Achenbachın yaratdığı Alman Fəlsəfi Praktika və Məsləhətləşmə Cəmiyyətində təcrübədən keçirildi və hal-hazırda dünyada fəlsəfi məsləhətləşmə Peter Kostenbaumun deyil, məhz Gerd B. Achenbachın adı ilə əlaqələndirilir. Lakin bu fəlsəfi məktəb Avropada deyil, məhz Birləşmiş Ştatlarda geniş vüsət qazandı və orada ilk dəfə 1992-ci ildə Elliot D. Cohen, Paul Sharkey, and Thomas Magnell kimi filosoflar tərəfindən Milli Fəlsəfi Məsləhətləşmə Assosiasiyası (NPCA) yaradıldı. Hazırda belə Assosiasiyaların, Cəmiyyətlərin sayı da artıb və bu sahədə kifayət qədər geniş araşdırmalar aparılmaqda, təcrübələr keçilməkdədir. Hazırda, artıq Avropanın bəzi ölkələrində, o cümlədən, Türkiyədə, Rusiyada bu istiqamətli bəzi cəmiyyətlər yaranıb, əhaliyə xidmət göstərir, seminarlar, hətta konfranslar da keçirilir.

Fəlsəfi məsləhətləşmənin psixoterapiya ilə eyniləşdirilməsi halları təbii ki, Koestanbaumla bitməyib. Məsələn, 2010-cu ilin noyabr ayında YUNESKO-nun İnsanın təhlükəsizliyi, demokratiya və fəlsəfə departamenti əsas mövzusu "Ruhun fəlsəfəsi və dərmanı" olan "Yeni fəlsəfi təcrübələr" adlı simpozium təşkil etmişdi. Burada əsas məqsəd "fəlsəfə və psixoterapiya" cütlüyünün, bir növ tandeminin mahiyyətini təhlil etmək idi. Həmin mötəbər tədbirdə mən "Sufizm ruhun dərmanı kimi" mövzusu ilə qatılmışdım və dinlədiyim məruzələrin bəzilərində belə bir hal müşahidə etdim: nisbətən yeni bir cərəyan olan fəlsəfi məsləhətləşmə özünü təsdiq etmək üçün artıq kifayət qədər tanınan, qəbul edilən psixoterapiyaya söykənmək istəyir. Əslində, ilk dəfə klinik fəlsəfə adlı fəlsəfi məsləhətləşməni elmi mühitə gətirmək üçün Koestanbaum da dəstək üçün psixoterapiyaya müraciət edir. Fəlsəfi məsləhətləşmənin məqsədini və mahiyyətini artıq kifayət qədər aydınlaşdıran filosoflar isə belə bir əlaqəni qəbul etmir. Məsələn, fəlsəfi məsləhətləşmənin tanınmış nümayəndəsi Ran Lahav yazır:"Psixoterapiya və fəlsəfi məsləhətləşmə kəsişməyənvə bir-birini tamamlayan sahələr kimi baxılmamalıdır. Onlardan hər biri həyatın fərqli aspektlərinə yönəlidir". (1) Ən vacibi isə, psixoterapiya insanın psixi halı, hissləri, inancları, gizli həyəcanları, uşaqlıq xatirələrinə istinad edir, fəlsəfi məsləhətləşmə isə insanın varlığı, müəyyən vəziyyəti ilə əlaqəli olan abstrakt ideyalara. (2, səh. 5) Lou Marinoff isə belə hesab edir, fəlsəfi məsləhətləşmə "keçmişə baxan ənənəvi psixoterapiyadan fərqli olaraq, gələcəyə baxır". (3, səh. 9) Belə məlum olur ki, hər ikisi problemin həllinə çalışsa da və bu, əsasən söhbət, məsləhətləşmə (psixoterapiyada həm də dərmanlar) vasitəsi ilə aparılsa da, məsələyə yanaşma kökündən fərqlənir. Bu fərqin nə qədər böyük olduğunu göstərmək üçün fəlsəfi məsləhətləşmənin başqa bir tanınmış nümayəndəsi Lou Marinoff özünün bu sahəyə aid ən böyük əsərini

[1] Kostenbaum klinik fəlsəfə deyəndə məhz fəlsəfi məsləhətləşməni və ya fəlsəfi terapiyanı nəzərdə tutur.

“Prozak yox, Platon! Əbədi Hikmətin gündəlik problemə tətbiqi” adlandırır. (3) Prozak antidepresan, propilamin əsaslı dərmandır. Məhz bunu nəzərdə tutan filosof öz müsahibəsində qeyd edir ki, “bizim müştərilərə təklif etmək üçün olduqca faydalı ideyalardan ibarət böyük bir dəstimiz var – 2500 illik yığılmış müdriklik”. (4, səh. 3) Bəli, fəlsəfi məsləhətləşmənin ən böyük silahı da, ən faydalı metodu da, ən incə yanaşması da yalnız fəlsəfi ideyalar, hikmətlərdir. Məhz onlar vasitəsilə məsləhətçi-filosof qarşıdakını düşünməyə, mövcud biliklərini və potensialını aktivləşdirməyə və bu yolla öz probleminin həllini axtarmağı öyrədir.

Fəlsəfi məsləhətləşmə – yaxşı unudulmuş keçmiş

Beləliklə, fəlsəfi məsləhətləşmə nədir və nə üçün öyrənilməli, tətbiq edilməlidir?

Fəlsəfi məsləhətləşmə haqqında ilk fikir budur ki, “bu yeni bir şey deyil!” Koestanbaum müsahibəsində bu ənənəni Dekart və Haydeggerə bağlayır. Bu prosesin müəyyən incəliklərini ön plana çəkən sonrakı nümayəndələr isə öz təcrübələrinin Sokratdan başladığını bildirirlər. Tarixdən də belə məlum olur ki, bu ənənə - insanların gündəlik həyatını fəlsəfi söhbətlər vasitəsilə dəyərləndirmək, mövcud problemləri, sualları fəlsəfə vasitəsilə həll etmək, olan hadisələrin mahiyyətini dərk etmək hələ antik dövrdə Sokratdan başlayır. Marinoff müsahibəsində deyir: “Antik dünyada fəlsəfə həyatın və daha yaxşı yaşamağın bələdçisi idi. Fəlsəfi prasktika həmin şeyi təkrar səhnəyə qaytarır. Beləliklə, bizə elə gəlir ki, biz çox qədim bir iş görürük, yeni tərzdə olsa da. (4, səh. 3) Lakin sual yaranır: bu üsuldan yalnız Sokratmı istifadə edibdir?!

Hər şeydən əvvəl qədim dövrdə həm Şərq, həm də Qərb üçün ortaq bir fakta diqqət çəkək: filosoflar, ustadlar müdrikliyi bağlarda, gözəl məkanlarda təşkil etdikləri müzakirələr və söhbətlər vasitəsilə axtarıb, cilalayıb, verilən sualları cavablayıb, hər vəziyyətin mahiyyətində gizli olan hikməti üzə çıxarmağa cəhd ediblər. Bəzən öz məkanı darlıq edəndə həqiqətləri öyrənmək üçün uzaq ölkələrə üz tutub, digər müdriklərin də söhbətinə qoşulublar. Daha sonra öyrəndiklərini öz xalqının milli təfəkkürünə uyğunlaşdırıb, öz fikir süzgəcindən keçirdikdən sonra şagirdlərinə təqdim edərmiş. Məsələn, bu gün daha çox Yunan fəlsəfəsi kimi tanınan antik fəlsəfə əslində əksər filosofların – Pifaqorun, Demokritin, Platonun Şərqə səyahətlərinin, orada öyrəndikləri hikmət üzərində qurduqları fəlsəfədir. Təbii ki, eyni ənənə Şərq filosoflarında – Lao Tsı, Konfutsidə də olub. Burada əhəmiyyətli bir məqamı vurğulayım: belə filosofların səyahətləri, həyat tərzi, şəxsiyyəti arxa plana çəkilib, önə isə onların hikmət zirvəsində qazandıqları və şəxsi düşüncə süzgəcindən keçən ümumbəşəri ideyaları çıxıb. Belə düşünmək olar ki, belə geniş arealda doğulub yetişən hikmət vaxt, məkan hüdudlarına sığa bilməzlər. Onların düşüncələrinin milliyyəti, dini olmasa da, hər kəs öz mənəviyatına lazım olan hikməti dərk edə bilir! Təkrar edim: real təcrübədən doğulduğuna görə məhz canlı ünsiyyətdən.

Yeri gəlmişkən, dediklərimizdə daha bir maraqlı məqamı da vurğulamaq istərdim. Fəlsəfi məsləhətləşmə, söhbət zamanı iki qarşılıqlı proses gedir: bir tərəfin, filosof-məsləhətçinin onun mövcud vəziyyətinə uyğun təklif etdiyi ideya vasitəsilə düşüncəsinin müəyyən qatı aktivləşir, öz halını yenidən dəyərləndirir, addımlarını ölçüb-biçir və öz qərarını verir. Eyni zamanda, filosof-məsləhətçi özü də bildiyi həqiqətlər, nəzəriyyələr sırasında əlavə nə isə öyrənir. Axı, Sokrat yalnız öyrətməyib, özü də öyrədə-öyrədə nə isə dərk edib.

Aristoteldən başlayaraq bu ənənəyə yenilik ayaq açdı. Özü Platonun söhbətlərində yetişsə də, hətta şəxsən bir məktəbin – məşşailiyin yaradıcısı olsa da, onun fəlsəfəsi bu ənənənin sonunun başlanğıcı oldu. Ensiklopedik təfəkkürə sahib Aristotel yalnız öz düşüncəsinin məhsulu olan nəzəriyyələr, prinsiplər irəli sürdü. Nəticədə fəlsəfənin bətnində yeni elmlər doğulmağa və hər biri müstəqil həyat qazanıb ayrılmağa başladı. Fəlsəfəyə quru nəzəriyyə, ideyaların yalnız təqdimi qaldı. Nəticədə fəlsəfə reallıqla əlaqəsi itmiş, mürəkkəb prinsip və kateqoriyalarla danışan, yalnız Universumla, Mütləqlə, transsendent dünya ilə maraqlanan bir sahəyə çevrildi. Yalnız XVII əsrdə Dekart “kəşf elədi” ki, düşünürmüş, ona görə də varmış, Kant saf təfəkkürə istinadən iddia elədi ki, “dünya bizə təcrübə vasitəsilə verilir” və “özünüdərk insanın təbii keyfiyyəti olan eqoizmi yaradır”. (9) Bu siyahını maraqlı ideyalarla zənginləşdirmək olar. Lakin məqsədimiz sadəcə fəlsəfənin gün-

dəlik həyatdan, bir fərqin düşüncə tərzinin çox fövqünə qalxdığını vurğulamaqdır. Təbii ki, təfəkkürü ümumbəşəri səviyyədə işləyən şəxslərin yaratdığı fəlsəfə yenə də vaxta və məkana qalib gəlirdi, bir fərd çərçivəsini aşa bilməyən ideyaların həyatı isə bir ömrə ancaq sığırdı. Bəli, Platonun dediyi kimi, fəlsəfə seçilmiş elitaya məxsus bir düşüncə, hətta həyat tərzinə çevrilirdi. Məsələn, XIX əsrdə Avropada qadın fəlsəfə üzrə doktor və ya professor ünvanı almaq üçün mütləq bir professorla evli olmalı idi, çünki "doktor elmi ünvanı almaq o zamanlar sırf kişilərə xas bir şey idi". (7, səh. 277) Yəni fəlsəfə artıq bir zivə hesab edilirdi və bu fakt filosofların özünün də xoşuna gəlirdi. Nəticədə *get-gedə filosoflar tək qalır, öz hikmətlərini yalqızlıqda yaradır, xalq isə fəlsəfəsiz qalırdı.*Söhbət fiziki yalnızlıqdan daha çox, mənəvi, düşüncə yalnızlığından gedir. Hətta həmin filosofların davamçılarının yaratdığı fəlsəfi məktəb də o zirvəyə yol açmırdı. Burada əhəmiyyətli, eyni zamanda qorxulu məqam onda idi ki, bu proses bir qanunauyğunluq olaraq qəbul edilirdi.

Bu gün insanlar, qeyd etdiyimiz kimi, informasiya bolluğu içində boğulur, özünü unudur. Hər nə qədər fəlsəfə kütləvilikdən aralı qaçsa da, özü də boğulmaqdadır. Düzdür, bütün dünyada fəlsəfə üzrə yazılan elmi işlər, keçirilən simpozium və konfranslar artmaqdadır. Fakt kimi yalnız bunu vurğulayaq ki, 2018-ci ildə Pekində keçirilən Dünya Fəlsəfə Konqresində 10 mindən çox insan iştirak edirdi. Adı fəlsəfə ilə bağlı olan bu mötəbər tədbirdə 10 min nəfərlik insan selinin içində görünməz olan həqiqi filosofları düşündükcə, bu gün dünyada ən dəyərsiz şeyin nə üçün insan olduğunu anladım.

Əlbəttə, Platon "Respublika" əsərində təqdim etdiyi filosof portretindən belə məlum olur ki, o, digər insanlara xas olmayan ən yüksək keyfiyyətə, biliyə, həqiqətə istək, ədalət hissləri güclü olmalı, ən vacibi isə zərif ruha malik olmalıdır. Əks halda həm fəlsəfə, həm də dövlət tənəzzülə uğrayar. Bəli, filosofun düşüncə tərzi, ilahi həqiqət dünyası ilə maddi dünya arasında bir "ötürücü" olmaq missiyasına, bacarığına görə digər insanlardan fərqlənir, lakin bu, onu təcrid etmir, etməməlidir. Əksinə, filosof "yalnız öz kamilliyi ilə məhdudlaşmır və insanların şəxsi və ictimai gündəlik həyatlarının qayğısına qalır" (5) və ən vacibi bunu etmək üçün əvvəlcə insanların mənəviyyatını, dövləti ağ lövhə kimi təmizləməlidirlər. (5, səh. 501) Əslində, fəlsəfi məsləhətləşmənin nüvəsini məhz bu nöqtədə axtarmaq lazımdır – özü yüksək keyfiyyətə və dərin biliyə malik olan filosof ətrafındakı insanları və cəmiyyəti də öz səviyyəsinə çatdırmağa cəhd edir. İllər sonra eyni ideyaya Rabindranath Tagorda da rast gəlirik: «Güclü və qüdrətli olmaq qüvvəyə görə üstün olmaq deyil, zəifi öz zirvənə qaldıra bilməkdir». (11, səh. 45)Bəli, əgər bir şəxsə ilahi aləmlə əlaqəli olub, ən ali həqiqətlər dərk etmək qabiliyyətinə malikdirsə, deməli, qazandıqlarını digər insanlarla bölüşməlidir, bir bələdçi, ötürücü missiyasını daşımalıdır. Məsələn, amerikan şairi Ezra Paund Nobel mükafatı alan Rabindranath Tagora məhz "Qərb həyatının xaosu içərisində unudulan müdrik həqiqətləri bir daha xatırlatdığına görə" xüsusilə böyük dəyər verir. Deməli, filosof yalnız öz şəxsiyyətində qala bilmədiyi kimi, düşüncələrinin təqdimində də bunu nəzərə almalıdır – dərk etdikləri cəmiyyətin, fərqlərin düşüncələrinin yüksəlməsinə, təmizlənməsinə xidmət etməlidir. Başqa sözlə desək, Dekartın, Kantın, Yaspersin hikmətini tətbiq etməyi bacarmaqdır.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, söhbət heç də gündəlik həyatı "fəlsəfiləşdirməkdən", yaxud hər kəsi filosofa çevirməkdən, yüksək həqiqətləri bayağılaşdırmaqdan getmir. Söhbət həyatın özünə fəlsəfə zirvəsindən baxmaqdan, "filosofluq etməkdən" gedir. Ran Lahavın qeyd etdiyi kimi, "burada dar mənada deyilən filosofluq etmək həyata və dünyaya daha müdrik bir yanaşma göstərməkdir, yəni əsas həyati problemlərə daha tənqidi, geniş və dərin münasibət. Bu mənada filosofluq etmək və müdriklik anlayışları sıx əlaqəlidir. (2, səh. 5) Mövcud problem, yaxud hadisə ətrafında aparılan müzakirə ali həqiqətləri necə aça bildiyinə inanmaq üçün, düşünürəm, sadəcə, Platonun "Dialoqlar"ını xatırlamaq yetər.

Həyat, problemlər və fəlsəfi məsləhətləşmə

Müasir dövrün xarakterik cəhətlərindən biri də informasiya bolluğudur. Hər nə qədər informasiyanın yaradıcısı, mənbəyi insan özü olsa da, yenə də onun hökmü altında, onun diktəsi ilə hərəkət etməli olur. Kant deyirdi ki, "Şəxsiyyətdə, doğrusu, yüksək heç nə yoxdur, çünki

əxlaq qanununa tabedir, lakin onda ali bir şey də var, çünki bu qanunu onun özü qoyur, buna görə də ancaq ona tabe olur”. (10, səh. 219) Əxlaq anlayışını informasiya ilə əvəz etsək, müasir dövrün aydın bir mənzərəsi yaranar – İnsan öz yaratdığı informasiyanın quluna çevrilib. Biliklər yalnız informasiya şəklində qəbul edilir və bu hal o dərəcədə geniş yayılıb ki, bütün sahələri idarə etməyə başlayıb, hətta fəlsəfəni də. Hələ XX əsrin ikinci yarısında Karl Yaspers yazırdı ki, “Çox vaxt fəlsəfə öz təbiətini düzgün anlamayaraq, özünü müasir elmlə eyniləşdirirdi və ya bütün bu əsrlər ərzində “o da elm” kimi çıxış edirdi. Bu günün vəzifəsi onu özünə qaytarmaqdır”. (12, səh. 133) Ancaq o vaxtdan texnika və texnologiyanın imkanları daha da genişlənib, nəticədə informasiyanın yayılma sürəti və bilavasitə şüuraltına təsir qüvvəsi artıb. Bütün bunlar insanın diqqətini daha çox kənar aləmə, ətrafa fokuslanmağa məcbur edir və özünü də artıq bu kontekstdə görür. Başqa sözlə desək, insan özünü kamilləşdirərək ətrafa da o kamilliyin ötürülməsini düşünmək yerinə, özünü ətrafın ümumi mənzərəsinə köklənməyə, uyğunlaşdırmağa çalışır. İnsan bir növ öz ruhu, öz nüvəsi ətrafında toplaşmaq, sıxlaşmaq əvəzinə, dağılır, parçalanır və ... ruhu yalqız qalır. Bir paralel aparsaq, görərik ki, bütün elmlərə ev sahibliyi edə-edə özü tənha qalan fəlsəfə kimi insan da yaratdığı texnologiyalar, informasiya xaosu, sosial şəbəkələr arasında tənhadır.

Burada əhəmiyyətli bir məqam da mütləq vurğulanmalıdır. Əslində, hər insanın mənəvi kamilləşməsi üçün onun təkliyə bir ehtiyacı var – öz ruhu ilə baş-başa qalıb, ruhu vasitəsi ilə ilahi aləmə yüksələ bilməsi, oradan bilik ala bilməsi üçün. Lakin burada vəziyyət fərqlidir – insan nəinki öz ruhu ilə baş-başa qala, onu dinləyə bilmir, heç onu görməyə macal da tapmır, çünki diqqət başqa obyektlərə yayınıb. Deyilənlərin fonunda müasir insan portretinə baxaq... İnformasiya selində boğulan, yalqız olduğu üçün kimsədən kömək gözləyə bilməyən və hansı isə uzaq təşkilatlara, mücərrəd qüvvələrə üz tutub yardım gözləyən, hər addımda problemlər yaşayan və tapdığı həll yolu mütləq başqa problemin yaranmasına səbəb olan, bunları yaşamamaq və gündəlik informasiyaları vaxtında və lazımi qədər mənimsəmək üçün robotlaşma səviyyəsinə çatan sosial bioloji varlıq. Bu varlığın kimliyini açmadan (çünki bu, artıq ən müxtəlif sahələrin obyektidir) biz diqqəti başqa yerə yönəldək – problemin yaranma səbəblərinə.

Hər ideyanın inkişaf trayektoriyası dairəvidir. İlk nöqtədən çıxan ideya müəyyən çevrə cızandan sonra öz ilkin nöqtəsinə qayıtmalıdır. Hegel yazır: “Bu, əvvəlin və sonun birləşməsidir – bu, anlayışın özünün mövcudluğu prosesi boyunca özünə qayıtmasıdır. Lakin ruhda canlı varlığında olduğundan daha kamil formada təzahür edir...”. (8, səh. 12) İnsan da bütövlükdə mürəkkəb bir ideyadır, daha doğrusu ideyalar kompleksidir. Bu səbəbdən, onun həyatı fərqli diaqonallı çevrələrdən xarakterlidir. İnsanın ömrü boyu bilik qazanıb, həm fiziki, həm də əqli baxımdan böyüdüyünü, kamilləşdiyini nəzərə alaraq belə nəticə çıxartmaq olur ki, bu çevrələr kiçikdən böyüyə doğru davam edir. Müəyyən inkişaf yolunun sonuna gələndə insan, bir tərəfdən eyni varlıqdır, digər tərəfdən artıq öz düşüncə səviyyəsində üst qata qalxa bilmiş biridir. Bu prosesin hər yeni mərhələsinin çevrəsi əvvəlki iləilk və son nöqtədə üst-üstə düşsə də, çevrə özü əvvəlkindən daha geniş olur. Eyni çevrə boyunca hərlənmək durğunluqdur. Çevrə özünüdərk prosesidir, ilk nöqtəyə, yəni öz “mən”inə yeni baxışın formalaşmasıdır. Çevrənin ilk və son nöqtəsi birləşməsə, ideya tamamlanmamış qalır və deməli yeni ideyanın doğuluşu, yeni tsikl başlaya bilmir. Burada söhbət bir nöqtədə birləşən və get-gedə böyüyən çevrələrdən gedir. Başqa sözlə desək, yalnız yaşına görə deyil, zehnində də uşaqlığını – uşaqlıq çevrəsini tamamlaya bilməyən bir insan yeniyetməliyə, daha sonra gəncliyə keçə bilməz. Onun həyat xətti haradasa ya əyilərsə, ya düyünə düşüb dayanarsa, onun həyat hərəkəti dayanmış olur və bu, onu incidir. Bu, problemin yaranma məqamdır. Məsələn, Türk musiqisinin ustadlarından biri Rəhmi Oruc Güvənin bildirdiyinə görə, insan orqanizmində hər hüceyrənin öz səsi var və yalnız bu səslər harmonik şəkildə səslənəndə insanın həm bədəni, həm də düşüncəsi rahat və sağlam olur. Musiqi terapiyası da məhz harmoniyadan çıxan və bununla da öz sahibini narahat edən hüceyrəni sakitləşdirməkdir. Problemli insan – həyat xətti dolaşmış, düyünə düşmüş insandır. Necə ki, harmoniyası pozulmuş hüceyrə orqanizmi xəstələndirir, elə-

cə də, düyün düşmüş xətt həyatı mürəkkəbləşdirir. Fəlsəfi məsləhətləşmənin– fəlsəfi terapiyanın əsas funksiyası düşmüş düyünü açmaqdır. Xüsusilə vurğulayaq ki, Qordi düyünü kimi kəsmək yox, məhz açmaq. Zənnimcə, sərkərdənin ustadı Aristotel günlərlə düşünüb o düyünü açardı.

Belə məlum olur ki, problem – insanın ya öz daxili aləminin, ya da ətraf aləmlə harmoniyasının pozulmasıdır. Eyni zamanda, problem insanın ruhunun və maddi orqanizminin arasında harmoniyanın pozulmasından yarana bilər. Bəs bu məsələdə, fəlsəfi məsləhətləşmənin funksiyası nədən ibarətdir?! Fəlsəfi məsləhətləşmə insanı tənhalıqdan çıxarıb filosoflarla "ünsiyyətə" cəlb edən vasitədir. Axı, ünsiyyətlər fərqli olur. Bir var dəmir mülayim su, nəmlə "qol-boyun ola", bir də var sərt çəkic, od, zindanla çəkişə-bərkişə. Birinin sonunda ortada pas atmış, çürüməkdə olan lazımsız dəmir parçası qalır, digərinin sonunda qılınc! Hətta bir dəmirin də bir qılınca çevrilməsi üçün çəkic, od, zindanla "ünsiyyətdə olması" zəruridir.

Məsələ burasındadır ki, hər nə qədər insan özlüyündə mükəmməl bir varlıq olsa da, o, həm də sosial varlıqdır və mütləq öz əməllərinin inikasını görməlidir. İnsan daha çox öz Yaradanı ilə müqayisə olunur və qüdsi hədislərin birində deyilir ki, "Mən tanınmaq istədim və xəlqi yaratdım". Başqa sözlə desək, hətta Mütləq Yaradan da "tanınmaq istədiyi üçün" xəlqi yaradırsa, deməli, Onun yer üzündəki xəlifəsi olan İnsanın da özünü tanıması üçün cəmiyyətə üz tutması və ondan aldığı əks reaksiyalarla özünü dərk etməsi bir qanunauyğunluqdur. Hər ruhun öz "həmsöhbəti" olmalıdır ki, nəticə mükəmməl olsun. Məsələn, deyilənə görə, heykəltəraş daşa baxanda onun "ruhunu" görür və onu üzə çıxarır. Zərgər daşın iç işığını tutub ona uyğun cilalayır ki, işıq gözəl cilvələnsin. Əks halda, gərəksiz bir şey alınar. Fəlsəfi məsləhətləşmə fəlsəfə tarixinə baş vurub qarşıdakı şəxsə həmsöhbət ola biləcək filosofu tapır və həmin "ünsiyyətin" baş verməsi üçün şərait yaradır.

Müasir Azərbaycanda fəlsəfi məsləhətləşmə

Azərbaycan 70 il ərzində Sovet İttifaqı tərkibində olanda bəlli bir ideologiya çərçivəsində yaşayıb inkişaf edirdi. Rəsmi araşdırmalar, əsərlər bu təfəkkürün inikası, eyni zamanda, təfəkkürlərin bələdçisi olurdular. Düzdür, bununla paralel olaraq, düşüncənin alt qatında gizli bir proses də gedirdi – şairlərin, yazıçıların yaradıcılığında, folklorda, milli musiqidə, xalq oyunları, bayramlarında, mərasimlərində milli dəyərlər, milli ruh yaşayır və buna səbəb millətin identikliyi qorunurdu. Beləliklə, üst qatda yaranan hər hansı problem, fikir dolaşıqlığı hakim partiya tərəfindən təyin edilmiş standart üsullarla həll olunurdu – komsomol, partiya, həmkarlar iclasları, töhmətlər, tərifnamələrlə. Alt qatda gedən proseslər də bəlli, illərin sınağından keçmiş ənənəvi yollarla həll olunurdu – ağsaqqal-qarasaqqal məsləhəti, adət-ənənə.

Postsovet dövrü bir çox yeni şey verməklə yanaşı, həm də standart ideoloji çərçivələri dağıtdı. Əslində çərçivələrin ortadan götürülməsi yalnız içdən çölə deyil, həm də çöldən içəri gedən axınlara şərait yaratdı. Nəzərə alsaq ki, Sovet İttifaqının sərhəddindən kənarda gedən proseslər daha zəngin, daha rəngarəng idi, ikinci istiqamətdə gedən axın daha sürətli, daha güclü oldu. Nəticədə müasir azərbaycanlı böyük bir ideyalar xaosunun ortasına düşdü. Beləliklə, tək ideologiya çoxsaylı naməlum cərəyanlarla əvəz olundu, adət-ənənə, milli mentalitet köhnəliyin qalığı kimi tənqid olundu. Başqa sözlə desək, təfəkkürlərin yalnız üst qatı deyil, alt qatı – milli təfəkkür də hücuma, hətta dağıntıya məruz qaldı. Belə olan halda insanın qarşılaşdığı problemlərin həllində də artıq bəlli bir yolun, üsulun tətbiqi real görünmədi. Bu səbəbdən gənclərin hər hansı dini sektalara üzv olması, terror qruplaşmalara qoşulması, ailələrin qurulmasının və dağılmasının az qala oyuna çevrilməsi, milli dəyərlərinin dəyərsizləşməsi, milli ruha yad olan keyfiyyətlərin məcburi şəkildə cəmiyyətə "peyvənd" edilməsi "müasirlik", "azad düşüncə" kimi qəbul edilməyə başladı. Bütün bunlar insanları mahiyyətini anlaya bilmədikləri yeni problemlərlə üz-üzə qoyurdu. Vəziyyətin ən dramatik tərəfi onda idi ki, insanlar problemin özünü yaşasalar da onun əsl mahiyyətini görə bilmirdilər və bu, onun həllini ya mümkünsüz edirdi, ya da yanlış yol tutulurdu.

Təfəkkürlərin belə bir xaos halında fəlsəfənin, yəni gənclərə düşünməyi öyrətməli olan, onlara həqiqətin yolunu göstərməli olan fənnin tədrisində böyük yanlışlığa yol verildi. Əvvəlcə, ilk addım kimi, marksizm-leninizm düşmən

ideologiya kimi qəti şəkildə inkar edildi, ancaq dərsliklərdən yalnız termin kimi çıxarıldı, ya da müasir bir sözlə əvəz edildi. Xüsusilə vurğulayım, silinən yalnız termin oldu! Mətnlər, üsullar, münasibətlər isə yerində qaldı. Burada əhəmiyyətli bir məqam unuduldu: yolu, baxışı bütün dünyaya açılmış Azərbaycan gəncinə yenə də bəlli çərçivədə yazılmış dərslikdən fəlsəfə öyrətməyə davam etdilər! İkinci addım gənclərin özü tərəfindən atıldı – Qərb fəlsəfəsi, ayrı-ayrı filosoflarböyük sevgiylə, təşnəylə öyrənilməyə başladı. Əslində, tədris proqramında da əsas yeri Qərb fəlsəfəsi tutdu. Birinci addımdan sonra bu, qaranlıqda ani parıltı effekti yaratdı. Düşünməyə meylli gənclər, təbii ki, məhdud çərçivədən çıxmaq üçün o parıltıya yönəldilər, Qərbdə artıq yaranmış, bəzən hətta uğursuzluqla bitmiş cərəyanlar Azərbaycanda Qərb təfəkkürünün uğuru kimi təbliğ edilməyə başladı. Düşüncənin alt və üst qatları qarışdı, bir-birinə zidd hala gətirildi. Nəticədə çox təhlükəli, hələ də gücünü itirməyən haqsız bir rəy formalaşdı: *Azərbaycanda fəlsəfə yoxdur*!

Respublikada vəziyyət tədricən sabitləşdikcə, düşüncələrdə durulma halı baş verdikcə tədricən problemlər də daha aydın görülməyə başladı. Ən vacibi isə düşüncələrin alt qatı gizlilikdən üzə çıxarıldı, daha dəqiq desək, özünü bərpa etdi. Yəni milli ruh, milli dəyərlər və onların hikməti açıq təbliğ edilməyə başladı. Bu, bir tərəfdən, böyük bir düşüncə potensialının üzə çıxması, digər tərəfdən isə xaricdən gələn ideya axınını saf-çürük etmək qabiliyyətinin formalaşması demək idi.

Hazırda Azərbaycanda hər hansı konkret fəlsəfi cərəyanın varlığı haqında danışmaq çətindir. Ali məktəblərdə fəlsəfə ümumi şəkildə, hətta seçmə fənn kimi tədris edilir, müstəqil şəkildə, tədqiqat institutlarında, yaxud sərbəst şəkildə fenomenologiya, hermenevtika, ekzistensializm, etika, tarixin fəlsəfəsi, yaxud buddizm, təsəvvüf öyrənilir, dinşünaslıq sürətlə yayılır, əsərlər tərcümə edilir, təhlillər verilir, yeni fəlsəfə dərslikləri yazılır, ancaq hər hansı bir fəlsəfi cərəyan əsaslı şəkildə kök salmır, fəlsəfi məktəb yoxdur. Yəni gənclərin təfəkkürü fəlsəfi mənada müəyyən çərçivəyə salınmır, eyni zamanda istiqamətləndirilmir. Bu mənada təfəkkürün üst qatı yenə pərakəndə haldadır. Təsadüfi deyil ki, bu gün də gənclər "ciddi fəlsəfi təhsil" almaq üçün xarici ölkəyə üz tutmağa üstünlük verirlər.

Əvəzində təfəkkürün alt qatı, daha dəqiq desək, təməli sürətlə sabitləşməkdə və özünü təsdiq etməkdə idi. İşin müsbət tərəfi ondadır ki, milli ruhun və milli dəyərlərin qorunması, təbliği məhz dövlətin prioritet istiqaməti kimi qəbul edilməklə bu axının daha da dərinləşməsinə və genişlənməsinə şərait yaratdı. Onu da mütləq vurğulayaq ki, bu iş yalnız ölkə daxilində deyil, beynəlxalq səviyyədə aparılır. Bununla Azərbaycanın böyük bir hikmət xəzinəsinə malik olduğu nümayiş etdirilir və tarixən dünya fəlsəfəsinə orijinal fəlsəfələr bəxş edən bir xalqın bu gün də var olduğunu təsdiq edir. Bəli, bir xalqın düşünmək qabiliyyəti varsa, deməli, var və olacaq!

Dediklərimizin fonunda müasir azərbaycanlının portretinə bir daha baxaq: artıq bəlli çərçivə arasında düşünməyən, dünyada gedən proseslərdən kənarda qalmaq istəsə də qala bilməyən, sabit, çoxəsrlik bir təmələ sahib olsa da, təəssüf ki, çox vaxt onu fəlsəfə kimi qəbul etməyən bir insan. Təbii ki, onun problemləri də artıq bəlli çərçivə arasında yaranan və elə həmin miqyasda da həll oluna bilən problem deyil. Əslində, bütün dünyada insanların problemləri qalxan xətt boyunca inkişaf edir. Belə olan halda, məntiqli olaraq bu problemlərin həlli də düşünülür. Fəlsəfə də bunu düşünür və təklif edir ki, məsələyə elə bir yanaşma olmalı, problem elə həll edilməlidir ki, çərçivəsiz bir məkanda bütün xarici təsirlərin, axınların mərkəzində dursa da, insanı öz sabit kökü üzərində durduğuna, öz potensialına inansın. Bunun üçün isə ilk növbədə düşünmək, mövcud vəziyyətin mahiyyətini dərk etmək lazımdır. Fəlsəfi məsləhətləşmə isə bunun üçün ən uyğun üsuldur. Bu cümlə müəyyən mənada cavab hesab edilsə də, zənnimcə, fəlsəfi məsləhətləşmənin Azərbaycan üçün aktuallığının səbəbləri açıqlanmalıdır.

Əvvəla, fəlsəfi məsləhətləşmə insana özünü tanıtmaqdır. Bu isə milli ruhun və milli təfəkkürün mahiyyətini dərk etməkdən başlayır. Məsələ burasındadır ki, bir çox hallarda məhz düşüncənin alt qatında yatan bir hikmət vacib çıxış yolunu göstərə bilir.Onu da mütləq vurğulayaqki, milli ruhun daha bir zəruri missiyası isə dünyada gedən dehumanizasiya prosesinin

Azərbaycanda qarşısını ala bilən yeganə qüvvədir. Hegel fəlsəfəsi hər nə qədər mükəmməl bir sistem olsa da, gündəlik həyatında düyün düşmüş bir azərbaycanlı üçün onun bir faydası olmaya bilir. Fəlsəfi məsləhətləşmə şəxsin altşüurunda mövcud olan hikmətləri aktivləşdirməkdir və onlar üzərində çıxış yolu tapmaqdır. Məsələn, Lou Marinoff öz əsərində gətirdiyi nümunələrdə bu və ya digər fəlsəfi ideyaların insanlara gündəlik həyatlarında necə yardım etdiyini göstərir. Bu sırada işindən heç cür zövq almayan gənc, ailə həyatını heç cür öz axarına sala bilməyən bir xanım, illərin arzusunu reallaşdıra bilmədiyinə görə özünü uğursuz hesab edən məmur və ilk baxışda normal görünən, daxildə böyük üsyan yaşayan, yaxud həyatının qara zolağından çıxa bilməyən bir çox insan var. Bunu içini qurd yeyən və bir gün yıxılacaq ağaca bənzətmək olar. Bəli, istisnasız olaraq hər problem ağıllı münasibət tələb edir və problem sahibi ilk növbədə öz varlığını dərk etməlidir ki, mənzərəni aydın görə bilsin. Sokratın dediyi kimi, "araşdırılmamış həyatı yaşamağa dəyməz". Bir həyatın araşdırılmasında isə ilk növbədə onun fitrətində olan hikmətləri bilmək və onları aktuallaşdırmaq vacibdir.

İkincisi, fəlsəfi məsləhətləşmə fəlsəfə tarixinin və əsas fəlsəfi ideyaların yüksək səviyyədə bilinməsi və tətbiqi deməkdir. Məhz bütün ideyalar fonunda aparılan müzakirə və söhbət vəziyyətin düzgün anlaşılmasına və dəyərləndirilməsinə imkan verir. Xatırladaq ki, bugünün insanı yalnız öz cəmiyyətinin deyil, bütün dünyanın, xüsusilə məqsədyönlü yürüdülən ideoloji hücumlarına məruz qalır, deməli, onun problemlərinin həllində də fəlsəfə tarixinin bütün səhifələri araşdırılmalıdır. Bundan əlavə, məhz dünya fəlsəfəsindən xəbərdar olan insanın şüurunun üst qatı aktivləşə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, problemlər heç də həmişə şüurun altqatının gücü ilə dərk edilmir və deməli, həll edilə bilər.

Üçüncüsü, fəlsəfi məsləhətləşmə keçmiş, indi və gələcək arasında müqayisə aparmaq imkanı verir. Son 30 ildə Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, hətta milli məsələlərdə də sürətli dəyişikliklər oldu, azərbaycanlı bütün bu halları bilavasitə yaşadı, gərginləşdi, çaş-baş qaldı, öyrəndi, faciə yaşadı, sevindi. Bu mənada Azərbaycanda yaşlı, orta və gənc nəslin hər birinin özünəməxsus problemləri var ki, birinin həlli digəri üçün qətiyyən uyğun gəlmir, çünki fərqli baxış bucağına, hətta fərqli dəyərlərə malikdirlər. Bu mənada fəlsəfi məsləhətləşmə hər insana fərdi yanaşmanı təmin edən, düşüncələrdə yaranmış ziddiyyətləri həll etmək, həyatı öz axarına salmaq üçün bir üsuldur. Burada ən vacib məqamlardan biri də budur ki, fəlsəfi məsələhətləşmə müasir dünyanın mürəkkəb vəziyyətinə uyğun gəlməklə yanaşı, problemin zəif halqasını görməkdə də yardım edə bilir. Biz təsadüfən zəif halqa adlandırmırıq. Qeyd etdiyimiz kimi,problem zəncirvari bir proses nəticəsində yaranmış, bəzən kifayət qədər möhkəmlənmiş bir düyündür. Onu açmaq üçün mütləq zəif məqamını tapmaq lazımdır. Filosof-məsləhətçi qarşı tərəfə məsələyə kompleks baxmağı və lazımi məqamı görməyi öyrədir.

Nəhayət, vacib faktlardan biri də fəlsəfənin tətbiqi məsələsidir. Bu gün Azərbaycan dünyanın aktiv məkanlarından biridir. Bir tərəfdən, qaynar nöqtələrdən biri – Qarabağ münaqişəsi buradadır, digər tərəfdən, Azərbaycan meqalayihələrin üzvi hissəsi, hətta aparıcı qüvvələrindən biridir. Bu baxımdan, azərbaycanlıların, xüsusilə gənclərin düşünməsi, öz mahiyyətini dərk etməsi bir zərurətdir ki, lider dövlətlərin, gizli meqa-maraqların xammalına çevrilməsinlər. Əslində, bəzən yaradılan süni problemlərin və xaricdən təklif edilən "çıxış yollarının" əsl məqsədi məhz budur. Maraqlıdır ki, böyük proseslərin fonunda insanlar, onların mənəvi dünyası çox kiçik, hətta görünməz qalır. Yaranan müəyyən problemlərin həllində düşüncə qatına enmədən ya hisslər səviyyəsində - psixoloqlar, ya fiziki səviyyədə - həkimlər, psixiatrlar, ya da mistik səviyyədə - ekstrasenslər, falçılar vasitəsilə çözməyə cəhd edirlər. Üzdə problem həll olunur, düşüncə qatında isə "düyün" qalır. Marinoffun qeyd etdiyinə görə, bu problem Amerika Birləşmiş Ştatları üçün də çox xarakterik və həllini gözləyir. Həlli isə fəlsəfədədir. Sual yaranır: əgər öz həqiqətini tapmaqda, "var olduğunu anlamaq üçün düşünməkdə", ruhunun ilahi aləmə qədər uzanan yolunu, özünün Mütləq ruhla əlaqəsini dərk etməkdə, insan şəxsiyyətinin, ölkə vətəndaşının formalaşmasında fəlsəfə iştirak etməyəcəksə, ən yaxşı halda seyrçi qalacaqsa, o zaman fəlsəfənin tədrisinin azaldılması, başqa sahələr yanında lazımsız görülməsi

özünün rəva bildiyi mərtəbə deyilmi?! Nə qədər sərt səslənsə də, bu sualda həqiqət payı kifayət qədərdir. Əslində həyatın içində olub, onun mahiyyətini anlatmalı olan fəlsəfə kənarda qalmamalıdır. Bunu edən isə fəlsəfi məsləhətləşmədir.

Nəticə

Beləliklə, XX əsrin sonlarında yaranmış çoxsaylı fəlsəfi cərəyanlar arasında məhz fəlsəfi məsləhətləşməni seçməyimiz bir təsadüf deyil, məhz reallığın dəyələndirilməsidir. Əslində, bu məqalə yalnız Azərbaycan oxucusunu fəlsəfi məsələhətləşmə ilə tanış etmək və fikrimizi əsaslandırmaq məqsədi daşıyır.Əslində, fəlsəfi məsləhətləşməni cərəyan deyil, fəlsəfi üslub adlandırsaq hal-hazırkı vəziyyəti daha dəqiq ifadə edə bilərik.Bununla belə, üslubun kökündə müəyyən bir ideya durmasa, aparılan söhbətlər aydın bir sistemə istinad etməsə, insanlara xeyirdən çox zərər vurar.Bu etibarla mən məhz fəlsəfi cərəyan termini işlədirəm.

Mən, bir tərəfdən fəlsəfi məsləhətləşmənin özünün tarixini, mahiyyətini açmağa, digər tərəfdən, onun müasir Azərbaycanın düşüncəsində yerini təyin etməyə çalışdım.Məsələ burasındadır ki, modern dünyanın dəbi ilə ayaqlaşaraq hər hansı fəlsəfi cərəyanı gündəmə gətirmək, yenilik gətirmək arzusu ilə kimi isə təəccübləndirmək çətindir.Bu səbəbdən mən məhz fəlsəfənin reallığını açmağa cəhd etdm.Məhz reallığın özünün tələbi ilə hərəkət edəndə həm fəlsəfənin əsl mahiyyəti özünə qayıdır, həm də cəmiyyət aralı düşdüyü hikməti qaytarmağın, düşüncələrində yaranmış "tıxac" nəticəsidə həyatında yaranan problem həll etməyin bir yolunu öyrənir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lahav Ran. Philosophical Counselling as a Quest For Wisdom. http://www.society-for-philosophy-in-practice.org/journal/pdf/4-1%2006%20Lahav%20-%20Quest%20for%20Wisdom.pdf

2. Lahav Ran. The Efficacy Of Philosophical Counselling: A First Outcome Study // PRACTICAL PHILOSOPHY, JOURNAL OF THE SOCIETY FOR PHILOSOPHY IN PRACTICE, Volume 4, No. 2 August 2001 https://rossellapoiein.files.wordpress.com/2012/08/practical-philosophy.pdf

3. Marinoff Lou. Plato, Not Prozac!: Applying Eternal Wisdom to Everyday Problems. Quill; Reprint edition 2000.

4. Philosophical Counselling: an Interview with Lou Marinoff p.3 http://www.loumarinoff.com/wp-content/uploads/2014/08/australia02.pdf // PSYCHOTHERAPY IN AUSTRALIA . VOL 8 NO 3 MAY 2002

5. Plato. The Republic. Book Three. Trans. by Benjamin Jowett // http://classics.mit.edu/Plato/republic.html

6. Raabe Peter B. Issues in Philosophical counseling. Preager. London, 2002

7. Rullmann, Marit. Kadın Filozoflar 1. Antikçağ`dan Aydınlanmaya kadar. Çev. Tomris Menguşoğlu, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1996.

8. Гегель Г.В.Ф. Философия духа // Энциклопедия философских наук: В 3-х т. Т. 3, М., Мысль, 1977.

9. Гулыга А. В. Кант. М., «Молодая гвардия», 1977. – 304 с., ил. (Жизнь замечат. людей. Серия биографий. Вып. 7 (570)).

10. Кант И. Основоположения метафизики нравов. М., 1994.

11. Лазарев С.Н. Диагностика кармы. Книга 1. Система полевой саморегуляции, С.-П., 2002.

12. Ясперс К. Философская автобиография // Западная философия. Итоги тысячилетия. Екатеринбург, Деловая книга, 1997.

Summary

Konul Bunyadzade

The New Philosophical Movement– Philosophical Counselling

In the paper is studied the new philosophical movement– philosophical counselling that started during the early Eighties in Europe and the US. The paper consists of 4 parts. First, the author considered briefly the history, main methods and representatives of this movement and differed it from the psychology and psychotherapy. The second part is the analyses of the historical roots of the philosophical counselling, its philosophical theories and sources. It helps to understand that the philosophical counselling is the tradition that started during Sokrat – Antic philosophy. In the third part, the author studied the relevance and the importance of the topic for the modern time. Finally, the fourth part of the paper is considered the importance of the philosophical counselling for Azerbaijan.

Keywords: *philosophical counselling, man and philosophy, philosophical treatment, a new movement, psychotherapy*

Резюме

Кенуль Буньядзаде

Новое философское течение – философское консультирование

Статья посвящена анализу нового философского течения, которое было основано в ранние 80-е годы в Европе и США. Статья состоит из 4-х частей. В первой части автор вкратце представляет историю, главные методы и представителей этого течения и показывает отличительные черты от психологии и психотерапии. Вторая часть является изучением исторических корней философского консультирования, его философскиз теорий и источников. Это помогает понять, что филосфское консульторивание традиция, начинающаяся с античного периода – с Сократа. В третей части автор анализирует актуальностьи важность течения для современного периода. И наконец в последней части изучается важность филооофского консультирования для Азербайджана.

Ключевые слова: философское консультирование, человек и философия, философское лечение, новая течение, психотерапия

UOT 342; 349

ORUC MƏMMƏDOV
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, UNEC-in İqtisadiyyat və biznesin idarə edilməsi kafedrasının dosenti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) nəzdində Azərbaycan Maliyyə-İqtisad Kollecinin direktoru, Azərbaycan
oruc_mammadov@mail.ru

DÖVLƏT QULLUQÇULARININ ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİNDƏ KONSTİTUSİYA, İNZİBATİ, ƏMƏK VƏ SOSİAL TƏMİNAT HÜQUQ NORMALARININ NİSBƏTİ

Açar sözləri: *dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, konstitusiya hüququ, inzibati hüquq, əmək hüququ, sosial təminat hüququ, hüquq normaları*

Problemin aktuallığı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda dövlət qulluğunun hüquqi bazası yaradılıbdır. Bu siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilərək həyata keçirilir. Uğurla həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin nəticəsində dövlət qulluğu hüquq institutu yaranmış, formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bununla yanaşı müasir dövlət qulluğu hüquq institutunun elmi təhlili zəruri olan, təcrübi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra aktual problemləri mövcuddur. Bu problemlərdən biri də dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sistemini təşkil edən hüquq normalarının nisbətinin müəyyən edilməsidir. Fikrimizcə, bu normalar sistemində konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normaları daha çox və üstün yer tutur. Bu cəhət dövlət qulluğunun həm ictimai-hüquqi, həm də fərdi-hüquqi xarakterinin göstəricisidir. Dövlət qulluqçularının statusunun müəyyən edilməsində və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsində müxtəlif hüquq sahələrinə aid normalardan, qanunvericilik aktlarından geniş istifadə edilir. Mahiyyət etibarı ilə, dövlət qulluğu münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının birliyi dövlət qulluğu haqqında vahid qanunvericilik sistemini yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu xüsusiyyət hər bir hüquq sahəsi üçün xarakterikdir. Yəni, tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq müvafiq hüquq sahələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, biri digərinin tənzim etdiyi sahədə özünü büruzə verir, həmin sahənin qanunvericilik sisteminin tərkibinə daxil olur və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə təsir göstərir. Qeyd edilənlər göstərir ki, dövlət qulluğu hüquq münasibətləri müxtəlif hüquq sahələrinə aid normalar vasitəsilə tənzimlənir. Bu normaların tənzim etdiyi məsələlərdən biri də dövlət qulluqçularının əmək münasibətləridir. Qeyd edilənlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müasir dövrdə dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun müəyyən edilməsində, onların əmək münasibətlərinin və peşəkar fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində əsas yer tutan hüquq sahələrinin - konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normalarının nisbətinin müəyyən edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Demək olar ki, bu problemin elmi təhlili müasir dövrdə aktuallığı ilə seçilir, nəzəri-konseptual və təcrübi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda dövlət qulluğunun hüquqi problemlərinə, o cümlədən dövlət qulluğu təsisatına dair kompleks elmi təhlillər çox az həsr edilmişdir [14; 23; 24]. Bu fakt Azərbaycan hüquq elmi üçün seçilmiş mövzunun aktuallığını, onun elmi təhlilinin zəruriliyini, elmi yeniliyini və təcrübi əhəmiyyətini özündə ehtiva edən əsas cəhətlərdən biridir.

Tədqiqatın **məqsədi** dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sistemində əsas yer tutan hüquq sahələrinin - konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normalarının nisbətini müəyyən edən elmi və nor-

mativ müddəaların təhlilindən ibarətdir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat zamanı qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur: dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sistemində əsas yer tutan hüquq sahələrinin - konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normalarının nisbətinə dair: elmi-nəzəri müddəaları ümumiləşdirmək; onun hüquqi əsaslarını müəyyən etmək; tərkib hissələrini fərqləndirmək; mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə və müasir elmi-nəzəri konsepsiyanın formalaşmasına aid mülahizələr ifadə etmək.

Əsas materialın şərhi. Dövlət qulluğu institutunun hüquq sistemində tutduğu yerə dair məsələ bir sıra müəlliflərin çoxsaylı elmi əsərlərində bu və ya digər məzmunda təhlil edilmişdir. Nəticədə dövlət qulluğu hüquq institutunun nəzəri bazası əsasən yaradılmışdır. Fikrimizcə, dövlət qulluğu institutunun hüquqi tənzimlənməsində ictimai-hüquqi və fərdi-hüquqi elementlərin mövcudluğu, müxtəlif hüquq sahələrinə aid normaların nisbəti məsələsi daha çox diqqəti cəlb edən problemlərdən biridir. Dövlət qulluğu hüquq institutunun mənbələri sistemində konstitusiya, inzibati, əmək, sosial təminat və digər hüquq sahələrinə aid normalar birləşir. Məntiqi olaraq həmin normaların nisbəti elmi-nəzəri maraq və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf tarixi baxımdan qeyd etmək olar ki, dövlət qulluğunun hüquqi problemləri N.M.Korkunov, A.D.Qradovskiy, N.İ.Lazarevskiy, B.N.Çiçerin və b. alimlər tərəfindən XX əsrin əvvəlærindən üzə çıxarılmış, təhlil edilmiş, lakin tam həll edilməmişdir. Hər hansı bir elmi problemin həllini konkret dövr üçün həll edilmiş hesab etmək olar. Fikrimizcə, elm elə bir sahədir ki, o klassik elmi baxışlara əsaslanaraq, dövrü üçün ehtiyacları nəzərə alaraq daimi təkmilləşdirmə zərurətilə qarşılaşır. Təbiət, cəmiyyət, sosial, siyasi, iqtisadi və ictimai mühit dəyişdikcə hər bir elm sahəsi də yeni yanaşmaların ərsəyə gəlməsilə inkişaf edir. Bu mülahizələr hüquq elmi üçün birbaşa və xüsusilə xarakterikdir. Çünki, ictimai münasibətlər dəyişdikcə yeni hüquq normalarının qəbuluna və tətbiqinə mütləq zərurət yaranır. Fikrimizcə, təcrübi problemlərin həlli yollarının ilk növbədə elmi-nəzəri baxışlarda və konsepsiyalarda ifadə edilməsi olduqca faydalı amillərdən biridir.

N.M.Korkunov dövlət qulluğunu "dövlətin adından yerinə yetirilən və dövlət fəaliyyətinin müəyyən bir vəzifəsinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş, öz məzmununa malik məcburi fəaliyyətə və tabeçiliyə əsaslanan, dövlətlə qulluqçunun xüsusi ictimai-hüquqi münasibəti" kimi xarakterizə edir [36, s.400-401]. N.M.Korkunov tərəfindən XX əsrin əvvəllərində irəli sürülmüş elmi müddəalarda dövlət qulluğunun subyekt tərkibi, əsas xarakterik xüsusiyyətləri, siyasi, hüquqi və ictimai mahiyyəti ehtiva olunur. Bu müddəalarda dövlət qulluğunun konstitusion, inzibati, əmək və sosial təminat hüquqi elementləri aydın görünür. N.M.Korkunovun baxışları müasir dövr üçün də böyük elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi onun növündən asılı olmayaraq dövlət qulluqçusunun müəyyən növ hüquqi münasibətlərə girməsini nəzərdə tutur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: 1) dövlət qulluqçusunun dövlətin konstitusion məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə dövlətlə yaranan münasibətləri dedikdə, konstitusion hüquq münasibətləri başa düşülür; 2) dövlət qulluqçusunun öz peşəkar fəaliyyəti üzrə dövlət orqanı və ya dövlət orqanının rəhbəri ilə yaranan münasibətləri dedikdə, əmək hüquq münasibətləri anlaşılır; 3) dövlət qulluqçusunun dövlət hakimiyyəti və idarəetmə səlahiyyətlərinin (öz səlahiyyətləri daxilində müəyyən qanuni göstərişlərin və sərəncamların verilməsi, üçüncü şəxslər üçün icrası məcburi olan qərarların qəbulu, davranış qaydalarının müəyyən edilməsi və s.) icrası ilə bağlı üçüncü şəxslərlə - idarə, müəssisə və təşkilatlarla və ya vətəndaşlarla yaranan münasibətləri dedikdə, inzibati hüquq münasibətləri başa düşülür; 4) dövlət qulluqçusunun sosial hüquqi müdafiəsi ilə bağlı yaranan münasibətləri dedikdə isə, sosial təminat hüquq münasibətləri anlaşılır [18, s.35-36]. Məsələn: Qanunvericilik hakimiyyəti orqanlarında seçkili və ya təyinatlı vəzifə tutan hər bir şəxsin fəaliyyətinin əsasını dövlət qulluğu hüquq münasibətləri təşkil edir. Bu münasibətləri tənzim edən normalar əsasən konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normalarından təsbit edilməklə dövlət qulluğuna dair qanunvericilik sistemində birləşir [43].

İ.Məmmədov dövlət qulluqçusunun fəaliyyətini digər peşə fəaliyyətlərindən fərqləndirən

səciyyəvi əlamətlərə aşağıdakıları aid edir: dövlət qulluqçusu konkret dövlət qulluğu vəzifəsinə malik olmaqla dövlətə xidmət edir; dövlət qulluqçusu dövlət orqanlarında peşə fəaliyyəti ilə məşğul olur; dövlət qulluqçusu öz peşə fəaliyyəti ilə dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsində iştirak edir; dövlət qulluqçusu hakimiyyət nümayəndəsi olmaqla dövlət hakimiyyətinin, dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsində iştirak edir; dövlət qulluqçusu məxsusi hakimiyyətə, təşkilati-sərəncamverici funksiyalara malikdir; dövlət qulluqçusu ilə vətəndaşlar arasındakı münasibətlər inzibati-hüquqi xarakterə malikdir; dövlət qulluqçusu dövlətə xidmət göstərdiyinə görə dövlət büdcəsi vəsaitindən maaş alır və ona qanunvericiliklə müəyyənləşmiş təminatlar verilir; dövlət qulluqçusu siyasi partiyaların fəaliyyətində iştirak etmək hüququna malik deyil [17, s.393-394]. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində ifadə edilən bu mülahizələr dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin xarakterizə edilməsi baxımından təqdirə layiqdir. Qeyd edilən fərqləndirici əlamətlər dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun, onların fəaliyyətinin mürəkkəb tərkib elementlərini özündə ehtiva edir.

H.Cindemir dövlət qulluqçularının həmkarlar ittifaqlarında birləşmək hüququnu təhlil edərkən bir sıra Avropa dövlətlərinin (Britaniya, Fransa, Almaniya və İsveç) modellərinə istinad etmişdir. Müəllif qeyd olunan dövlətlərin və Türkiyə modelinə əsaslanaraq dövlət qulluqçularının əmək hüquq subyektliyini əsaslandırmışdır [26, s.553-566]. İ.N.Bartsis və S.V.Başno yazırlar ki, dövlət qulluğunda münasibətlərin tənzimlənməsi üçün əsasən imperativ metoddan istifadə edilir. Bu dövlət qulluğu münasibətlərinin xüsusiyyəti ilə əvvəlcədən müəyyən edilmişdir. Həmin münasibətlərin tərəfi kimi bir tərəfdən dövlət hakimiyyəti orqanı, digər tərəfdən isə dövlət qulluqçusu çıxış edir. ... İntizam – qulluq münasibətlərinin mühüm atributudur [27, s.18]. Müəlliflərlə razılaşmaqla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qulluqçularının əmək müasibətlərinin tənzimlənməsi sistemində imperativ normalarla yanaşı dispozitiv normalarda mövcuddur. A.E.Rəhimov yazır: "dövlət qulluğuna münasibətdə əmək hüququnun fövqəladə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dövlət qulluqçusunun əmək münasibətlərini bu və ya digər formada tənzimləyir. Bu da öz növbəsində onu göstərir ki, dövlət qulluqçularının əmək və sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi zamanı yaranan hüquqi münasibətlər obyektiv xarakterə malik olması səbəbindən hüququn digər sahələri ilə əmək hüququ ilə bağlıdır [24, s.7].

Dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair məsələnin konstitusiya, inzibati, əmək, sosial təminat və digər hüquq sahələrinin predmetinin tərkibinə daxil edilməsi müasir dövrdə də müzakirə obyekti olaraq qalmaqdadır. Bu aspekt onu göstərir ki, həmin məsələnin həllini klassik və müasir yanaşmalardan, səmərəli elmi-tədqiqat metodlarının tətbiqindən istifadə etməklə əsasən təmin etmək olar. Fikrimizcə, bu metodlardan biri xüsusilə fənlərarası yanaşma metodu ola bilər. Bu cür yanaşmanı hüquqi tənzimetmənin imperativ və ya dispozitiv tənzimetmə metodlarından imtina hesab etmək olmaz. Bu metodlar dövlət qulluğu sahəsində yaranan hüquq münasibətlərinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin fərqləndirilməsini və onun vahidliyini nəzərdə tutur. Dövlət qulluğu hüquq münasibətlərini tənzim edən normativ hüquqi baza kifayət qədər mürəkkəb və çoxsaylıdır. Müxtəlif hüquq sahələrinə aid normativ müddəalar dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin predmetini təşkil edir. Fikrimizcə, müasir dövlət qulluğunun xüsusiyyətlərinin məzmunu, dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin həcmi və əhatə dairəsi göstərir ki, dövlət qulluğunun müstəqil hüquq və qanunvericilik sahəsi kimi təsnifata daxil edilməsi, sistemləşdirilməsi və məcəlləşdirilməsi zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sahələrinin ümumhüquqi təsnifatında "Dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik" müstəqil sahə kimi öz əksini tapmışdır [4]. Bunu müsbət hal və dövlət qulluğu hüquq institutuna dair milli modelin bazası kimi qiymətləndirmək olar. Qanunvericilik sahələrinin ümumhüquqi təsnifatında dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin müstəqil sahə kimi təsbit edilməsi onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu müstəqil qanunvericilik sahəsi kimi leqal şəkildə tanınır. Həmin təsnifatda dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin tərkib hissələri aşağıdakı istiqamətlər üzrə müəyyən edilmişdir: "Ümumi məsələlər; Dövlət qulluğu sistemi; Dövlət qulluqçularının kateqoriyaları (dərəcələr, rütbələr); Dövlət qulluğu qaydası; Dövlət

qulluqçularının sosial müdafiəsi: Maddi məişət xidməti; Tibbi xidmət". Dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin tərkib istiqamətlərindən aydın görünür ki, burada hüququn müxtəlif sahələrinə aid normaların məcmusu nəzərdə tutulmuşdur. Bu tərkib bir tərəfdən belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq normaları əsasən konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq sahələri sisteminə daxil olan normalarla qarşılıqlı vəhdət təşkil edir. Digər tərəfdən isə, dövlət qulluqçularını xüsusi statuslu işçi kateqoriyası kimi xarakterizə edir. Eyni zamanda dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin tərkib istiqamətləri dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemini özündə ehtiva edir. Bu sistemin tərkibinə dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüququnun realizəsini təmin edən ümumi və xüsusi normalar daxildir. Fikrimizcə, bu amil dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinə dair vahid mövqeyin olmamasının əsas səbəblərindən biridir.

Tədqiqatın mövzusuna uyğun olaraq dövlət qulluğu və ya dövlət qulluqçularının fəaliyyəti ilə bağlı hüquq münasibətlərini tənzim edən hüquqi aktların mənsub olduğu qanunvericilik sahələrinin nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Belə ki, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 12 iyul tarixli Qanunu [16] əmək qanunvericiliyi və "məhkəmə, ədliyyə, prokurorluq" haqqında qanunvericilik təsnifatlarına; "Dövlət qulluqçularının ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün qısaldılmış iş vaxtı haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 22 iyun tarixli Qanunu [8] əmək qanunvericiliyi və dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik təsnifatlarına; Dövlət qulluqçularının mükafatlandırılmasının növləri və qaydaları haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli Fərmanı [9] "Dövlət quruluşunun əsasları" və "Dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik" təsnifatlarına; “Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 8 iyul tarixli Fərmanı [11] əmək qanunvericiliyi təsnifatına; “Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanılan əmək müqaviləsinin nümunəsi”nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 16 may tarixli Fərmanı [12] əmək qanunvericiliyi və dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik təsnifatlarına; “Pensiya yaşına çatmasına, əlilliyinə və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğuna görə könüllü işdən çıxmış, dövlət qulluğu vəzifəsində “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 23.2-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş minimum qulluq stajına və əmək pensiyası almaq hüququna malik olmayan dövlət qulluqçularına təyin edilən ömürlük müavinətin təyin olunması Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 4 fevral tarixli Qərarı [21] sosial sığorta və sosial təminat qanunvericiliyi və dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik təsnifatlarına daxil edilmişdir. Göründüyü kimi həmin hüquqi aktlar dövlət vəzifəli şəxslərin və ya dövlət qulluqçularının əmək fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzim edir.

Fikrimizcə, dövlət qulluğu hüquq institutu olaraq tam bir təsisatdır. Tamın hissələrini müxtəlif hüquq sahələrinə aid normalar təşkil edir. Bu normalar dövlət qulluğu hüquq münasibətləri sistemində təsir dairəsinə görə özünəməxsus çəkiyə malikdir. Dövlət qulluqçularının fəaliyyətini tənzim edən və onların hüquqi statusunu müəyyənləşdirən normalar kompleksi - konstitusiya, inzibati, əmək, sosial təminat və digər hüquq sahələrinin varlığından ibarətdir. Fikrimizə, bu hissələr içərisində əmək hüququ tamın ən azı yarısını təşkil edir. Çünki, dövlət qulluğu peşəkar fəaliyyət növü, peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növü, əmək fəaliyyətinin tərkib hissəsi, vətəndaş statusuna malik dövlət qulluçusunun konstitusion əmək hüququnun realizə formalarından biridir, dövlət qulluqçuları isə xüsusi statuslu işçi kateqoriyasıdır.

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən məşğulluq dedikdə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (bundan sonra - şəxslər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və qazanc (gəlir) gətirən hər hansı fəaliyyəti (maddə 1.1.10)

nəzərdə tutulur [20]. Həmin Qanunla müəyyən edilmiş məşğul şəxslər sırasına "haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər, təyin və ya təsdiq edilənlər" (maddə 4.1.4) və "Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət edənlər" (maddə 4.1.5) də daxil edilmişdir [20]. Qanunun məzmunundan görünür ki, dövlət qulluğu fəaliyyət növü, haqqı ödənilən vəzifəyə seçilənlər, təyin və ya təsdiq edilənlər - yəni, dövlət vəzifəli şəxslər və ya dövlət qulluqçuları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət edənlər məşğul şəxslər hesab olunurlar.

Ədəbiyyatda dövlət qulluğuna, o cümlədən dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinə dair elmi maraq kəsb edən müxtəlif məzmunlu konsepsiyalar, yanaşmalar və fərqli baxışlar mövcuddur. Əmək hüququ üzrə mütəxəssislər tərəfindən ümumi əmək münasibətlərilə müqayisədə dövlət qulluğunun xüsusiyyətləri şərh edilir, dövlət qulluqçularının əməyinin hüquqi tənzimlənməsi təhlil olunur, dövlət qulluqçuları xüsusi işçi kateqoriyası kimi fərqləndirilir və dövlət qulluğu peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növü kimi əsaslandırılır [31; 40].

Beynəlxalq və regional aktlarda, bir sıra ölkələrin konstitusiyalarında vətəndaşların dövlət qulluğuna bərabər buraxılış hüququ təsbit edilibdir [37, s.156-162]. Elmi ədəbiyyatlarda vətəndaşların dövlət qulluğuna bərabər buraxılış hüququnu reallaşdıran konstitusion müddəaların şərhi mübahisəli xarakterə malikdir. Fikrimizcə, vətəndaşların dövlətin idarə olunmasında iştirak hüququ onların konstitusiya hüququnun reallaşdırılmasının müstəqil forması olaraq dövlət qulluğu hüququnu ifadə edir. Bir çox alimlər hesab edirlər ki, dövlət qulluğu institutunun əmək hüququnun predmetinə daxil edilməsi müvəqqəti haldır. Onlar bu institutun əmək hüququnun tənzimlənməsinin predmetindən çıxarılmasının zəruriliyini əsaslandırmağa çalışırlar. Fikrimizcə, elmi ədəbiyyatda formalaşmış bu tip ümumi mülahizələr mübahisəlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət qulluğu institutunun müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmasından asılı olmayaraq dövlət qulluğu peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növüdür, dövlət qulluqçuları isə əmək hüququnun xüsusi statuslu subyekti, qanunla müəyyən edilmiş məxsusi hüquqi keyfiyyətlərə malik işçi kateqoriyasıdır. Dövlət qulluqçuları konstitusiyada təsbit edilmiş əmək hüququnu həyata keçirmə imkanlarından biri kimi dövlət qulluğunu özünə fəaliyyət növü seçir. Fikrimizcə, dövlət qulluğu peşəkar fəaliyyətin xüsusi növü olaraq əmək hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir və gələcəkdə də təşkil edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci və 55-ci maddələrində dövlət qulluğunu vətəndaşın konstitusion əmək hüququnun realizə formalarından biri kimi xarakterizə edən normalar təsbit edilibdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 55-ci maddəsində təsbit edilir ki, "Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. ... Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər [1]. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində isə təsbit edilir ki, "... Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Heç kəs zorla işlədilə bilməz. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. ..." [1]. Konstitusion normalarda əmək hüququ üçün mühüm olan bir sıra prinsiplər, o cümlədən də əməyin azadlığı prinsipi təsbit edilmişdir. Prof. A.M.Qasımov əmək hüququnun əsas prinsiplərini şərh edərək əməyin azadlığı prinsipinin əsas mahiyyətini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: "Əməyin azadlığı hər kəsin azad surətdə seçdiyi, yaxud hər kəsin azad surətdə razılaşdığı əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ da daxil olmaqla, əməklə bağlı olan bütün ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini xarakterizə edən sahələrarası prinsipdir" [22, s.118]. Müəllif haqlı olaraq əməyin azadlığı prinsipini sahələrarası prinsip adlandırır. Əməyin azadlığı prinsipi dövlət qulluqçularının əməyinin hüquqi tənzimlənməsi nöqteyi-nəzərdən sahələrarası prinsip kimi çıxış edir və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vətəndaşlar dövlət qulluğunu özünə fəaliyyət növü seçməkdə tam sərbəsdir. Bu sərbəstlik vətəndaşların konstitusion əmək hüququnun əməyin azadlığı prinsipindən irəli gəlir. Nəticə etibarı ilə demək olar ki, dövlət qulluğu əmək hüququ çərçivəsində, sərbəst seçim və

əməyin azadlığı prinsipi əsasında vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilir.

Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, insan və vətəndaşın hüquqi statusuna onun hüquq və azadlıqlarından başqa həm də vəzifələri daxildir. Hüquq və azadlıqlarla sıx bağlı olub, onları məntiqi və hüquqi cəhətdən tamamlayan hüquqi vəzifələr müvafiq surətdə zəruri davranışın həddini bildirirlər. Konstitusiyada təsbit edildiyindən onlar vətəndaşların ictimai zəruri davranışlarının növünü və hüdudlarını bildirir, şəxsiyyətin davranış və hərəkətləri üçün məcburi olan tələbləri müəyyən edirlər [15, s.53]. T.A.Ulizkonun fikrincə, əmək qanunvericiliyi dövlət və ya bələdiyyə qulluğunun özünə deyil, qulluqçulara şamil edilir. Əmək qanunvericiliyinin normaları yalnız dövlət və bələdiyyə qulluqçularının müəyyən əmək şəraitinin tənzimlənməsinə, yəni faktiki əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinə tətbiq edilir, lakin onlarla əlaqəli və ya əlaqəsi olmayan münasibətlərə tətbiq edilmir [41, s.68]. T.A.Ulizkonun fikirlərindən aydın görünür ki, əmək qanunvericiliyi dövlət qulluğuna münasibətdə yalnız dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi zamanı tətbiq edilir. Müəllif bununlada dövlət qulluğu münasibətlərini tənzim edən normaların müxtəlif hüquq sahələrinə aid olduğunu ifadə edir. Y.Y.Kolometsin fikrincə, işçinin əməyi ilə qulluqçunun peşəkar işi arasında prinsipial fərq yoxdur. Dövlət qulluğu ilə əlaqədar olaraq onun aşağıdakı tərkibdə bir sıra spesifik xüsusiyyəti vardır: qulluqçunun işi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır [35, s.33]. Müəllif haqlı olaraq əsas spesifik xüsusiyyət kimi dövlətin funksiyalarını ifadə edir. Dövlətin funksiyaları isə olduqca mürəkkət tərkib elementlərinə malikdir. Bu amil dövlət qulluqçularının işinin fərqli cəhətlərini və onların əməyinin xüsusi peşəkarlıqla həyata keçirilməsini şərtləndirir.

A.A.Qrişkovets hesab edirdi ki, dövlət qulluğu institutunun tənzimlənməsi inzibati-hüquqi xarakter daşıyan xüsusi qanunvericilik normaları ilə həyata keçiriləcək, bu isə "dövlət qulluğu instititunun əvvəlki ictimai-hüquqi təbiətinə qayıdışa gətirib çıxaracaq, məmurların özləri isə 1917-ci ildən sonra məcburən itirdikləri ictimai hakimiyyətin agentləri statusunu yenidən əldə edəcəklər" [28, s.24-36]. İnzibati hüquq üzrə mütəxəssislərin fikrincə, dövlət mülki qulluğunun təşkilində və fəaliyyətində əsas faktor kimi dövlətin qarşısında qulluq, etibar, sadiqlik, tabeçilik prinsiplərinə riayət etmək zərurəti çıxış edir. İnzibati hüquq üzrə mütəxəssislərin mövqeyi əmək hüququ üzrə mütəxəssislər tərəfindən təhlil edilmiş və haqlı tənqidə məruz qalmışdır. Bu cür təhlillər və haqlı tənqidlər xüsusi ilə əmək hüquq elminin nümayəndələri S.A.İvanovanın [33, s.53-60], L.A.Çikanovanın [38, s.48-54; 39, s.61-73] və başqalarının əsərlərində öz əksini geniş tapmışdır. Əmək hüquq elmində dövlət qulluqçuları əsasən ikili sahəvi statusa malik şəxslər kimi təqdim edilir. Əmək hüquq elminin nümayəndələri dövlət qulluğunun inzibati və dövlət hüququnun tənzimetmə predmetinə aid edilməsi, onların dövlətə qulluqla şərtləşdirilmiş dövlət mülki qulluqçularının xüsusi inzibati-hüquqi (xüsusi hüquqi) statusunu, dövlət mülki qulluqçusu statusunun əldə edilməsinin xüsusi qaydasını, dövlət qulluqçusuna inzibati səlahiyyətlərin verilməsi ilə bağlı vəzifə öhdəliklərinin reallaşdırımasını və s. bu tip xüsusiyyətlərinə görə əmək hüququnun predmetindən çıxarılmasının zəruriliyini əsaslandırmaq üçün irəli sürülmüş inzibati-hüquqi mövqeləri qeyd edirlər. Bu mövqelər dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin inzibati hüquqi xarakterini özündə ehtiva edir. Lakin, bu amillər dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin əmək hüquqi xarakterə malik olduğunu inkar edə bilməz. Fikrimizcə, bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, dövlət qulluğu hüquq institutu kompleks xarakter daşıyır, digəri isə ondan ibarətdir ki, hər bir insanın istənilən əməyi hüquq normaları ilə tənzimlənirsə bu, əmək hüququnun predmetinə mübahisəsiz daxil olur. Bu baxımdan inzibati hüquq üzrə bir sıra mütəxəssislər haqlı olaraq dövlət qulluğu sistemində əmək hüququ münasibətlərinin lehinə çıxış edirlər. Fikrimizcə, əmək hüququ daha geniş və mühüm ictimai münasibətlər sferasına daxildir və dövlət qulluğu bu tip ictimai münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Fikrimizcə, dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinə dair elmi baxışları aşağıdakı kimi üç qrupda birləşdirmək olar: 1) dövlət qulluğu institutunun xüsusiləşdirilməsini təklif edənlər; 2) dövlət qulluğu sistemində əmək hüquq münasibətlərinin leyhinə çıxış edənlər; 3) dövlət qullu-

ğunu əmək hüququ sahəsinə aid edənlər. Hər üç qrupun, yəni dövlət qulluğu insititunun xüsusiləşdirilməsini zəruri hesab edən tərəfdarların və dövlət qulluğu sistemində əmək hüquq münasibətlərinin leyhinə çıxış edən opponentlərin dəlilləri ilə dövlət qulluğunun əmək hüququ sahəsinə aid olmasına dair dəlillərin müqayisəsi böyük elmi maraq kəsb edir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, inzibati hüquq elminin nümayəndələrinin mövqelərinin və dəlillərinin təhlili və əsaslı tənqidi L.A.Çikanovanın doktorluq dissertasiya işində daha geniş və ətraflı göstərilmişdir [40].

Azərbaycan Respublikasının müasir əmək qanununvericiliyində əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair müvafiq müddəalar ümumi və xüsusi prinsiplər əsasında təsbit edilibdir. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 7-ci maddəsi "Əmək münasibətlərinin qanunvericiliklə və müqavilə bağlamaqla tənzimlənməsi" adlanır [2]. Həmin maddənin 1-ci hissəsində deyilir ki, "İşçilərin əmək hüquqları və bu hüquqlarla bağlı müvafiq təminatlarının minimum səviyyəsi bu Məcəllənin 1-ci maddəsində göstərilən normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş hüquq normaları ilə təmin edilir". AR ƏM-in 1-ci maddəsi ilə müəyyən edilir ki, "Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi: bu Məcəllədən; Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından; müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan; əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir" [2]. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən muzdla işləyənlər dedikdə, "Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə uyğun olaraq işəgötürənlə əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayaraq, müvafiq iş yerlərində əmək fəaliyyətini əməkhaqqı müqabilində yerinə yetirən şəxslər" (maddə 4.1.1) başa düşülür [20]. Qeyd edilən normalar dövlət qulluqçularına münasibətdə ümumi prinsiplər əsasında tətbiq edilir və mübahisə yaratmır.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il 27 dekabr tarixli Qanunu [3] ilə AR ƏM-in 7-ci maddənin 2-ci hissəsi yeni redaksiyada verilmiş və həmin maddəyə 2-1-ci hissə əlavə edilmişdir. Orada təsbit edilir ki, "2. Bu Məcəllənin 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsi ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, əmək münasibətləri elektron informasiya sisteminə gücləndirilmiş elektron imza vasitəsi ilə daxil edilmiş əmək müqaviləsi bildirişinin qeydiyyata alınmasından və bu barədə işəgötürənə elektron qaydada məlumat göndərilməsindən sonra yaranır. 2-1. Siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət orqanlarında müvafiq vəzifələrə (peşələrə) qəbul edilən (götürülən) işçilərlə işəgötürənlər arasında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranır" [2].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 8 iyul tarixli Fərmanı ilə “Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı” [11] aşağıdakı kimi təsdiq edilibdir: Seçkisi və ya təyinatı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən aparılan vəzifələr; təyinatı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tapşırığı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən aparılan vəzifələr; seçkisi və ya təyinatı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, təyinatı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri tərəfindən aparılan vəzifələr; prokurorluq, ədliyyə, fövqəladə hallar, miqrasiya xidməti, daxili işlər, gömrük, vergi orqanlarında xüsusi rütbəli vəzifələr və xarici işlər orqanlarında diplomatik rütbəli vəzifələr; kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti subyektlərinin mülki işçilərinin tutduğu vəzifələr [11].

AR ƏM-nin 7-ci və 49-cu maddələrində dövlət qulluqçusu anlayışından istifadə edilmir, haqlı olaraq işçi və işəgötürən anlayışlarından istifadə edilir. AR ƏM-in hüquqi mövqeyinə görə bütün növdən olan dövlət qulluqçuları və ya dövlət vəzifəli şəxslər işçi, onları dövlət qulluğuna qəbul edən dövlət orqanı və ya dövlət orqanının rəhbəri isə işəgörütən qismində çıxış edir. AR ƏM-in bu mövqeyi Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Dövlət xidmətində təşkilatlanma hüququnun müdafiəsi və məşğulluq şərtlərinin müəyyən edilməsi üsulları haqqında” 1978-ci il 27 iyun tarixli 151 nömrəli Konvensiyasına [6,

s.571-576] və digərlərinə tam uyğundur [19, s.178-195].

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda yalnız əmək müqaviləsi anlayışından istifadə edilir. Həmin Qanunda təsbit edilir ki, "... stajçı əmək müqaviləsi bağlamaq yolu ilə üç ay sınaq müddəti ilə dövlət qulluğuna qəbul edilir. ... Sınaq müddəti ərzində əmək müqaviləsi pozulmayıbsa, həmin müddət qurtardıqdan sonra dövlət orqanının rəhbəri müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, həmin şəxsin daimi dövlət qulluğuna qəbul edilməsi haqqında əmr verir və onunla müvafiq əmək müqaviləsi bağlayır (maddə 28.7) [7]. "Sınaq müddəti ilə müvafiq dövlət orqanlarında dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsinin (kontraktının) nümunəsi"nin 1.1-ci yarımbəndinə əsasən sınaq müddəti ilə dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsi anlayışı həmin müqavilədə "kontrakt" anlayışı kimi ifadə edilir [25]. “Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanılan əmək müqaviləsinin nümunəsi”ndə [12] isə kontrakt anlayışından ümumiyyətlə istifadə edilmir, əmək müqaviləsi anlayışından istifadə edilir. Göründüyü kimi dövlət qulluğu sistemində əmək hüququnun əsas institutu olan əmək müqaviləsi əsas təsisatlardan biridir.

S.V.Kaçuşkin yazır ki, “ ... qulluğun militarizasiya olunmuş növləri üçün, həmçinin dövlətin siyasi vəzifələrinin nəzərdən keçirilməsi zamanı (dövlət mülki qulluğu institutunun geniş şərhi halında) dövlətə qulluq prinsipi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli hərəkətlərin kimin adından həyata keçirilməsi rəsmi hüquqi məna kəsb edir [34, s.57]. İ.Məmmədovun fikrincə, dövlət orqanı daimilik və peşəkarlıq əsasında öz vəzifəsini icra edən dövlət qulluqçularından təşkil olunur və onların maddi təminatı dövlət tərəfindən həyata keçirilir [17, s.390].

Dövlət qulluğu sistemində yaranan hüquq münasibətlərinin kompleksini əsasən iki istiqamət üzrə qruplaşdırmaq aparmaq olar: 1) dövlət qulluğu sistemində yaranan qulluqdaxili hüquq münasibətləri; 2) dövlət qulluğu sistemində yaranan qulluqxarici hüquq münasibətləri. İnzibati hüququn mövqeyindən yanaşdıqda isə bu münasibətlərə aparatdaxili və aparatxarici münasibətlər aiddir [5]. Dövlət qulluğu sistemində yaranan qulluqdaxili hüquq münasibətləri öz xarakterinə, hüquqi təbiətinə, normativ tənzimetmə mövqeyinə görə əmək hüquq münasibətləridir. Mütəxəssislər haqlı olaraq dövlət qulluğu sahəsində yaranan qulluqdaxili hüquq münasibətlərinin əmək hüquqi xarakterini nəzərə alaraq bu mövqeyi əsaslı şəkildə müdafiə edirlər. Onların fikrincə, dövlət qulluğu hüquq münasibətləri sistemində əmək hüquq münasibətlərini özündə ehtiva edən əlamətlərin siyahısına: dövlət orqanının ştatına daxil olma, müəyyən əmək funksiyasının - müəyyən vəzifə, ixtisas üzrə işin icrası, daxili intizam qaydalarına tabelilik, rəhbərin sərəncam və göstərişlərinə tabelilik və s. daxildir. Fikrimizcə, qeyd edilənlərlə yanaşı dövlət qulluqçularının hüquqi statusunu müəyyən edən və onların fəaliyyətini tənzimləyən normalara əsaslanaraq dövlət qulluğu sistemində əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən əlamətlərin siyahısına aşağıdakıları daxil etmək olar: kollektiv müqavilə üzrə hüquq münasibətləri, əmək müqaviləsi üzrə hüquq münasibətləri, iş vaxtı üzrə hüquq münasibətləri, istirahət vaxtı üzrə hüquq münasibətləri, məzuniyyət üzrə hüquq münasibətləri, əmək haqqı üzrə hüquq münasibətləri, əmək və icra intizamı üzrə hüquq münasibətləri, əməyin mühafizəsi üzrə hüquq münasibətləri, əmək mübahisələri üzrə hüquq münasibətləri, əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi üzrə hüquq münasibətləri.

Dövlət qulluğu sistemi üçün xarakterik olan əsas cəhətlərdən biri də hakimiyyət səlahiyyətidir. Dövlət hakimiyyəti səlahiyyətləri dövlət vəzifəli şəxslərin - dövlət qulluqçularının yalnız müəyyən bir hissəsinə verilir. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən edilir ki, "inzibati vəzifə tutan və hakimiyyət səlahiyyətləri alan dövlət qulluqçusu dövlət vəzifəli şəxsdir" (maddə 14.2). Dövlət qulluqçusuna hakimiyyət səlahiyyəti vermək barədə qərar qəbul edilməsi ilə eyni zamanda müvafiq səlahiyyətin icrasına görə onun üçün qanunvericiliklə müəyyən edilən məbləğdə əlavə haqq müəyyən edilir (maddə 22.6). Dövlət qulluqçusu üçün hakimiyyət səlahiyyətinin icrasına görə əlavə haqq təyin edilməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının müvafiq Qanunu ilə müəyyən edilir (maddə 22.8) [7]. "Dövlət qulluqçusu üçün hakimiyyət səlahiyyətinin icrasına görə əlavə haqqın təyin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının

2002-ci il 31 may tarixli Qanunu qəbul edilibdir [10]. Həmin Qanuna müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 20 iyun tarixli Fərmanı ilə “Hakimiyyət səlahiyyəti verilən dövlət qulluqçularının siyahısı” təsdiq edilibdir [13]. Dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərini özündə ehtiva edən normalar konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquqi xarakterlidir.

Dövlət qulluğunda qulluqxarici münasibətlər sisteminə dövlət qulluqçularının əksəriyyətinə verilən inzibati (icra, sərəncam, nəzarət) səlahiyyətlərinin verilməsi daxildir. Bu səlahiyyətlər öz növbəsində dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəetməsinin səlahiyyətlərinə daxil olan (vergi, gömrük və digər dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri) törəmə səlahiyyətlərdir. A.V.Qusev tərəfindən dövlət mülki qulluğunun tənzimlənməsi problemləri əmək hüququ nöqteyi-nəzərdən araşdırılmışdır. Müəllif dövlət qulluğunun hüquqi tənzimlənməsi problemləri sistemində dövlət mülki qulluğu münasibətlərini əsasən qulluqdaxili münasibətlər kimi nəzərdən keçirir. O, dövlət mülki qulluğunun prinsiplərini, o cümlədən dövlət mülki qulluqçularının əməyinin hüquqi tənzimlənməsinin prinsiplərini qulluqdaxili münasibətlər kontekstində araşdırmış, bununla yanaşı qulluqxarici münasibətləri də təhlil etmişdir [29, s.4; 30; 31; 32]. Müəllif qulluqxarici münasibətləri əsasən icra hakimiyyəti sistemində hakimiyyət nümayəndələrinin öz hüquq və vəzifələrini reallaşdırılmasına, insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına riayət edilməsinə və müdafiə olunmasına dair konstitusion prinsiplərə əsaslanaraq şərh etmişdir. O, haqlı olaraq dövlət mülki qulluqçusunun qulluqxarici münasibətlərini ümumhüquqi konstitusion müddəalar və şəxsiyyətin hüquqi statusu, onun məhdudlaşdırılması və digər vətəndaşlarla müqayisədə dövlət qulluğunda olan vətəndaşların üzərinə əlavə vəzifələrin qoyulması kontekstində araşdırmışdır. A.V.Qusev dövlət idarəetmə münasibətlərinə aid etdiyi xarici münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin predmetinə dövlət qulluğunun daxil edilməsini yolverilməz hesab etmiş və bu mövqeyini prinsipial cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışdır. Müəllif əsas dəlil kimi dövlət orqanlarının və dövlət qulluqçularının vətəndaşlarla, təşkilatlarla, ictimai birliklərlə xarici qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyən geniş sahəvi qanunvericiliyin mövcudluğunu göstərir [31, s.94-108].

Qeyd edilənlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, əmək prosesinin və əmək münasibətlərinin xarici tərəflərini təşkil edən hüquq münasibətlərinin fərqli cəhətləri əmək hüququnun metodlarının tətbiqi analogiyası üzrə ortaya çıxır. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət qulluğu münasibətləri əmək münasibətlərindən daha mürəkkəb münasibətlər sistemidir. Dövlət qulluğunda əmək münasibətləri dövlət qulluğu üzrə hüquq münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Eyni zamanda dövlət qulluğu peşəkar fəaliyyətin xüsusi növü olaraq əmək hüququnun tərkib hissəsinə daxildir. Fikrimizcə, dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini və dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin əsas hissəsinin əmək hüquqi xarakterini nəzərə alaraq bu münasibətləri dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətləri və dövlət qulluqçularının əmək hüquq münasibətləri kimi ifadə etmək olar. L.İ.Yasenko konseptual müddəalara əsaslanaraq, belə nəticə ifadə edir ki, dövlət qulluğu münasibətlərinin “xarici” və “daxili” münasibətlərə bölünməsini nəzərdə tutan metodoloji yanaşmaların nəzəri təhlili və təcrübi məqsədlərdə istifadəsi yalnız məhsuldar deyil, zəruridir. Bu yanaşma dövlət mülki qulluğu sahəsində hüquq münasibətlərini qulluq (dövlət-qulluq) və əmək (qulluq-əmək) münasibətlərinə bölünməsinə imkan verir [42, s.102]. S.V.Kaçuşkinin fikrincə, dövlət mülki qulluğunda münasibətlərin əmək münasibətləri ilə müqayisədə müəyyənedici xüsusiyyətləri: dövlət mülki qulluğunda daxili münasibətlərin xarakterindən; xarici inzibati-hüquqi münasibətlərdən; dövlət mülki qulluqçuları tərəfindən vəzifə öhdəliklərinin icrası prosesində daxili və xarici münasibətlərin dialektikasından irəli gəlir [34, s.62]. Müəlliflərin elmi mülahizələri ilə razılaşmaqla yanaşı, dövlət qulluğu hüquq münasibətləri sistemində əmək münasibətlərini xarakterizə edən amillərə müasir dövrün reallıqları və tələbləri baxımından yanaşmaq zəruridir.

Nəticə. Aparılmış elmi təhlillər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluğu Azərbaycanın müasir hüquq və qanunvericilik sistemində özünəməxsus yer tutur. Eyni zamanda dövlət qulluğu institutu hüquq elmləri sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi-nəzəri baxışlara və qüvvədə olan normativ müddəalara əsaslanaraq dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının nisbəti kontekstində dövlət qulluğu institutunun hüquqi tənzimlənməsinin müasir vəziyyətini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1) dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətlər xarakterindən, tənzimləyici normaların sahəvi xüsusiyyətindən, dövlət orqanlarının, dövlət qulluğu vəzifələrinin və dövlət qulluqçularının hüquqi statusundan asılı olaraq qulluqdaxili hüquq münasibətlərinə və qulluqxarici hüquq münasibətlərinə bölünür;

2) dövlət qulluğu dövlət hakimiyyətinin hər üç qolunu əhatə etməklə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarında qulluqdaxili və qulluqxarici münasibətlərin qarşılıqlı vəhdətində özünü göstərir. Buna əsasən dövlət qulluğunun növ tərkibi fərqlənir;

3) dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətlər müxtəlif hüquq sahələrinə məxsus normalarla tənzimlənir. Bu normalar kompleksinə əsasən konstitusiya, inzibati, əmək, sosial təminat qanunvericilik sistemlərinə və digər hüquq sahələrinə dair normalar daxildir. Bu normalar kompleks olaraq vahid qanunvericilik sistemində birləşir və dövlət qulluğu münasibətlərinin normativ hüquqi tənzimlənməsini təmin edir və hüquqi baza yaradır;

4) dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik sistemi dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin vahidliyini və differensiasiyasını şərtləndirir. Bu amil dövlət qulluqçularının hüquqi statusundan və onların əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin xüsusiyyətindən irəli gəlir;

5) dövlət qulluğu hüquq institutu konstitusiya, inzibati, əmək, sosial təminat və digər müvafiq hüquq sahələrində subsidiar tənzimlənməni özündə ehtiva edir, tədqiqat obyekti kimi çıxış edir, həmin hüquq sahələrinin sistemində özünəməxsus yer tutur;

6) dövlət qulluğu hüquq institutu vahid sistemdə birləşərək müstəqil hüquq sahəsinin - dövlət qulluğu hüququnun yaranması ilə nəticələnir. Bununla da dövlət qulluğu hüquq institutu bütün dövlət vəzifələrini kompleks olaraq özündə ehtiva edir;

7) statusundan asılı olmayaraq dövlət vəzifələrini və ya dövlət qulluğu vəzifələrini həyata keçirən dövlət vəzifəli şəxslərin və ya dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərini tənzimləyən hüquq normaları vahid sistemdə birləşir;

8) konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsədləri və funksiyaları dövlət qulluqçularının peşəkar dövlət qulluğu fəaliyyəti nəticəsində, başqa sözlə əmək fəaliyyəti, əmək funksiyası nəticəsində həyata keçirilir.

9) Fikrimizcə, dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun müəyyən edilməsində əmək hüququ aparıcı yerlərdən birini tutur. Buna görə də, dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemində əmək hüquq normaları ilə yanaşı digər hüquq normaları da istisnasız olaraq özünü göstərir. Bunun əsas səbələrindən biri ondan ibarətdir ki, dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin əsas subyektlərindən biri məhz dövlət, digəri isə dövlət qulluqçularıdır. Dövlətlə bağlı hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində konstitusiya və inzibati hüquq normaları aparıcı yer tutur. Təbii, məntiqi və hüquqi olaraq dövlət qulluqçularının hüquqi statusunu müəyyənləşdirən, onların peşəkar dövlət qulluğu fəaliyyətini tənzim edən, əmək funksiyalarının icrasında ifadə olunan normalar sistemində konstitusiya və inzibati hüquq normaları özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun müəyyən edilməsində - insan, vətəndaş və dövlət qulluqçusu amilləri fərqlənir. Bu amillər dövlət qulluqçularının sosial təminatını birbaşa şərtləndirir. Dövlət qulluqçuları insan olaraq, vətəndaş olaraq sosial təminatlara malik olmaqla yanaşı dövlət qulluğu vəzifəsini həyata keçirdikləri üçün ümumidən fərqli olan xüsusi sosial təminatlara malik olurlar. Dövlət qulluqçuları sosial təminat hüququndan həm dövlət qulluğunda olduğu dövrdə, həm də dövlət qulluğuna xitam verildikdən sonra (əgər o, bu hüquqlardan məhrum edilməyibsə) istifadə edir. Dövlət qulluqçuları dövlət qulluğu ilə əlaqədar əmək fəaliyyətinin nəticəsində imtiyazlı sosial təminat hüquqları əldə etmiş olurlar. Yəni, dövlət qulluqçuları ümumidən fərqli olaraq xüsusi sosial təminatlara malikdir.

10) normativ hüquqi baza və elmi-nəzəri müddəalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluğu münasibətləri sistemində dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində əmək hüquq normaları həm birbaşa,

həm də subsidiar olaraq tətbiq edilir. Dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini və dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin əsas hissəsinin əmək hüquqi xarakterini nəzərə alaraq bu münasibətləri dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətləri və dövlət qulluqçularının əmək hüquq münasibətləri kimi ifadə etmək olar.

12) Fikrimizcə, dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində boşluğu aradan qaldırmaq və bu sahədəki mövcud normativ müddəaları sistemləşdirmək məqsədilə "Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi" adlı yeni fəslin AR ƏM-ə daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2016, 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2019, 304 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il 27 dekabr tarixli 875-IVQD nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2014, №02, maddə 92
4. Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik sahələrinin ümumhüquqi təsnifatı haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1994-cü il 22 aprel tarixli 802 saylı qərarı / Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 1994, №08, maddə 84
5. Abdullayev A.M., Nağıyev F.T. İnzibati hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 800 s.
6. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və Tövsiyələr. Bakı: Şərq-Qərb, 1996, 633 s.
7. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli 926-IQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №01, maddə 1
8. Dövlət qulluqçularının ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün qısaldılmış iş vaxtı haqqında Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 22 iyun tarixli 156-IIQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №09, maddə 575
9. Dövlət qulluqçularının mükafatlandırılmasının növləri və qaydaları haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli 774 nömrəli Fərmanı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002, №08, maddə 494
10. Dövlət qulluqçusu üçün hakimiyyət səlahiyyətinin icrasına görə əlavə haqqın təyin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 31 may tarixli 334-IIQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002, №07, maddə 386
11. "Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 8 iyul tarixli 206 nömrəli Fərmanı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2014, №07, maddə 788
12. "Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanılan əmək müqaviləsinin nümunəsi"nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 16 may tarixli 690 nömrəli Fərmanı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019, №05, maddə 842
13. "Hakimiyyət səlahiyyəti verilən dövlət qulluqçularının siyahısı"nın və hakimiyyət səlahiyyətinin icrasına görə əlavə haqqın məbləğinin təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 20 iyun tarixli 776 nömrəli Fərmanı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2008, №06, maddə 494
14. Hüseynova N.Ş. Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun hüquqi tənzimi: hüq. elm. nam. ... dis. avtoreferatı: Bakı, 2006, 18 s.
15. İsmayılov Ç., Abdullayev Ə., Qurbanova G., Hüseynova X., Zeynalova E., Nağıyev F., Seyidzadə M., Həsənov A. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018, 252 s.
16. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 12 iyul tarixli 1647-VQD

nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019, №07, maddə 1206

17. Məmmədov İ. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı: Çıraq, 2005, 624 s.

18. Məmmədov O.C. Dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektliyi: ümumnəzəri və sahəvi xüsusiyyətləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2018, №1, s. 24-42

19. Məmmədov O.C. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində Beynəlxalq Əmək Təşkilatının rolu // Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri. Elmi hüquq jurnalı, 2018, №1-2, s. 178-195

20. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 29 iyun tarixli 1196-VQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2018, №08, maddə 1669

21. "Pensiya yaşına çatmasına, əlilliyinə və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğuna görə könüllü işdən çıxmış, dövlət qulluğu vəzifəsində "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 23.2-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş minimum qulluq stajına və əmək pensiyası almaq hüququna malik olmayan dövlət qulluqçularına təyin edilən ömürlük müavinətin təyin olunması Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 4 fevral tarixli 7 nömrəli Qərarı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004, №02, maddə 114

22. Qasımov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Letterpress, 2016, 840 s.

23. Rzayev Ə.H. Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğunun konstitusion-hüquqi problemləri: hüq. elm. dok. ... dis: Bakı: 2012, 328 s.

24. Rəhimov A.E. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi: hüq. fəl. dok. ... dis. avtoreferatı: Bakı: 2018, 26 s.

25. Sınaq müddəti ilə müvafiq dövlət orqanlarında dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsinin (kontraktının) nümunəsinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 3 sentyabr tarixli 567 nömrəli Fərmanı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №09, maddə 582

26. Cindemir H. Kamu Görevlileri Sendikacılığında İngiltere, Fransa, Almanya ve İsveç Örnekleri // Gaziantep University Journal of Social Sciences, 2017, №16 (2), p. 553-566

27. Барциц И.Н., Бошно С.В. Источники служебного права: учебник. Москва: РАГС, 2007, 272 с.

28. Гришковец А.А. Правовое регулирование государственной службы // Журнал российского права, М.: Норма, 1998, № 7, с. 24-36

29. Гусев А.В. Российская государственная гражданская служба: проблемы правового регулирования: Монография. Екатеринбург: ИД УрГЮА, 2005, 276 с.

30. Гусев А.В. Государственная гражданская служба Российской Федерации: проблемы правового регулирования: Автореферат дис. ... докт. юрид. наук: Екатеринбург, 2009, 47 с.

31. Гусев А.В. Государственная гражданская служба Российской Федерации: проблемы правового регулирования: дис. ... докт. юрид. наук: Екатеринбург, 2009, 448 с.

32. Гусев А.В. Государственная гражданская служба: сочетание публично-правовых и частноправовых начал // Российский юридический журнал. Екатеринбург: УрГЮА, 2012, №6 (87), с. 28-39

33. Иванов С.А. Трудовое право переходного периода: некоторые проблемы // Государство и право, М.: Наука, 1994, № 4, с. 53-60

34. Качушкин С.В. Конституционно-правовые основы государственной гражданской службы: дис. ... докт. юрид. наук: М.: 2011, 320 с.

35. Коломоец Е.Е. Трудовой договор и служебный контракт: проблемы теории и правоприменения. Монография. М.: Проспект, 2019, 128 с.

36. Коркунов Н.М. Русское государственное право: Введение и общая часть. Т.1 / Под ред. и с доп.: Авалов З.Д., Горенберг М.Б., Соколов К.Н. 6-е изд. С.-Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1909, 623 с.

37. Мамедов О.Дж. Право приема на государственную службу: международные

акты, конституции Азербайджана и зарубежных стран (сравнительно-правовой анализ) / VIII Московской юридической недели - совместная XIX Международная научно-практическая конференция Юридического факультета Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова и XV Международная научно-практическая конференция "Кутафинские чтения" Московского государственного юридического университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). (Москва, 27-30 ноября 2018 г.). Конституция Российской Федерации и современный правопорядок. Материалы конференции в 5 частях. Часть 1, М.: Проспект, РГ-Пресс, 2019, с. 156-162

38. Чиканова Л.А. Правовое регулирование труда государственных служащих: перспективы развития // Журнал российского права. М.: Норма, 2000, №3, с. 48-54

39. Чиканова Л.А. Правовое регулирование служебных отношений на государственной гражданской службе: вопросы теории и практики // Журнал российского права. М.: Норма, 2005, № 4, с. 61-73

40. Чиканова Л.А. Применение трудового законодательства к служебным отношениям на государственной гражданской службе: теория и практика: дис. … докт. юрид. наук: М.: 2005, 312 с.

41. Улизко Т.А. Правовое обеспечение государственного и муниципального управления: учебное пособие. Самара: Самарского университета, 2018, 112 с.

42. Яценко Л.И. Регулирование и структура правоотношений в государственной гражданской службе: соотношение служебных и трудовых норм // Государственная гражданская служба в России: опыт и проблемы становления. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, 26 октября 2004 г. М.: РАГС, 2005, с. 91-102

43. Mammadov Oruj Jamil o. Constitutional and Legal Support of Civil Service Relations in the Legislature: Azerbaijani Experience // Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues[1] (JLERI), London, United Kingdom. Volume 21, Issue 3, 2018 // URL: https://www.abacademies.org/articles/constitutional-and-legal-support-of-civil-service-relations-in-the-legislature-azerbaijani-experience-7314.html (İstifadə tarixi: 08.12.2019)

Резюме

Орудж Мамедов

Соотношение конституционных, административных, трудовых норм и норм права социального обеспечения в системе регулирования трудовых отношений государственных служащих

В статье проанализировано соотношение основных правовых норм, составляющих систему регулирования трудовых отношений государственных служащих. В азербайджанской юридической литературе нет научного анализа выбранной темы. Это одна из главных особенностей его научной новизны. В статье выделяются правовые нормы, являющиеся основными в системе правового регулирования трудовых отношений государственных служащих. Государственная служба является особым видом профессиональной трудовой деятельности, а государственные служащие субъектами трудового права с особым статусом и категорией работников со специфическими правовыми качествами. Независимо от их статуса правовые нормы, регулирующие трудовые отношения государственных служащих, объединяются в единую систему. При регулировании трудовых отношений государственных служащих нормы трудового права применяются как непосредственно, так и субсидиарно. Нормы (конституционные, административные, трудовые нормы и нормы права социального обеспечения), определяющие правовой статус государственных служащих, регулирующие профессиональную деятельность на государственной службе, выраженные в исполнении трудовых

функций, обуславливающие социальное обеспечение, в совокупности объединяются в систему законодательства о государственной службе. В итоге было внесено предложение по совершенствованию законодательства с целью систематизации норм, регулирующих трудовые отношения государственных служащих.

Ключевые слова: *государственная служба, государственный служащий, конституционное право, административное право, трудовое право, право социального обеспечения, правовые нормы*

Summary

Oruj Mammadov

The correlation of constitutional, administrative, labor and social rights precept in the system of regulating labor relations of civil servants

In the article it was analyzed an issue about the correlation of basic precept that organized the system of regulating labor relations of civil servants. There isn't any scientific analysis about the chosen topic in Azerbaijani legal literature. This is also one of the main features that embraced its scientific novelty. In the article it was distinguished the precept that plays a key role in the system of legal regulating labor relations of civil servants. The civil service is a special kind of the professional labour activity quality, civil servants are subject with special status of labor law and a category of workers with specific legal qualities. Regardless of its status, the precept that regulating labor relations of civil servants combines are united in a single system. The labour precept are applied both directly and as subsidiary in the regulating labor relations of civil servants. The norms that defined the legal status of civil servants, regulated the professional activity of civil service, expressed in the fulfillment of labour functions and conditioned the social rights (constitutional, administrative, labor and law precept of social rights) are generally combined in the civil service legislation system. In the end, an offer about improving the legislation is expressed for systematizing the norms that regulated the labor relations of civil servants.

Keywords: *civil service, civil servant, constitutional law, administrative law, labor law, social rights, precept.*

UOT 34

НИГЯР ГАСЫМОВА
магистр Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции АР, специалист Конституционного Суда АР, Азербайджанская Республика
nikaaslanova@mail.ru

ПРЕЗУМПЦИЯ НЕВИНОВНОСТИ КАК ОСНОВНОЙ ПРИНЦИП ПРИ ПРИМЕНЕНИИ МЕР ПРИНУЖДЕНИЯ В УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Ключевые слова: *презумпция невиновности, уголовно-процессуальное право, меры принуждения.*

Меры принуждения в уголовном праве тесно связаны с основными принципами уголовного права. Одним из таких принципов является презумпция невиновности. В этом утверждении нет не малейшего преувеличения. Наоборот, оно выглядит слишком будничным, прозаичным, по сравнению с тем бесценным человеческим благом, которое презумпция невиновности призвана оберегать и защищать. Действительно, если органы расследования, прокуратура и суд, исходят в своей работе из предположения о невиновности обвиняемого (подсудимого), - значит вину его нужно устанавливать, доказывать, надо достоверные улики, иначе виновным его признать нельзя, осудить и наказать - тем более [6, ст 15]. Если же исходить из другого предположения, то есть, из презумпции невиновности, то всякий кого следователь или прокурор поставили в положение обвиняемого, автоматически попадает в разряд виновных. И тогда остается лишь проштамповать вывод прокурора о виновности обминаемого, а вся судебная процедура формальность, в тот, по выражению Маркса, "Надежный конвой, который должен проводить противника в тюрьму, простое приготовление к экзекуции"

Формулировка, напоминающая презумпцию невиновности, была известна римскому гражданскому праву, (*praesumptio boni viri*). Смысл её в том, что каждый участник гражданских правоотношений предполагался действующим добросовестно (*bona fide*), а если кто-либо утверждал обратное, он обязан был доказать это (*ey inkubit probatio qui dicit (non qui negat*) - кто утверждает тот и доказывает. Впервые, в качестве уголовно-процессуального института презумпция невиновности была сформулирована в "Декларации прав человека и гражданина", принятой в результате французско-буржуазной революцией в 1989 году. Статья 9 декларации гласит: " так как каждый человек предполагается невиновным, пока его не объявят виновным (по суду), то в случае необходимости его ареста, всякая строгость, которая не является необходимой обеспечения (за судом) его личность, должна сурово караться законом. Из текста этой статьи видно, что презумпция невиновности сформулирована в ней, никак самостоятельный принцип, а лишь аргумента против применения к обвиняемому "всякой строгости, которая не является необходимой" [3,стр.4].

Существует, однако, точка зрения, в соответствии с которой, привлечение в качестве обвиняемого, возможна лишь тогда, когда виновность лица совершении преступления доказана, когда следователь убежден в виновности. Но как можно уверенным в виновности лица, считать совершение, им преступления доказанным, не допросив его? А возможно лишь привлечения обвиняемого. Как правильно пишется Г.Н.Колбая "во время привлечения лица к уголовной ответственности твердый и окон-

чательный уверенности в виновности лица у следователя может ещё и не быть" [9, стр.130].

Меры уголовно-процессуального принуждения должны применяться лишь к конкретным физическим лицам.

В процессуальной литературе и на практике нет единства взглядов относительно того, к кому могут быть применены меры уголовно-процессуального принуждения. [4,стр.45]

По логике уголовного процесса, меры уголовно-процессуального принуждения должны применяться только к участникам уголовного процесса, однако УПК АР содержит случаи применения задержания и привода к физическим лицам, которые еще не приобрели статус участников уголовного процесса.

Для устранения подобных коллизий, УПК должен быть дополнен положениями о статусе лица, вовлеченного в уголовный процесс, даже не являясь его участником [12, стр.136].

Данное предложение исходит из того, что УПК предусматривает участие в ряде следственных действий и организационных мероприятий лиц, которые к числу участников уголовного процесса не отнесены и правом подписания протокола не наделены. В частности, согласно ст. 237 УПК, в эксгумации предусмотрено участие близких родственников; в освидетельствовании (ст. 238 УПК) - врача или специалиста в области судебной медицины; в опознании лица (ст. 239 УПК) - не менее трех статистов; при обыске и выемке (ст. 244 УПК) - лица, в жилище которого производится обыск и т.п. В этот же перечень необходимо добавить кинологов, осветителей, водителей, подсобных рабочих, работников охраны, педагога, лиц, сопровождающих больных или раненных пострадавших и т.п.

После того как, следователь вынес постановление о привлечении лица в качестве обвиняемого, он предъявляет ему обвинения и избирает в отношении него меру пресечения. Мера пресечения может быть, применена "при наличии оснований" полагать, обвиняемый скроется от дознания, без предварительного следствия или суда, или воспрепятствует установлению истину уголовному делу, или будет заниматься преступной деятельностью, а также для обеспечения исполнения приговора" [2, ст.148], то есть, лишь в определенных законом случаях. Если же таких оснований нет, то органы уголовного преследования не применяют меру пресечения. Вместо неё у обвиняемого отбирается обязательство являться по вызовам и сообщать о перемене места жительства. [2, ст. 175].

Применение мер пресечения имеет своим побудительным импульсом субъективное предположение следователя о том, что, во-первых, лицо, виновно в совершении преступления и, во-вторых, оно может скрыться, помешать расследованию и тому подобное. Конечно, любая мера пресечения, применяемая к обвиняемому (подозреваемому), не согласуется с презумпцией невиновности, поскольку, налагает ограничения на человека, чья вина лишь предполагается, но достоверно не установлена. Однако это не согласованность объективная, порожденная самой жизненной ситуацией, когда иначе, иным путем не представляется возможным проверить возникшее против данного гражданина подозрение. И либо реабилитировать его, либо подвергнут наказанию за содеянное. Учитывая такого рода ситуацию, закон чрезвычайно осторожно подходить к решению этого вопроса. Например, при избрании меры пресечения компетентные органы, должны учитывать личность обвиняемого, род его занятий, возраст, состояние здоровья, семейное положение и т.д. [2, ст.428]. Кроме того, мера пресечения обычно носит временный характер. Как только в ней отпадает необходимость, она отменяется.

Меры уголовно-процессуального принуждения должны применяться лишь в целях осуществления задач уголовного судопроизводства, предусмотренных ст. 8 УПК. К таковым относятся: защита личности, общества и государства от преступных посягательств; защита личности от случаев злоупотребления служебным положением в связи с совершением действительного или предполагаемого преступления; быстрое

раскрытие преступления, всестороннее, полное и объективное расследование всех обстоятельств, связанных с уголовным преследованием; изобличение и привлечение к уголовной ответственности лиц, совершивших преступление; отправление правосудия с целью установления вины и наказания лиц, обвиняемых в совершении преступления и оправдания невиновных лиц [11, стр.13].

Применение мер уголовно- процессуального принуждения может осуществляться с использованием правомерного физического и психического воздействия.

"Воздействие на человека есть процесс передачи информации от субъекта воздействия посредством различных методов и средств, отражение этой информации в психике данного лица, способной вызвать соответствующую реакцию, которая проявляется в его поведении, деятельности, отношениях и состояниях, становясь доступной для восприятия воздействующим посредством "образной связи"[12, стр.136].

Под правомерным физическим и психическим воздействием понимается предусмотренное и регламентируемое законом ограничение прав и свобод человека с применением физической силы, специальных средств или огнестрельного оружия, а также предупреждение применить таковые или иные ограничения[11,стр.14].

Важное условие правильного применения уголовно-процессуального закона это одинаковое его понимание участниками уголовного судопроизводства [10, стр.27]. В достижении этой цели незаменимую роль играют нормативные понятия – дефиниции и разъяснения отдельных уголовно-процессуальных институтов, предусмотренные в самих нормативных актах (кодексы, законы и т.д.), урегулирующие уголовное судопроизводство. В отличии от теоретических дефиниций уголовно-процессуальных институтов, данные разными учеными, которые могут серьёзно противоречить друг-другу, нормативные понятия выражают официальную позицию государства и являются обязательными для суда и участников уголовного процесса. Можно предположить, что чем таких нормативных понятий много в законе, тем достижение на единое понимание этого закона и его правильное применение эффективнее. В современной законодательной технике это обычно делается двумя путями.

Первое, среди «начальных» статей закона предусматривается специальная статья, разъясняющая основные термины, использованные в законе. В этом смысле постсоветские уголовно-процессуальные законодательства Российской Федерации и Азербайджанской Республики сделали шаг вперед. В то время, как предтеча настоящего УПК РФ, УПК РСФСР от 27. 10. 1960 г. в ст. 34 истолковывала только лишь 19 содержащихся в законе наименований (при этом надо отметить что в этой норме среди разъяснений терминов не давалось понятие уголовному преследованию), действующий УПК РФ от 18. 12. 2001 г. в ст. 5 толкует сразу 64 терминов. В УПК Азербайджанской ССР от 01. 03. 1961 г. вовсе не было отдельной нормы, толкующий основные понятия, использованные в кодексе, а УПК АР от 01. 09. 2000 г. в ст. 7 толкует 47 основных терминов, которые используются в УПК.

Второе, дефиниции уголовно-процессуальных терминов даются не в разъяснениях основных понятий, а уже в главе закона, посвященной этому институту (например, нормативное понятие доказательств дается не в ст. 7 УПК АР, разъясняющей основные понятия уголовно-процессуального законодательства, а в ст. 124 УПК АР, которая входит в систему 14-ой главы, посвященной доказательствам). Несмотря на то, что в обоих рассматриваемых кодексах институту уголовного преследования посвящены отдельные главы, оба законодателя разместили нормативное понятие этого института в самом начале кодекса.

Анализируя УПК АР с точки зрения законодательной техники М.А. Джафаркулиев обращает внимание на то, что глава 3 УПК АР, посвященная уголовному преследованию, была размещена сразу после главы, посвященной демократическим принципам уголовного процесса. По-нашему, он справедливо оценивает это как придание этому

институту особого значения со стороны законодателя [5, стр.137]. Надо отметить, что и в УПК РФ глава, посвященная уголовному преследованию, размещена после главы, посвященной принципам уголовного судопроизводства.

З.Д. Еникеев правильно отметил, что несмотря на то, что в уголовно-процессуальном законодательстве выделена специальная глава, посвященная уголовному преследованию, оно не является какой-то обособленной правовой категорией. Напротив, оно тесно связано со всеми другими уголовно-процессуальными институтами и взаимодействует с ними. Поэтому его правовыми основами выступает по существу весь массив законодательства, относящегося к уголовному процессу. Поскольку уголовное преследование как деятельность есть способ выполнения задач уголовного судопроизводства, достижению этой цели служит все уголовно-процессуальное право [7, стр.5].

Поэтому размещение нормативного понятия уголовного преследования среди основных понятий уголовно-процессуального закона считается оправданным шагом со стороны законодателей обоих государств.

Самое суровая мера пресечения – заключение под стражу. Конечно, она наиболее сильно коллизирует с презумпцией невиновности. И все же необходимо подчеркнуть, что заключение под стражу применяется в крайних случаях. Эта мера может быть избрана лишь с санкции прокурора. Обязанность доказывания оснований, предусмотренных ст. 83 УПК, лежит на следователе, который должен убедить прокурора в необходимости в заключении лица под стражу, доказать, что его предположение о возможном будущем противоправном поведении обвиняемого верно. Все доводы следователя должны быть основаны на материалах дела и подтверждаться ими. Он, таким образом прогнозирует возможное поведение обвиняемого, но делает это не интуитивно, а на основании собранных им доказательств. Поскольку здесь имеет место доказывание, оно осуществляется следователем по общим правилам процессуального доказывания. Хотя в данном случае доказывается невиновность, а совсем иные побочные обстоятельства, думается, однако, что вполне применимо правило, вытекающее из общего процессуального принципа презумпции невиновности [1, ст.11]. Мы уже говорили, что обязанность доказывания основания для заключения под стражу лежит на следователе. К этому нужно добавить, что обвиняемый не должен доказывать, что он не будет мешать следствию, не скроется от следствия и суда, хотя вправе сделать это.

Если возникают неустранимые сомнения относительно доводов следователя о необходимости заключить обвиняемого под стражу (например, если обвиняемый инвалид и по этой причине его бегство маловероятно), они должны быть истолкованы в пользу последнего. Если прокурор придет к убеждению, что предположение следователя обосновано ,он санкционирует заключение под стражу. В противном случае он в санкции отказывает.

После избрания в отношении обвиняемого меры пресечения следователь продолжает поиск доказательств, проверяет правильность своего тезиса о виновности, который в дальнейшем, если он подтвердится, будет подробно обоснован в обвинительном заключении. Однако в некоторых случаях могут быть выяснены обстоятельства, ввиду которых следователь должен прекратить дело. Прекращение может последовать по разным основаниям, в том числе нереабилитирующим обвиняемого (амнистия, помилование, истечение сроков давности уголовного преследования, смерть обвиняемого, изменение обстоятельств и т.д.). Как того требует презумпция невиновности, обвиняемый считается невиновным до тех пор, пока его виновность не будет доказана и установлена вступившим в законную силу приговором суда. То есть только суд может признать лицо виновным. Но если придерживаться буквы действующего уголовно-процессуального закона, то и следователь, и прокурор обладают таким правом.

Действие презумпции невиновности при расследовании проявляется и в реализации правила о толковании сомнений в пользу обвиняемого. Руководствуясь им, следо-

ватель, прокурор при доказывании обвинения оперируют лишь истинными, несомненными доказательствами. При появлении же неустранимых сомнений последние толкуются в пользу обвиняемого. Это касается всех видов доказательств. Например, если при предъявлении для опознания опознающий не может точно указать лицо, совершившее преступление, сомневается в истинности своего выбора, то считается, что он не опознал виновного, и протокол такого следственного действия не может служить одним из доказательств виновности. При производстве любого процессуального действия следователь должен исходить из того, что все сомнительное, неопределенное, неконкретное должно либо вообще не приниматься во внимание при оценке доказательств, либо истолковываться в пользу обвиняемого.

К презумпции невиновности определенное отношение имеет положение о недопустимости разглашения данных предварительного следствия. Действительно, раз обвиняемый считается невиновным, то все - учреждения, организации, должностные лица, граждане - не в праве в период проведения предварительного следствия и вообще до вынесения приговора и вступления его в законную силу публиковать в печати, передавать по радио и телевидению сообщения, в которых об обвиняемом говорилось бы как о виновном, о преступнике. В этом проявляется гуманизм, забота о чести и достоинстве человека. И хотя основной смысл указанной статьи - сохранить тайну следствия, но, мы в этом убеждены, она должна быть использована и в качестве инструмента презумпции невиновности.

Внутреннее убеждение прокурора в виновности обвиняемого имеет субъективный характер, оно не влияет на презумпцию невиновности, поскольку не от прокурора зависит окончательное решение судьбы обвиняемого. После утверждения обвинительного заключения обязанность прокурора доказывать суду правильность тезиса о виновности, которую он воспринял от следователя [8, стр.91].

Таким образом, презумпция невиновности – важнейший принцип уголовного процесса, реальное осуществление которого возможно только в условия демократического общества. Играя важную роль во всех стадиях процесса презумпция невиновности стоит на страже прав обвиняемого, гарантирует его от необоснованного осуждения, способствуя тем самым осуществлению правосудия.

Список литературы

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Baki: "Hüquq Ədəbiyyatı",2018,534 c.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Baki: "Hüquq Ədəbiyyatı", 2001, 568 c.
3. Всеобщая Декларация прав человека. Генеральная Ассамблея, 1948, 10 c.
4. Джафаров Д.А. Комментарий к парадоксам УПК АР. Баку: Изд-во "Тефеккюр" ИПЦ, 2004, 120 с.
5. Джафаркулиев М.А. Уголовный процесс Азербайджанской Республики. Баку: Изд-во "Ганун", 2008, 137 с.
6. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Страсбург, 2010, 63 с.
7. Еникеев З.Д. Уголовное преследование. Учебное пособие. Уфа: Изд-во "БашГУ", 2000, 131 с.
8. Касумов Ч.С. Презумпция невиновности в советском праве. Баку: Изд-во "ЭЛМ", 1984, 140 с.
9. Колбая Г.Н. Соотношение предварительного следствия и судебного разбирательства. Москва: Изд-во "Юрид. лит.", 1975, 152 с.
10. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. Москва: Изд-во "Юрайт", 2004, 1363 с.
11. Сулейманов Д.И., Теймуров А.А. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Азербайджанской Республики. Меры процессуального принуждения. Баку: Изд-во "Сада", 2019, 443 с.
12. Хайдуков Н.П. Понятие воздействия, его правомерность и допустимость в деятельности следователя // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы, Саратов, 1987 , Вып. 6 , 136 с.

Xülasə

Nigar Qasımova

Təqsirsizlik prezumpsiyası cinayət-prosessual qanunvericilikdə məcburetmə tədbirlərinin əsas prinsipi kimi

Cinayət hüququndakı məcburiyyət tədbirləri cinayət hüququnun əsas prinsipləri ilə sıx bağlıdır. Bu prinsiplərdən biri təqsirsizlik prezumpsiyasıdır. Bu ifadədə heç bir şişirtmə yoxdur. Əksinə, təqsirsizlik prezumpsiyasının qorumaq və qorumaq üçün çağrıldığı qiymətli insan xeyirləri ilə müqayisədə çox dünyəvi, nağılçı görünür. Həqiqətən də istintaq orqanları, prokurorluq və məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin (təqsirləndirilən şəxsin) günahsız olduğu ehtimalından irəli gəlirsə, bu o deməkdir ki, günahkar olmalı, sübut edilmiş, etibarlı sübutlar əldə edilməlidir, əks təqdirdə günahkar bilinmir, mühakimə oluna və cəzalandırıla bilməz.

Açar sözlər: *təqsirsizlik prezumpsiyası, cinayət-prosessual qanunvericili, məcburetmə tədbirləri.*

Summary

Nigar Gasımova

The Presumption of Innocence as the basic principle of application of measures in principal criminal legislation

Coercive measures in criminal law are closely related to the basic principles of criminal law. One of these principles is the presumption of innocence. There is no exaggeration in this statement. On the contrary, it looks too mundane, prosaic, in comparison with the priceless human good that the presumption of innocence is called upon to preserve and protect. Indeed, if the investigating authorities, the prosecutor's office and the court proceed from the assumption that the accused (defendant) is innocent, it means that he must be found guilty, proven, reliable evidence must be obtained, otherwise he cannot be found guilty, convicted and punished - all the more so.

Keywords: *presumption of innocence, criminal procedure law, coercive measures.*

UOT 327

BÜNYAMİN SEYİDOV
AMEA Rəyasət Heyəti aparatının Beynəlxalq Əlaqələr İdarəsinin Şərq ölkələri ilə əlaqələr şöbəsinin müdiri, AMEA Fəlsəfə İnstitutunun doktorantı, Azərbaycan
bunyamin.seyidov@science.az

ELMİ DİASPORANIN MAHİYYƏTİNƏ "BEYİN AXINI" VƏ ELM DİPLOMATİYASI KONTEKSTİNDƏ BAXIŞ

Açar sözlər: *beyin axını, elm diplomatiyası, elmi diaspora, beynəlxalq əməkdaşlıq, elmi miqrasiya.*

Giriş

Müasir dövrün beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrində elmi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində elmi diasporanın rolu olduqca yüksək qiymətləndirilir. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatların üstünlük təşkil etdiyi bir kontekstdə insan kapitalının beynəlxalq hərəkətliliyi və beynəlxalq bilik dövriyyəsindəki problemlər, elmi miqrasiya sahəsində baş verən proseslər bu istiqamətdə akademik tədqiqatların aparılmasını zəruri etmişdir. Bu tədqiqatların mərkəzində isə elmi diaspora anlayışı dayanır. Bəzi müəlliflər (Kohen və Şeffer) elmi diaspora nümayəndələrinin eyni vaxtda həm öz ölkələrinə, həm də çalışdıqları ölkələrə dəyərli və kreativ töhfələr verə bilmək bacarıqlarını önə çıxarırlar. Onların milli kimliklərini qorumaqla doğma ölkələrinə bağlılıq nümayiş etdirilmələrini ən vacib məsələlər kimi dəyərləndirirlər. [7] Qəbul olunmuş əsas fikir budur ki, elmi diasporanın genişlənməsi həmin ölkənin elmi potensialının miqyasının göstəricisidir. Lakin elmi diasporanın mahiyyətində bir ziddiyət mövcuddur. İlk dəfə London Kral Cəmiyyəti tərəfindən elmi dövriyyəyə buraxılan və hazırda dünya elmi ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilən "beyin axını" anlayışı kontekstində alimlərin miqrasiyası mənsub olduqları dövlətin elmi potensialının zəifləməsinə gətirib çıxarır. Nəticə etibarilə ortada bir axın mövcuddur və Şimali Karoliniya Universitetinin professoru, Moskva Dövlət Universitetinin laboratoriya rəhbəri Aleksandr Kabanovun fikri ilə desək, "elmi diaspora nümayəndələrini araşdırarkən məlum olur ki, onlar xarici mühitə o dərəcə uyğunlaşırlar ki, artıq onların fiziki geri dönüşü mümkünsüz olur."[4] "Beyın axını" zamanı insan kapitalı ilə yanaşı ölkəni real kapital da tərk edir. Beyin axını inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ciddi cağırışdır və ölkənin ümumi inkişaf tempi ilə tərs mütənasiblik təşkil edir. Müxtəlif zaman kəsiklərində sosial və digər problemlərlə üzləşib məcburən "beyin axını"na düşərək özlərini ölkə xaricində tapan alimlərlə bağlı dünyanın bir çox ölkəsində ayrı-ayrı vaxtlarda bir çox problemlər yaşanmış və müxtəlif həll yolları irəli sürülmüşdür.

Dünya miqyasında alimlərin elmi miqrasiyası üzrə maraqlı faktları müşahidə etmək mümkündür. Alimlərin Avropada ən çox axın etdiyi ölkələr Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və İtaliyayadır. Dünyada elm adamları ən çox Asiyadan müxtəlif yerlərə axın edirlər. Bu qitədən köç edən elm adamları ən çox Hindistandan olmaqla Amerika, Avropa və Okeaniyaya axın edir. Həmçinin Asiyanın ən çox alim qəbul edən ölkələri Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər və Malayziyadır. Ən çox elmi miqrant qəbul edən qitə Amerikadır. Təkcə 60-80-ci illərdə Şimali Amerikaya 800 000 elm adamı daxil olmuşdur. Son 30 ildə isə bu göstərici iki dəfə artmışdır. Burada əsasən ABŞ-a olmaqla yaxın ölkələrdən bir-birlərinə (Kanada, Meksika və Kuba) elm adamlarının miqrasiyası müşahidə olunmuşdur. Okeaniya zonasında əsasən Yeni Zellandiyadan Avstraliyaya axın baş verir. Afrikada ən çox elm adamlarının tərk etdiyi ölkə Botsvana, ən çox qəbul edən ölkə isə Cənubi Afrikadır. 2017-ci ilə qədər olan məlumatlara görə alim və mütəxəssislərin miqrasiyası əsasən qonşu ölkələrdə baş verir və inkişaf etmək-

də olan ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə doğru müşahidə olunur. Aparilan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, dünya üzrə elmi diaspora nümayəndələrinin 49%-i öz ölkələrində, 39 %-i fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə və yalnız 12 %-i başqa yerlərdə alimlik dərəcələri almışlar.

Qonşu dövlətlərin, eləcə də Post-sovet ölkələrinin elmi diaspora fəaliyyətlərini araşdırarkən məlum olur ki 10 ildən artıq bir müddətdir ki, bu istiqamətdə konkret işlər görülür. TÜBİTAK tərəfindən aparılan tədqiqatda dünyanın 47 ölkəsində 1335 Türkiyəli elm adamının çalışdığı müəyyən edilmişdir. Onların böyük əksəriyyəti ABŞ, Almaniya və Kanadada yerləşmişlər.[2]

90-cı illərdən etibarən Rusiyanı 100 000-dən artıq elm adamı tərk etmişdir. Əsasən ABŞ və Avropa ölkələrində məskunlaşan Rusiyalı elm adamlarının ölkəyə qayıtmaları və ya qayıtmadıqları halda Rusiya elminə verə biləcəkləri töhfələrin müəyyən edilməsi üçün hökumət tərəfindən xüsusi proqrama əsaslanan mexanizm hazırlanmışdır. [3]

Ukraynada 1990-2015-ci illər arasında elmi işçilərin sayı 5 dəfə azalmışdır. Onların 1600 nəfərə yaxını elmi dərəcələri (fəlsəfə və elmlər doktorları) olan şəxslər olmuşdur. 2015-ci ildən Ukraynanın Avropa Birliyinə Assosiativ üzvlüyə qəbul olunmasından sonra Avropa tədqiqat məkanına inteqrasiya güclənmişdir. Bu inteqrasiya ukraynalı alimlərin öz ölkələri ilə əməkdaşlıq imkanlarının artırılması ön plana çıxarmışdır. Avropa Biriyinin təhsil, elm və innovasiya üzrə böyük proqramları çərçivəsində elmi diaspora nümayəndələri ilə bu ölkədə çalışan alimlərlərin birgə fəaliyyəti Ukraynanın elmi layihələrdə iştirak səviyyəsinə görə Şərq tərəfdaşlığı ölkələri içərisində vahid liderə çevrilməsində böyük rol oynamışdır.[5]

Aparılan araşdırmalara görə 1994-cü ildən etibarən xaricdə 4-5 min belaruslu alim çalışır. 2011-ci ildə Belarus Respublikasında Belarus alimlərinin xaricdəki fəaliyyəti ilə bağlı məlumat bazasının yaradılmışdır. [6]

Moldovada müstəqilliyin ilk 15 ilində alimlərin sayı 3.5 dəfə azalmışdır. Lakin 2004-cü ildən Moldova Hökuməti ilə ölkənin Elmlər Akademiyası arasında bağlanan sazişə əsasən dövlətin elm və texnologiyaya investisiya qoyuluşu təmin edilmiş, Dünya Miqrasiya Təşkilatı ilə birlikdə həyata keçirilən proqramlar nəticəsində Moldova alimlərinin miqrasiya səbəbləri araşdırılmışdır. 2010-cu ildə Moldovada elmi diasporanın məlumat bazası yaradılmış və elmi diaspora nümayəndələri haqqında elektron məlumat toplanmışdır. [5]

Elmi diaspora nümayəndələrinin xarici mühitə inteqasiya olunmaqla tarixi vətənlərinə daha çox fayda verməlerini şərtləndirən amillərdən biri də onların daha çox təcrübəyə sahib olmaları və öz elmi biliklərini tətbiq etmək imkanlarının genişliyidir. Məhz burada elmi diasporanın elm diplomatiyası prizmasından “beyin axınına” əks olan üzü görünür və alimlərin təmsilçilik, missiyaçılıq, vasitəçilik, əlaqələndiricilik, barışdırıcılıq və icraçılıq funksiyalarının vəhdəti olaraq kompleks fəaliyyətləri özünü büruzə verir.

Elm diplomatiyasının əsas subyektləri elm diaspora nümayəndələridir. Çünki hər bir ölkənin ölkə xaricində elm strategiyasını həyata keçirən məhz o ölkələrdə yaşayan alimlərdir. Elmi diaspora nümayəndələrin üzərinə alim və vətəndaş olaraq böyük məsuliyyət düşür. Yetkin şəxsiyyət kimi hər bir elmi diaspora nümayəndəsi ali ideyaların daşıyıcısı olaraq bir məktəb yaratmalı, ardıcıllarını yetişdirməli və elmi ənənələri qorumalıdırlar. Bu bir yaradıcılıq aktı olmaqla yanaşı həm də mənəvi normadır, vətəndaşlıq borcudur. Öz ölkələrindən kənarda fəaliyyət göstərən alimlərin böyük əksəriyyətinin çalışıdıqları ölkələrin elmi həyatına inteqrasiyası nə qədər dərindirsə, mənsub olduqları xalqın mənəvi dəyərlərinə sadiqliyi bir o qədər möhkəm olmalıdır. Ölkə xaricində kifayət qədər uğur qazanan elm adamları alim-diplomat statusunu daşımaqla bilik və bacarıqlarını, intellektual qabiliyyətlərini sərf edərək elm diplomatiyasını subyekti kimi ölkələrini layiqincə təmsil etməlidirlər.

Yuxarıda qeyd olunan ölkələrin təcrübəsindən aydın olur ki, bir ictimai-siyasi quruluşdan digərinə keçid alimlərin xaricə üz tutmalarını daha da sürətləndirmişdir. Daha sonra bu ölkələrin iqtisadi, siyasi və digər aspektlərdə güclənməsi intellekt axınının qarşısını qismən alsa da, bu proses davam etməkdədir və bu hal ölkəmiz üçün də qəbul edilən reallıqdır.

Həm “beyin axını”nın qarşısının alınması, həm də elmi diasporanın fəaliyyətinin gücləndirilməsini təmin etmək üçün aşağıda qeyd olunan təkliflərin nəzərdən keçirilməsi olduqca vacibdir:

- alimlərin sosial təminatını gücləndirilməsi;
- elmi diaspora nümayəndələrinin özlərinin də təklifləri nəzərə alınmaqla onların vətənə qayıtması üçün xüsusi proqramın hazırlanması və beynəlxalq əməkdaşlıq strategiyasının əsas xətlərindən biri kimi elmi diaspora ilə işin daim nəzarətdə saxlanılması;
- sosio-demoqrafik xüsusiyyətlər nəzərə alınnmaqla mütəxəssislərin ölkədən getmə səbəblərinin araşdırılması;
- müxtəlif motivasiya üsullarından istifadə etməklə alimlərin ölkədə qalıb işləmələri təmin edilməsi;
- elmi diasporaya potensial aktiv kimi baxılması, onların öz ölkələri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edilməsi, beynəlxalq proqramlar çərçivəsində yerli alimlərlə birlikdə konsorsiumlara cəlb olunması (HORİZON 2020, ERASMUS+, NATO İştirak Proqramı, STCU layihələri, və s.);
- hökumət və alimlər arasında dialoqun möhkəmləndirilməsi;
- ölkədən gedən və qayıdan, eləcə də qayıtmayan alimlərin statistikasının aparılması və bu təhlillər nəticəsində səmərəli təklifləri verilməsi;
- elmi diasporaya məqsəd və vasitə prizmasından yanaşaraq bu iki ideyanın ətrafında fəal mexanizmin yaradılması;
- elmi diasporanın fəaliyyətinin yaxşılaşıdırlması məqsədilə İKT-nin imkanlarından maksimum istifadənin təmin edilməsi.

Ölkə xaricində yaşayan Azərbaycanlı alimlərlə ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif səviyyəli işlər aparılsa da, 5 il ərzində bu fəaliyyət daha sürətlənmiş, və sistemli xarakter almışdır. 2014-cü ildə keçirilən Azərbaycan Alimlərinin 1-ci Qurultayına dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımız da dəvət olunmuşlar. Xaricdə yaşayan Azərbaycanlı mütəxəssislər mütəmadi olaraq mühazirələr oxumaq məqsədilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) elmi-tədqiqat institutlarına dəvət edilirlər. Elmi diaspora ilə əlaqədar görülən işlər çərçivəsində ən mühüm olanı isə şübhəsiz AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən yaradılan **elmidiaspora.az** informasiya sistemidir. Bu sistemdə olan məlumatların təhlili nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın elmi diaspora nümayəndələri dünyanın 5 qitəsini əhatə etməklə 39 ölkədə fəaliyyət göstərirlər. Rəsmi statistikası aparılan 500-yaxın alimin 440 nəfəri kişi 60 isə qadındır. Azərbaycanın elmi diaspora nümayəndələrini yarıdan çoxu Rusiya və Türkiyədə yerləşmişlər. fizika, riyaziyyat və texnika elmləri üzrə 188, biologiya və tibb elmləri və üzrə 84, humanitar və ictimai elmlər üzrə 177, kimya elmləri üzrə 24, yer elmləri üzrə isə 25 nəfər xaricdə fəaliyyət göstərir. [1] Böyük əksəriyyət 50-70 yaş arasında olan şəxslərdir. Azərbaycanlı alimlər həm dünyanın elmi mərkəzləri, həm təhsl ocaqları həm də böyük şirkətlərində çalışırlar. Əminliklə söyləmək olar ki, xaricdə fəaliyyət göstərən Azərbaycanlı alimlərin sayı daha çoxdur və gələcəkdə onların da fəaliyyətlərinin araşdırmalara cəlb edilməsi planlaşdırılır. Həmçinin qeyd etmək vacibdir ki, 2019-cu ilin yanvar ayında **elmidiaspora.az** informasiya sistemin təqdimatı ilə eyni vaxtda AMEA ilə - Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Memoranduma əsasən xaricdə yaşayan Azərbaycanlı alimlərlə koordinasiyanın gücləndirilməsi əsas prioritetlərdən biri kimi qəbul olunmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, dünya təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, müəyyən proqramlar üzrə görülən tədbirlər əsasında elmi miqrasiyanı zəiflətmək olar, lakin bu proses mütləq mənada qarşısı tam alına bilməyən bir fəaliyyətdir. Obyektiv və subyektiv səbəblərdən baş verən bu prosesdə formalaşan elmi diaspora potensial intellektual güc olaraq hər bir ölkənin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi qəbul edilə bilər. Elmi diasporanın fəaliyyətinin düzgün qurulması və alimlərin potensialından səmərəli istifadəni təmin etməklə aşağıda qeyd edilən nəticələri əldə etmək olar:

- dünyanın elmi mərkəzləri və universitetləri ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, beynəl-

xalq standartlara uyğun elmi-tədqiqat işlərinin aparılması;

- dünyada gedən ən son elmi proseslərlə bağlı bilik və məlumatların mübadiləsi;
- beynəlxalq layihələrdə iştirak üçün tərəfdaşların qazanılması;
- elmi diaspora nümayəndələri ilə birlikdə qrant layihələrində iştirak elmi proqramların işlənilməsi və birgə məqalələrin nəşri;
- sərmayələrin cəlb olunmasının təşviqi və bunula da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında iştirak;
- kadr hazırlığının gücləndirilməsi istiqamətində gənc alim və mütəxəssislərin xarici ölkələrdə həyata keçirilən təqaüd proqramlarınına cəlb edilməsi, uzunmüddətli və qısa müddətli göndərişlərlə onlara dünyanın elmi mərkəzlərində tədqiqat imklanlarının yaradılması;
- elmi-texniki inkişaf baxımından müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq dünya ölkələri ilə innovativ layihələrdə (elmin kommersiyalaşdırılması, texnologiyaların trasnferi və s.) birgə əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Elmi diaspora ilə bağlı məlumatların təhlili və onların ölkəmizin elmi ictimaiyyəti ilə əlaqələrinin müəyyən edilməsi, bu əlaqələrin daimiliyini təmin edən mexanizmin yaradılması, elmi diaspora nümayəndələrinin potensiallarından ölkənin elmi, sosial-iqtisadi inkişafında istifadə olunmasına dair tövsiyyə və təkliflərin hazırlanması qarşıda duran əsas məqsədlər olmalıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında "insan kapitalının" formalaşdırılması prosesi bütün sahələrdə qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biridir. Elmi diaspora ilə məqsədyönlü əməkdaşlıq qismən ölkə xaricinə qoyulan "intellektual sərmayənin" geri dönüşünü təmin edə, eləcə də ölkə daxilində "insan kapitalının" transformasiyasına böyük təkan verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimlərinin ölkələr üzrə paylanması // URL: http://elmidiaspora.az/az/content/340

2. Meltem Ö. İşte Türkiye'nin bilim diasporası (2012) // URL: https://www.medimagazin.com.tr/mevzuat/tr-iste-turkiyenin-bilim-diasporasi-80-681-48085.html

3. Кокшаров В. А., Агарков Г. А. Международная научная миграция: прогресс или угроза научно-технической безопасности России Экономика региона. 2018, т. 14, выпуск. 1 стр. 243-252

4. Научная диаспора России нужна? // Газета «ТрВ-Наука», 2017, № 232, с. 4 // URL: https://trv-science.ru/2017/07/04/nauchnaya-diaspora-rossii-nuzhna/

5. Скороход А. Научная диаспора: от brain drain к brain gain // URL: https://zn.ua/science/nauchnaya-diaspora-ot-brain-drain-k-brain-gain-269532_.html

6. Belarusian scientific diaspora: A step forward Minsk 2013 // URL: http://scienceportal.org.by/diaspora/

7. Gabriela T. Mobility, knowledge and cooperation: scientific diasporas as agents of development. Migration and development, vol. 10, núm. 18, 2012, 59-92

Резюме

Бунямин Сеидов

Рассмотрение сущности научной диаспоры в контексте «утечки мозгов» и научной дипломатии

В статье рассматриваются два подхода к научной диаспоре. Интеллектуальные потоки из разных стран мира были проанализированы и статистические данные были представлены на основе анализов. Представители научной диаспоры были исследованы как субъекты научной дипломатии и изучили преимущества, которые они могут принести своим родным странам. В этой исследовательской работе предложены мысли по предотвращению

глобальной утечки мозгов и усилению деятельности научной диаспоры. Информация об азербайджанском научном сообществе является одной из основных частей статьи. В результате исследования информационной системы **elmidiaspora.az** представители азербайджанской научной диаспоры были классифицированы по разным категориям.

Ключевые слова: *утечка мозгов, научная дипломатия, научная диаспора, международное сотрудничество, научная миграция.*

Summary

Bunyamin Seyidov

Review of the essence of scientific diaspora in the context of "brain drain" and scientific diplomacy

Two approaches to the scientific diaspora are studied in article. Intellectual flows from different countries of the world were analyzed, comparisons were made and statistical data were presented based on these analyzes. Representatives of the scientific diaspora have been investigated as subjects of science diplomacy and have been explored the benefits which they can bring to their native countries. The suggestions proposals for preventing global brain drain and to strengthen the activities of the scientific diaspora are proposed in thsi research work. Information about the Azerbaijani scientific community is one of the main parts of the article. Representatives of the Azerbaijani Scientific Diaspora have been classified by different categories as a result of research on the **elmidiaspora.az** information system.

Keywords: *brain drain, science diplomacy, scientific diaspora, international cooperation, scientific migration.*

UOT 32 (327.56)

ELNUR KƏLBİZADƏ
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Qafqaz siyasəti şöbəsinin müdiri,
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun dissertantı, Azərbaycan
kelbizadeh@gmail.com

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİNDƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ

Açar sözlər: *İran İslam Respublikası, Ermənistan, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, işğal, kütləvi informasiya vasitələri, qəzet*

Giriş

İranın həm Azərbaycan Respublikası, həm də Ermənistanla qonşu olması təbii olaraq, bu ölkənin Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyinin formalaşmasına, Azərbaycan Respublikasınınn müsəlman ölkə və təcavüzə uğrayan tərəf kimi İran İslam Respublikasından ədalətli mövqe gözləməsinə, Ermənistanın isə üst-üstə düşən bəzi maraqları əsas gətirərək İran İslam Respublikasının onun təcavüzkar mövqeyinə dəstək verməsi üçün təkidlərinə səbəb olur. İran İslam Respublikası rəsmi olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır və bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa rəsmi olaraq Azərbaycan tərəfi ilə keçirilən görüşlərdə hər zaman Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi ilə bağlı bəyanatlarla çıxış edir. Lakin qeyri-rəsmi səviyyədə, müxtəlif dövlət məmurlarının çıxışlarında, xüsusən kütləvi informasiya vasitələrində fərqli mövqelərə rast gəlmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, İran İslam Respublikası öz xarici siyasətində təbliğat vasitələrindən, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrindən (KİV) effektli istifadə edir. İran İslam Respublikasında KİV-lərin fəaliyyəti ölkə konstitusiyası və bir sıra digər qanunlarla tənzimlənir, KİV-lər Mədəniyyət və İslami İrşad Nazirliyi tərəfindən idarə olunur və onların fəaliyyətinə bir sıra orqanlar nəzarət edir [5, s. 141]. Tədqiqatçı K.Ruintən Z.Salomiyə istinadən yazır ki, İran İslam Respublikasının beynəlxalq siyasətinə nəzarət edən İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun tərkibinə daxil olan "Qüds" adlanan xüsusi təyinatlı qüvvələr müəyyən ərazilərdə, o cümlədən Cənubi Qafqazda informasiya-təbliğat fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Yəni İran İslam Respublikasından Cənubi Qafqaza yayımlanan bütün informasiya həmin qüvvələrin nəzarətindən keçərək ötürülür [5, s. 142].

İran İslam Respublikasında mətbu orqanlar və elektron informasiya vasitələri ölkədəki konservator, islahatçı və mərkəzçi cərəyanların siyasi-ideoloji mövqelərini əks etdirmək baxımından şərti olaraq üç qrupa bölünürlər. Konservatorların mövqeyini əks etdirən qəzetlər və xəbər saytları "Etilaat", "Keyhan", "Comhuriye Eslami", "Rəsalət", "İran", "Cam-e cam", "Cavan", "Tehran Times", "Tehran Daily" qəzetləri, "Raja News", "Sepah News", "Ansar News" xəbər saytları və başqalarıdır. İslahatçıların mövqeyini əks etdirən qəzetlər və xəbər saytları "Etemad", "Etemad-e melli", "Aftab-e Yəzd", "Həmbəstegi", "Şərq" , "Mərdom salari" qəzetləri, "Mowj Camp" xəbər saytı və başqalarıdır. Mərkəzçilərin mövqeyini əks etdirən qəzetlər və xəbər saytları isə "Həmşəhri", "Kargozaran", "Tehran emruz", "Sərmaye" qəzetləri, "Parleman News" və "Tabnak" xəbər saytları və başqalarıdır. [5, s. 144; 7, s. 78].

Lakin demək olmaz ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə eyni siyasi-ideoloji cərəyanın təsiri altında olan mətbu orqanlar eyni mövqedən çıxış edirlər. Məsələn, islahatçıların mövqeyini əks etdirən "Şərq" qəzeti daha çox qeyri-konstruktiv yanaşma sərgiləyərək, Ermənistanın mövqeyini gücləndirən məqalələ-

rə yer verdiyi halda, “Aftab-e Yəzd” səhifələrində və saytında Azərbaycanın haqlı mövqeyini əks etdirən, Xocalı həqiqətləri barədə məlumatları yayımlayır.

Ümumilikdə, İran İslam Respublikası kütləvi informasiya vasitələrində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı materialları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının haqlı mövqeyinə uyğun olan və Ermənistanın təcavüzkar siyasətini ifşa edən materiallar.

2. Əksər hallarda siyasi və psixoloji təzyiq aləti kimi istifadə edilən və İran dövlətinin rəsmi mövqeyindən fərqli olaraq Ermənistanın təcavüzkar siyasətini dəstəkləyən materiallar.

3. İrandakı ermənidilli mətbuatda Azərbaycan və Türkiyə əleyhinə aparılan təbliğat materialları [2, s. 283].

Beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycanın haqlı mövqeyinə uyğun olan və Ermənistanın təcavüzkar siyasətini ifşa edən materiallar

İran İslam Respublikasında əsas dövlət qəzetlərindən biri “Keyhan”dır. Bu qəzet həm də ölkənin ən uzunmüddətli çap edilən mətbu orqanlarından biridir. İranda İslam İnqilabının baş verməsindən bir müddət öncə islamçıları dəstəkləyən materiallar yayımlamağa başlayan “Keyhan” uğrunda uzun müddət solçular və islamçılar arasında mübarizə getmişdir. İslam İnqilabından sonrakı illərdə qəzetə bir müddət İran İslam Respublikasının keçmiş prezidenti Məhəmməd Hatəmi rəhbərlik etmişdir. Məhəmməd Hatəmi bu vəzifəyə İslam Respublikasının Ali dini rəhbəri tərəfindən təyin edilmişdi. Qəzet mühafizəkarların – konservatorların mövqeyini öz səhifələrində əks etdirir və adətən bu qəzetin baş redaktoru Ali dini rəhbər tərəfindən müəyyənləşdirilir. Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı səhifələrində müxtəlif xəbərlər təqdim edən “Keyhan” qəzetinin mövqeyi daha çox İran İslam Respublikasının səsləndirdiyi rəsmi mövqe ilə uyğun gəlir. İran İslam Respublikasının rəsmi mövqeyi isə ondan ibarətdir ki, bu dövlət Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və münaqişənin siyasi həllində maraqlıdır. Bunu qəzetin səhifələrində Ermənistanın təcavüzü nəticəsində meydana çıxmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, İran-Azərbaycan əlaqələri mövzusunda olan bir sıra məqalələrdən müşahidə etmək mümkündür [16].

İran İslam Respublikasında Azərbaycanın haqlı mövqeyini öz səhifələrində əks etdirən başlıca mətbu orqanlardan biri “Varlıq” jurnalıdır. Jurnal 1979-cu ildə İslam inqilabının baş verməsindən sonra fəaliyyətə başlamışdır. İnqilabın ilk illərində milli dillərin inkişafı üçün yaradılan imkanlardan bəhrələnən Cavad Heyət və ətrafındakı bir sıra ziyalılar jurnalın nəşrinə nail olmuşlar. Hazırda jurnalın naşiri Cavad Heyətin qardaşı oğlu Rza Heyətdir. Jurnalda yazıların 80 %-i Azərbaycan dilində, 20 %-i isə fars dilində təqdim edilir [15]. “Varlıq”da Qarabağ problemi ilə bağlı yer alan məqalələr həm İranda yaşayan azərbaycanlı əhalinin, həm də farsdilli ictimaiyyətin obyektiv informasiya əldə etməsi baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir.

2017-ci ildə İranda nəşr olunan "Şəhriyar" qəzetində Xocalı soyqırımı haqqında məqalə dərc edilmişdir. Məqalə "Xocalı soyqırımı insanlıq əleyhinə yönəlmiş ən böyük cinayətlərdən biri kimi" adlanır və məqalədə bu cinayətlə bağlı məlumat verilirdi.

2018-ci ildə İranın “Təsnim” informasiya agentliyinin əməkdaşı Məsud Sədr Serj Sarkisyanın yeni siyasi hərəkatla hakimiyyətdən kənarlaşdırılmasının Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğalı nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə təsirləri ilə bağlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Məqalədə bildirilirdi ki, Nikol Paşinyanın rəhbərlik etdiyi etiraz hərəkatı Qarabağ məsələsində Ermənistanın əvvəlki mövqeyində ciddi dəyişiklik yaratmayacaq [6]. Məqalədə azərbaycanlı və erməni politoloq və rəsmilərin fikirlərinə də yer verilmişdir.

2019-cu ilin fevralında İranda nəşr olunan "Aftabe Yəzd" qəzeti və aftabeyazd.ir informasiya portalında Azərbaycanın İrandakı səfirliyinin Xocalı soyqırımının 27-ci ildönümü ilə bağlı pres-relizi, asianews.ir saytında isə geniş məqalə dərc olunmuşdur. Materiallarda Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistan tərəfindən işğalı və Xocalıda törətdikləri soyqırımı haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədə qeyd olunurdu ki, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ermənistanı təcavüzkar, Xocalı faciəsini isə

soyqırım kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır. BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinə, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, Qoşulmama Hərəkatının, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının və eləcə də digər beynəlxalq mötəbər qurumların qətnamələrinə baxmayaraq, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu günədək beynəlxalq hüququn normaları və prinsipləri, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyü və suverenliyi çərçivəsində öz həllini tapmamışdır [1].

2019-cu ilin fevralında digər bir İran qəzeti Təbrizdə nəşr olunan və bütün İran ərazisində yayılan “Məhde Təməddon” (“Mədəniyyət beşiyi”) qəzetində 1992-ci ildə ermənilərin törətdikləri Xocalı soyqırımı haqqında geniş məqalə dərc edilimişdir. Məqalədə Xocalı soyqırımının Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsinin gedişində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı cinayəti olduğu qeyd olunmuş, iki əsrdən çox müddətdə təcavüzkar erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı apardığı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı olan bu qanlı faciə barədə məlumat verilmişdir [3].

Ermənistanın təcavüzkar siyasətini dəstəkləyən və ya təcavüzkarla təcavüzə uğrayanı eyni qiymətləndirən materiallar

İrandakı “Şərq” qəzeti hər zaman erməni təbliğatına fəal şəkildə yer verən kütləvi informasiya vasitələrindən biridir. Müxtəlif vaxtlarda İrana səfər edən Ermənistan prezidentlərindən “Şərq” qəzeti geniş müsahibələr almış, bu müsahibələrdə də əsasən Ermənistanın mövqeyi ifadə olunmuşdur. 2014-cü ilin aprelində də “Şərq” qəzeti bu cəhətdən aktivlik nümayiş etdirmişdir. Belə ki, Tehranda nəşr olunan “Şərq” qəzetində Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan səfirlərinin müsahibələri ilə yanaşı 1915-ci il hadisələri və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə yerli təhlilçilərin rəylərinə yer verilmişdir. Azərbaycanın İrandakı səfiri Cavanşir Axundov müsahibəsini konkret faktlar üzərində quraraq yerli mətbuatda daim qondarma “erməni soyqırımı”na yer ayrıldığını, lakin erməni təcavüzkarlarının əsrlər boyu türklərin başına gətirdiyi faciələrə toxunulmadığını və Xocalıda törədilən soyqırımından bəhs edilmədiyini təəssüflə bildirmişdir. Xocalı soyqırımını XX əsrin ən dəhşətli faciəsi adlandıran səfir dünyanın heç bir yerində belə bir vəhşiliyin törədilmədiyini demişdir. Türkiyənin İrandakı səfiri Ümid Yardım isə 1915-ci ildə ölkəsində baş vermiş olayların təhlilinin siyasətçilər tərəfindən deyil, tarixçilər tərəfindən araşdırılmalı olduğunu və rəsmi Ankaranın öz arxivlərini açmağa hazır olduğunu vurğulamışdır.

Ermənistanın İrandakı səfiri Qriqor Arakelyan isə heç bir tarixi faktlar gətirmədən, heç bir sənədə əsaslanmadan uzun illər boyu ermənilərin söylədiklərini təkrar etmiş, guya ötən əsrin əvvəllərində milyon yarımdan çox erməninin öldürüldüyünü, öz “tarixi vətənlərindən” qovulduğunu demiş, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin öz dövlətlərini yaratmaq, Ermənistanla bir yerdə və ya müstəqil yaşamaq hüquqlarının olduğunu bildirmişdir. “Qarabağda 200 min erməni yaşayır” deyən səfir, müxbirin “bu sayda ermənininin dövlət yaratmasına necə baxırsınız” sualına ermənilərə xas tərzdə əhalinin sayının çoxaldılacağını, dünyanın bir çox yerlərində yaşayan ermənilərin buraya köçürüləcəyini bildirmiş, belə olan təqdirdə keçmiş sovet məkanında olan digər muxtar respublika və vilayətlərin öz dövlətlərini yaratmasının mümkünlüyünün üstündən isə sükutla keçmişdir. “Türkiyənin “erməni soyqırımı”nı tanıdığı təqdirdə onlara qarşı təzminat irəli sürüləcəkmi” sualına cavab verən səfir bildirmişdi ki, onun dövləti hələlik soyqırımının tanınmasına çalışır, təzminat məsələsi isə sonrakı məsələdir.

İranlı təhlilçilər isə onlarda formalaşmış çərçivədən kənara çıxa bilməmiş, 1915-ci il hadisələrinin, həmçinin Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranmış Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi köklərini qəsdən və ya bilməyərəkdən səhv yönümdə izah etmişlər. Özünü beynəlxalq təhlilçi kimi qələmə verənlər bunun səbəblərini min illər bundan əvvəl baş vermiş hadisələrdə axtarmış, “qədim parfiyalılarla bir kökdən olan ermənilərin Ermənistan adlı dövlət yaratmaq uğurunda bu ərazilərə qonaq gəlmiş türklərlə əsrlər boyu apardıqları mübarizənin nəticəsi kimi qələmə vermişlər”. Ermənistanı “osmanlı türkləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan digər türk tayfaları” arasında sədd kimi qələmə verən təhlilçi bir qədər də irəli gedərək

hətta Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yollarını belə "göstərməkdən" çəkinməmişdir [4].

İranın ikidilli nəşrlərindən biri olan (fars və ingilis) "İran Daily" səhifələrində daha çox İranın rəsmi diplomatik mövqeyini əks etdirsə də, bir sıra hallarda mətnlərdə Azərbaycanın mövqeyini nəzərə almayan ifadələrə yer verməkdədir. Məsələn qəzet 2016-cı ilin oktyabrında nəşr etdiyi bir xəbərdə "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nı müstəqil respublika – beynəlxalq hüquqi subyekt kimi təqdim etmiş və hətta qondarma qurumun İqtisadiyyat nazirinin müavinin Dağlıq Qarabağdakı abidələrinin guya fars irsi olması ilə bağlı sərsəmləməsini də çap etmişdi. Belə ki, "Dağlıq Qarabağ İranlı turistləri cəlb etmək istəyir" başlıqlı məqalədə yazılırdı: "Qarabağın İqtisadiyyat Nazirinin müavini Sergey Şahverdiyan çərşənbə günü verdiyi açıqlamada Cənubi Qafqazdakı Dağlıq Qarabağın torpaqlarında fars mədəni irsinin nümunələrindən istifadə etməklə İranlı turistləri cəlb etmək istədiklərini dedi. Şahverdiyan "İran mədəni mirası Qarabağ səlahiyyətlilərinin diqqət mərkəzindədir və məscidlər, məzarlar və digər mədəni abidələr də daxil olmaqla, fars irsini qorumaq üçün addımlar atacağıq" - demişdi [12].

"İran Daily"nin 4 mart 2019-cu il tarixli nömrəsində Dağlıq Qarabağla bağlı İran xarici işlər nazirliyinin mövqeyini əks etdirən bir məqaləyə yer vermişdi. Qeyd edək ki, 2019-cu ilin fevral ayının sonlarında İrana səfər edən Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyanın erməni icması ilə görüşündə "Dağlıq Qarabağ Ermənistanındır. Son" yazılan şüarlara icazə verilməsi Azərbaycanda ciddi etirazlarla qarşılanmışdı. "İran Daily"də təqdim olunan məqalə belə adlanırdı: "İran Qarabağ müzakirələrinin Bakı və Yerevanla münasibətlərə mənfi təsir göstərməsini istəmir" [13, s. 2]. Məqalədə rəsmi Tehranın bu hadisəni "qəbuledilməz" olaraq qiymətləndirdiyi göstərilir, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində olduğu qeyd olunur, lakin bu ərazidə baş verən hadisələr Ermənistanın işğalı kimi deyil, yerli ermənilərin separatçılığı və Ermənistanı seçməsi kimi təsvir edilirdi [13, s. 2].

Qeyd edək ki, oxşar başlıqlı xəbərə "Tehran Times" da öz səhifələrində və rəsmi saytında yer ayırmışdır [11]. Ümumiyyətlə, "Tehran Times" qəzeti Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı xəbərlərə və məlumatlara ən geniş yer verən qəzetlərdən biridir. Hətta qəzetin səhifələrində bəzi hallarda "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nı ayrıca siyasi vahid kimi göstərilməsinə də rast gəlinmişdir. 2010-cu ildə qəzetdə gedən belə bir səhvdən sonra hətta "Düzəliş" də verilmişdir. "Düzəliş" də yazılırdı ki, "Tehran Times"ın 5 sentyabr 2010-cu il tarixli sayında "ARMENIA EXPO 2010-da İran firmaları da iştirak edir" başlıqlı məqalədə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsi üçün səhv bir adlandırma istifadə edilmişdir. Qəzet bundan peşmanlığını ifadə edirdi [9].

2010-cu ilin oktyabrında qəzetdə yayımlanan "İran Ermənistanla əlaqələrini inkişaf etdirməkdə israrlıdır" adlı məqalədə Dağlıqa Qarabağ problemindən bəhs edilərkən yazılırdı: "Həm Azərbaycan həm də Ermənistan əhalisinin əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olub, Azərbaycanda yerləşən Dağlıq Qarabağ bölgəsinə iddia edirlər və Türkiyə münaqişədə Azərbaycanı dəstəkləyir. İran daha əvvəl münaqişənin həlli üçün Azərbaycana və Ermənistana vasitəçilik təklif edib. 2010-cu ilin aprel ayında İranın xarici işlər naziri Mənüçöhr Mohtaki münaqişəni həll etmək üçün erməni və azərbaycanlı həmkarlarına üçtərəfli görüşün keçirilməsi təklifi ilə müraciət etmişdir [10].

İrandakı ermənidilli mətbuatda Azərbaycan əleyhinə aparılan təbliğat

Hazırda İranda nəşr olunan iki ermənidilli qəzet və ermənilərə məxsus informasiya agentlikləri Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı, xüsusən "soyqırımı" və Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar materiallara tez-tez yer verirlər. Tirajına görə İranın ən böyük ermənidilli qəzeti Alik qəzetinin www.alikonline.ir saytında bu cür materiallara tez-tez rast gəlmək mümkündür.

İran islam Respublikasında hal-hazırda nəşr edilən digər ermənidilli qəzet olan "Araks" (Araz) isə bu sahədə daha kəskin və qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edir. Qəzet Azərbaycan və Türkiyəyə ciddi ərazi iddialarını əks etdirən müxtəlif addımlar atır. "Alik" qəzetinin rəsmi saytından fərqli olaraq bu saytda Dağlıq Qarabağla bağlı ayrıca bir bölmə fəaliyyət göstərir və bu bölmə "Artsax" adlanır. Azərbayca-

nın ərazi bütövlüyünü tanıyan və bunu müxtəlif səviyyələrdə dəstəklədiyini elan edən İran İslam Respublikasının vətəndaşı olan ermənilər tərəfindən nəşr etdirilən bir mətbu orqanda buna yol verilməsinin qarşısının alınmaması xeyli dərəcədə təəssüf doğurur [14].

Xəbər saytında bundan əlavə “Türkiyə”, “Azərbaycan”, “İrandakı erməni icması” adlı xüsusi bölmələr fəaliyyət göstərir, Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı ciddi təbliğat aparılır.

Aprel döyüşləri İran mətbuatında

2016-cı ilin aprelində baş verən və Azərbaycanın ciddi hərbi-strateji əhəmiyyət daşıyan bir sıra məntəqələri işğaldan azad etməsi ilə nəticələnən döyüşlər, o zaman bölgədəki gərgin vəziyyət İran kütləvi informasiya vasitələrinin də diqqətindən yayınmamışdır. O dövrdə İranın siyasi xəbər bülleteni olan “Əxbare-rouz” yazırdı ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı münasibətlərin yenidən gərginləşməsi regionda vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb olub. Vurğulanırdı ki, “ötən şənbə günü Azərbaycan tərəfi erməni tərəfini hərbi əməliyyatları dayandırmağa çağırıb və eyni zaman-da, respublikanın Müdafiə Nazirliyi birtərəfli atəşkəs elan edib”. Qəzetdə daha sonra əlavə edilirdi: “Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan televiziyada çıxışın-da 18 əsgərin qətlə yetirildiyini və 35 yaralı erməni əsgərinin ol-duğunu deyib, lakin erməni əsgərləri deyərkən onun rəsmi ola-raq Ermənistan ordusunun əsgərləri, yoxsa Dağlıq Qarabağdakı könüllü birliklər barədə danışdığı məlum olmayıb” [8].

Halbuki, İran ictimaiyyətinə də yaxşı məlum idi ki, Dağlıq Qarabağ könüllüləri adı altında Ermənistan tərəfindən təqdim olunan qüvvə elə Ermənistan ordusunun hissələridir.

Siyasi bülletendə daha sonra 1994-cü ilin mayında tərəflər arasında ATƏT-in vasitəçiliyi ilə sülhün əldə olunduğu, lakin Rusiya, Fransa və ABŞ-ın həmsədrliyi ilə fəaliyyət göstərən qrupun səylərinin istənilən nəticəni vermədiyi yazılırdı [8].

Digər bir İran mətbu orqanı "Javan" isə bu zaman yazırdı: "Hazırda ATƏT-in Minsk qrupu tərəfləri atəşkəsə ciddi riayət etməyə çağırır və onun nümayəndələri Yerevan, Bakı və Dağlıq Qarabağın özünə səfər etməyi planlaşdırırlar" [2, s. 294].

“Javan" portalı son dövrlərdə Qarabağ bölgəsində baş verən gərginliyin başlıca səbəblərindən biri kimi "Minsk Qrupu-nun hərəkətsizliyi"ni göstərirdi. Daha sonra isə məqalədə yazılırdı: “Şübhəsiz ki, məsələ yaxın vaxtlarda Moskvada başlaya-caq MDB ölkələri diplomatik nümayəndəliklərinin başçılarının zirvə toplantısının əsas müzakirə mövzusu olacaq. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi bölgədəki vəziyyətlə əlaqədar olduqca narahatlıq ifadə edir” [8].

"Javan" yazırdı ki, son dövrlərdə Bakı və Tel-Əviv arasın-da hərbi əməkdaşlığın inkişafı da Ermənistanı çox narahat edir. Bir müddət öncə sosial şəbəkələrdə pilotsuz qurğunun hərəkət-də olan yer hədəflərini məhv etdiyinə dair video yayılmışdı. Er-mənistan Xarici İşlər Nazirliyi dərhal bildirdi ki, pilotsuz qurğu İsrailin istehsalıdır və Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrnin istifadəsindədir. Bundan əlavə, Yerevan Rusiya Federasiyasını Azərbaycanla hərbi-texniki əməkdaşlığı dayandırmağa çağırıb. "Javan" nəşri Rusiyanın silah satışı üçün Azərbaycanla 4 milyard dollarlıq müqavilə bağladığını da xatırladırdı.

"Dağlıq Qarabağın statusu ətrafında yaranan münaqişə 1988-ci ildən başlanıb, o zaman region Azərbaycanın tərkibində muxtar vilayət idi. SSRİ-nin süqutundan sonra isə münaqişə müharibəyə çevrilib və 1994-cü ildə Ermənistanın Silahlı Qüvvələri tərəfindən keçmiş muxtariyyətin işğalı ilə sona çatıb". - deyə İranın nüfuzlu "Ettelaat" qəzeti yazırdı.

Qəzetin məqaləsində yazılırdı ki, Yerevanın nəzarəti altında öz müstəqilliyini elan edən respublikanı indiyə qədər heç kim tanımayıb. Məqalədə daha sonra vurğulanırdı: "Rusiya Prezidenti Vladimir Putin döyüşən tərəfləri yeni itkilərin qarşısını almaq üçün dərhal atəşi dayandırmağa çağırıb. Rusiya Federasiyası rəhbərinin mətbuat katibi Dmitri Peskovun sözlərinə görə, Kreml təəssüf edir ki, tərəflər arasında münaqişə yenidən "silahlı qarşıdurmaya çevrilmişdir" [8].

İran İslam Respublikasında nəşr edilən digər bir qəzet olan "Həmşəhri" mövzu ilə bağlı Avrasiya məsələləri üzrə ekspert Bəhram Əmir Əhmədiyanın məqaləsinə yer vermişdi. Məqalədə yazılırdı ki, Qafqaz regionunun geosiyasi

əhəmiyyəti-ni nəzərə aldıqda məlum olur ki, Qarabağdakı böhran yalnız Er-mənistan və Azərbaycan üçün deyil, Rusiya üçün də ciddi əhə-miyyət kəsb edir. Məqaləsində Əhmədiyan Dağlıq Qarabağdakı hadisələri "iki səviyyədə" təhlil etməyi təklif edirdi: birinci mü-naqişə tərəfləri, yəni Ermənistan və Azərbaycan səviyyəsində, ikinci isə tərəflərin əsas müttəfiqləri rolunda çıxış edən Rusiya və Türkiyə səviyyəsində. O yazırdı: "Birincisi, Ermənistanın müttəfiqi sayılır, ikincisi isə Azərbaycanın. Buna baxmayaraq, bu münaqişənin mövcud "isti" mərhələsinin müvəqqəti olduğuna proqnozlaşdırmaq olar. Çünki Azərbaycanın arxasında Türkiyənin hərbi qüdrəti və bütün NATO bloku, Ermənistanın arxasında isə Rusiyanın hərbi dəstəyi dayanır. Müqayisədə Rusiyanın gücü açıq-aydın Türkiyəni aşır" [2, s.296].

Ekspert hesab edirdi ki, nəticədə, münaqişənin ağırlaş-ması Rusiya və NATO blokunun ona birbaşa cəlb edilməsi de-məkdir. Onlar isə Bakıda, Yerevanda, Ankara və Moskvada bu cür hadisələrin inkişafını çox istəmirlər. Ermənistan Rusiyanın müttəfiqi hesab edilsə də, Rusiya üçün geosiyasi baxımdan Azərbaycan daha çox vacibdir. Buna görə, əgər Bakı "NATO ilə əməkdaşlığı möhkəmləndirmək" cəhdlərdən imtina etsə və "ən azı Rusiyaya doğru kiçik bir dönüş" etsə, münaqişənin sonrakı mərhələsində Rusiya Azərbaycanı dəstəkləyəcəkdir. Əhmədiyanın fikrincə, həm Ermənistan, həm də Azərbay-canda bir çox münaqişənin həllində əsas rol Rusiyaya məxsusdur.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, İran İslam Respublikası ilə əlaqələrindən iqtisadi inkişafını təmin etmək, özünə müsəlman ölkələrin dostu imicini yaratmağa çalışan Ermənistan İran ictimaiyyətini çaşdırmaq üçün informasiya manipulyasiyalarından istifadə edir. Bəzi məqamlarda üst-üstə düşən maraqlara uyğun olaraq bir sıra İran kütləvi informasiya vasitələri qeyri-obyektiv mövqedən çıxış edirlər. İranın rəsmi hakim dairələrinə yaxın olan mətbuat isə əsasən İran İslam Respublikasının rəsmi mövqeyinə uyğun diplomatik fikir və cümlələrdən istifadə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İran mətbuatı Xocalı soyqırımı haqda // URL: www.news.day.az/azerinews/1095640.html, İstifadə tarixi: 24.02.2019.
2. Kəlbizadə E., Baxşıyeva Y., Əzimov Ə. Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində. Bakı: MTM İnnovation, 2019, 360 s.
3. Kətanov R. İran qəzeti Xocalı faciəsi haqqında yazır // URL: www.azertag.az/xeber/1250156, İstifadə tarixi: 23.02.2019.
4. Qondarma "erməni soyqırımı"na həmişə geniş yer ayıran İran mətbuatı ilk dəfə bu məsələdə Azərbaycanın və Türkiyənin mövqeyinə dair yazıları da dərc etmişdir // URL: www.azertag.gov.az/xeber/Qondarma_ermeni_soyqirimina_hemise_genis_yer_ayiran_Iran_metbuati_ilk_defe_bu_meselede_Azerbaycanin_ve_Turkiyenin_movqeyine_dair_yazilari_da_derc_etmisdir-520124, Nəşr tarixi: 24.04.2011.
5. Ruintən K. İranda ictimai diplomatiyaya münasibət və İİR-də kütləvi informasiya vasitələri // Tarix və onun problemləri, № 3, 2013, s. 140-151.
6. Sarkisyanın istefası Qarabağ probleminə necə təsir edəcək? – İran mətbuatı yazır // URL: www.koordinat.az/meqale.php?id=5025, İstifadə tarixi: 28.02.2019.
7. Yegin A. İran siyasetini anlama klavuzu. I baskı. Ankara: SETA, Haziran 2013, 120 s.
8. СМИ Ирана: ключ к разрешению карабахской проблемы - в руках России. 07.04.2016 // URL: https://inosmi.ru/overview/20160407/236039161.html, 11.04.2019.
9. Correction. www.tehrantimes.com/news/227058/Correction, 2010, 21 september
10. Iran determined to expand ties with Armenia // "Tehran Times" newspaper, // URL: www.tehrantimes.com/news/228171/Iran-determined-to-expand-ties-with-Armenia, 2010, 10 October.
11. Karabakh conflict should not affect Iran's ties with Armenia, Azerbaijan // "Tehran Times" newspaper, 2019. 03 March.

12. Nagorno-Karabakh seeking to attract Iranian // URL: tourists. www.iran-daily.com/News/169873.html, 2016? 05 October.

13. Qassemi: Iran does not want Karabakh dispute to affect ties with Baku, Yerevan // "İran daily". 2019, 03 march, №6149, s. 2

14. www.araxnews.com/artsakh/index.1.html

15. www.magiran.com/varliq , [04.03.2019]

16. روابط نظامی ایران و آذربایجان در دریای خزر توسعه می‌یابد. کیهان., 28 dey 1397.

Summary

Elnur Kelbizadeh

Armenian-Azerbaijani Nagorno Karabakh conflict in the mass media of the Islamic Republic of Iran

The article analyses the position the mass media of the Islamic Republic of Iran about Nagorno-Karabakh conflict, which occurred by the occupation of Azerbaijani lands by Armenia, based on published articles regarding the conflict in the mass media. The discrepancies between the official position of the Islamic Republic of Iran and the position of some mass media on the conflict were compared in this article. The comparative analysis of the approach of newspapers and magazines to the issues under the control of different ideological groups has also been studied.

The result of the research shows that Armenia, which seeks to create an image of a friend of Muslim countries and to ensure economic development by using its relations with the Islamic Republic of Iran, uses information manipulations in order to make the society of the Islamic Republic of Iran confused.

In some instances, Iranian mass media are biased in response to the overlapping interests. The press close to the official Iranian authorities mainly uses diplomatic views and expressions in line with the official position of the Islamic Republic of Iran.

Keywords*: Iran Islamic Republic, Armenia, Azerbaijan, Nagorno Karabakh, occupation, mass media, newspaper*

Резюме

Эльнур Кальбизаде

Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт в средствах массовой информации Исламской Республики Иран

В статье проанализирована позиция иранских СМИ по Нагорно-Карабахскому конфликту, который явился результатом оккупации Арменией азербайджанских земель, были привлечены к исследованию материалы прессы, касающиеся конфликта. Были сопоставлены несоответствия между официальной позицией Исламской Республики Иран и позицией некоторых средств массовой информации по отношению конфликта. Был также проведен сравнительный анализ газет и журналов, выпускающихся под контролем различных идеологических групп.

Результатом исследования является то, что Армения, используя свои отношения с Исламской Республикой Иран для обеспечения экономического развития и создания имиджа друга мусульманских стран, использует информационные манипуляции, чтобы запутать общественность Исламской Республики Иран.

В некоторых случаях, ввиду перекрывающихся интересов позиция некоторых иранских СМИ предвзята. Пресса, близкая к официальным кругам Ирана, в основном использует дипломатические взгляды и выражения в соответствии с официальной позицией Исламской Республики Иран.

Ключевые слова: *Исламская Республика Иран, Армения, Азербайджан, Нагорный Карабах, оккупация, средства массовой информации, газета.*

UOT 327(479.24+567)

RZA TALIBOV
Bakı Dövlət Universiteti,
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan
o-a-r@mail.ru

İRAQ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, İraq, münasibətlər, əlaqələr, əməkdaşlıq*

İraq və Azərbaycan qədim tarixi, mədəni, dini və digər ortaq dəyərlərə malik ölkələrdir. İki ölkə arasında tarixi, mədəni, iqtisadi əlaqələr eradan əvvəlki minilliklərə gedib çıxır. İslam dini hər iki xalqı eyni dini birlik çərçivəsində birləşdirmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycan Ərəb Xilafətinin (VII-IX) tərkibində, İraq isə Böyük Səlcuqlular (1038\1055-1194), Azərbaycan Atəbəyləri (1136-1225), Qaraqoyunlu (1375-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və bir müddət Səfəvilər dövründə (1501-1736) Azərbaycn dövləti tərkibində siyasi birliyə malik olmuşdur. [9] Məhz belə siyasi birləşmələrin nəticəsində ortaq mədəni dəyərlər meydana gəlib inkişaf etmişdir. İraq Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında müəyyən zamanlar mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan türkdilli ədəbiyyatının ən nəhəng siması Məhəmməd Füzuli (1494-1556) Bağdadda yaşayıb-yaratmışdır. [1] Azərbaycan şairləri, alimləri ərəb ədəbiyyatının, dilçilik elminin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Həmin əlaqələr bu və ya digər şəkildə sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən yenidən işğal olunduqdan sonra həmin əlaqələr son dərəcə zəifləsə də, tamamilə qırılmamış, əksinə Sovet-İraq münasibətləri genişləndiyi və yaxınlaşma illərində İraq-Azərbaycan mədəni əlaqələri yenidən yaranıb bərpa olunmağa başlamışdır. Həmin məsələdə İraqda yaşayan türkmənlərin, onların ziyalılarının, şair və yazıçılarının rolunu da qeyd etmək lazımdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan-İraq əlaqələrinin davam etdiyinin göstəricilərindən, həmçinin SSRİ-İraq əlaqələrində Azərbaycanın yerinə verilən əhəmiyyətin göstəricilərindən biri o zaman Bakıda İraq Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinin – Baş Konsulluğunun fəaliyyət göstərməsi idi. Həmin əlaqələrə verilən əhəmiyyətin digər göstəricisi 1979-cu ildə Bakı və Bəsrənin qardaşlaşmasına dair sənədin imzalanması idi.[2]

Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iki ölkə arasında münasibətlərin yeni mərhələsi başlanmışdır. İraq Respublikası 2 yanvar 1992-ci il tarixində Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış, 30 mart 1992-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası ilə İraq Respublikası arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdur.[2]

1992-ci ildə İraqın Bakıdakı diplomatik nümayəndəliyi Baş Konsulluq səviyyəsindən səfirlik statusuna qaldırılmışdır.[2]

İraq ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin bərqərar olması hər iki dövlət üçün mürəkkəb dövrə təsadüf edirdi. İraq 1990-cı ildə Küveytə təcavüzdən sonra BMT TŞ-nın onun hərbi potensialının məhv edilməsinə yönəlmiş sanksiyalarının təzyiqi altında idi. Azərbaycan isə həmin vaxtlar Ermənistan Respublikasının öz xarici hamilərinin geniş hərbi dəstəyi ilə həyata keçirdiyi hərbi təcavüzə qarşı dururdu.

İraq beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzünün aradan qaldırılması, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi və qaçqınların öz doğma torpaqlarına qayıtmasını tələb edən qətnamələrin qəbul edilməsində Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləmişdir.

İraq Ermənistanın onunla diplomatik əlaqələr qurmaq cəhdlərinə mənfi cavab vermişdir. 1994-cü ilin 21 oktyabr tarixində Bağdadda Azərbaycan və İraq respublikalarının Mədəniy-

yət və İnformatika nazirlikləri arasında saziş imzalanmışdır. [8]

İraq bir-birini tamamlayan və bir-birindən ağır sanksiyalar şəraitində yaşadığından geniş əhali kütləsinin yaşayış səviyyəsi çox pis idi, ən zəruri ərzaq və dava-dərman tapılmırdı. Belə bir şəraitdə 2001-ci ilin 12-16 fevral tarixində Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Sədri Şeyxülislam Allahşükur Paşazadənin rəhbərlik etdiyi 35 nəfərdən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyəti humanitar yardımla yüklənmiş təyyarə ilə İraqa səfər etmişdir. [8]

2003-cü ildə məlum hadisələrlə bağlı İraq Respublikasının Bakıdakı səfirliyinin bağlanması məsələsi meydana çıxmış, lakin hər iki ölkənin Xarici İşlər nazirlərinin müavinlərinin səyləri nəticəsində səfirliyin yalnız fəaliyyətinin dayandırılması barədə razılıq əldə edilmişdir. [8] 2007-ci ilin 5 sentyabr tarixində Ənvər Qaninin başçılıq etdiyi İraq Türkmən Cəbhəsi liderlərindən ibarət nümayəndə heyəti Azərbaycanda səfərdə olmuş, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər nazirinin müavini tərəfindən qəbul edilmişdir.

İraq Respublikası ilə Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələrin mövcud olduğu dövr İraq tarixinin 1990-cı ildən başlanan ən faciəli və keşməkeşli dövrünə təsadüf etdiyindən tərəflər arasında hər hansı əlaqələrdən danışmaq çətindir. Məhz həmin səbəbdən Azərbaycan Respublikası İraqda uzun illər səfirlik açmamış və yalnız 2007-ci ildə İraqa akkreditə olunmuş səfir təyin etmişdir. [4]

Qeyd edildiyi kimi, İraq Respublikası müxtəlif təşkilatlarda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə edirdi. 2008-ci ilin 14 mart tarixində BMT Baş Assambleyasının 62-ci sessiyası çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının təqdim etdiyi "İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində vəziyyətə dair" qətnamə layihəsi ilə əlaqədar keçirilmiş səsvermədə İraq Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləmişdir.[8] İraq Respublikası nümayəndələri Bakıda keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edirdilər. 2008-ci ilin 23 sentyabr tarixində İraq gənclər və idman naziri Cəsim Məhəmməd Cəfər "YES Azərbaycan-2008" sammitində iştirak etmişdir. [8]

2009-cu ilin 28-30 mart tarixlərində İraq Gənclər və Turizm Nazirliyinin dəvətinə əsasən İraq Respublikasının Kərbəla şəhərində keçirilən Məhəmməd Füzuliyə həsr olunmuş festivalda iştirak etmək üçün Azərbaycandan 5 nəfərdən ibarət olan nümayəndə heyəti İraqa səfər etmişdir.[8] 2009-cu ilin 14-19 aprel tarixlərində İraq Turizm və Tarixi Abidələr naziri Kahtan Abbas Noman əl-Cuburi Bakıda keçirilən "AİTF 2009" Beynəlxalq sərgisində iştirak etmişdir. Səfər zamanı əl-Cuburi Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Xarici İşlər naziri Elmar Məmmədyarov, Mədəniyyət və Turizm naziri Əbulfəs Qarayev ilə görüşmüşdür. Bu, İraq rəsmisinin Azərbaycanda Azərbaycan Prezidenti ilə ilk görüşü idi, İraq və Azərbaycanla əlaqələrin səviyyəsini yüksəltmək marağından xəbər verirdi. [8]

2009-cu ilin 20-22 aprel tarixlərində İraq Respublikasının ədliyyə naziri Dara Bahauddin İslam Konfransı Təşkilatının üzv dövlətlərin hüquq mühafizə orqanları rəhbərlərinin Bakıda keçirilən ilk konfransında iştirak etmişdir və konfrans iştirakçıları ilə birlikdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmişdir. İraq nazirlərinin Bakıda keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə iştirakı davam edirdi.[8]

2009-cu ilin 13-15 oktyabr tarixlərində İraq Mədəniyyət naziri Dali İbrahim əl-Caferin rəhbərliyi ilə nümayəndə heyəti İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının üzv dövlətlərinin mədəniyyət nazirlərinin VI konfransında iştirak etmişdir. Əl-Cafer digər nümayəndə heyətlərinin başçıları ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmişdir. [8]

İraq tərəfi Azərbaycanla daha sıx əlaqələr qurmaq üçün öz rəsmilərini Azərbaycana göndərirdi. Belə ki, 2010-cu ilin 10-11 noyabr tarixlərində İraq ticarət naziri Şəfaəddin Məhəmməd əl-Şafinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycanda səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı Şəfaəddin Məhəmməd əl-Şafi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Baş naziri Artur Rasizadə, Baş nazirin müavini Abid Şərifov, Milli Məclisin sədri Oqtay Əsədov, İqtisadi İnkişaf naziri Şahin Mustafayev, Energetika naziri Natiq Əliyev və Xarici İşlər naziri Elmar Məmmədyarov ilə görüşmüşdür. Eyni zamanda Ticarət və Sənaye Palatasında

görüş keçirilmişdir. Səfər çərçivəsində "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İraq Respublikası Hökuməti arasında ticarət, iqtisadi, elmi, texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında saziş" imzalanmışdır.[8] Qeyd edilən saziş iki ölkə arasında əməkdaşlığa dair imzalanmış ikinci, Bakıda imzalanmış birinci sənəd idi və əməkdaşlığın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir və əməkdaşlığın genişlənməsi üçün hüquqi baza yaradırdı.

Azərbaycan-İraq parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupu yaradılmışdır. Hal hazırda qrupun rəhbəri İlham Məmmədovdur.[5] İraq hökumət nümayəndələri Bakıya həm beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmək, həm də azərbaycanlı həmkarları ilə görüşüb danışıqlar aparmaq məqsədilə səfərlər edirdilər. Aşağıda həmin səfərlər haqqında qısa məlumat verilir.

İraq Mədəniyyət nazirinin müavini 2011-ci il 7-9 aprel tarixlərində keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda iştirak etmişdir. [2]

2011-ci ilin 22-26 noyabr tarixində İraq Bələdiyyələr və ictimai işlər naziri Bakıda səfərdə olmuşdur. [2]

2011-ci ilin 22-24 dekabr tarixində İraq Xarici İşlər naziri, 2012-ci ilin 28 iyun – 01 iyul tarixlərində İraq Baş nazirinin müavini Bakıda səfərdə olmuşlar. Həmin səfərlərə cavab olaraq, 2012-ci ilin 30 noyabr – 1 dekabr tarixlərində Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman naziri Azad Rəhimov və 2014-cü ilin 10 fevral tarixində Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər naziri Elmar Məmmədyarovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti İraqda səfərdə olmuşlar. [2]

2019-cu ilin mart ayının 2 Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər naziri Elmar Məmmədyarov İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 46-ci sessiyasında iştirak etmişdir. Səfərdə olduğu zaman Elman Məmmədyarov İraqın Xarici İşlər nazirinin müavini Hazim Al-Yusifi ilə görüşdü. Görüş zamanı tərəflər arasında ikitərəfli əməkdaşlıq perspektivləri, habelə regional məsələlər müzakirə olunub. [6]

Qeyd edək ki, 2018-ci ilin 30 oktyabr tarixindən etibarən Azərbaycanda "İraq Hava Yolları"nın Azərbaycandakı filialı fəaliyyət göstərməkdədir. [7] Filialın Azərbaycanda açılması İraqdan Azərbaycana gələn turistlərin sayının artması ilə bağlıdır.

İki ölkə arasında həmçinin "diplomatik, xüsusi və xidməti pasportlara malik şəxslərin vizasız gediş-gəlişi" haqqında saziş imzalanmışdır.[3]

Beləliklə, Azərbaycan-İraq münasibətlərinin əsası eramızdan əvvəl qoyulmuş, Orta əsrlərdə Azərbaycanın Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil olmasından sonra isə əlaqələr daha sıx formada inkişaf etməyə başlamışdır. XVIII əsrədək İraq Azərbaycanın müxtəlif dövlətlərinin tərkibə daxil idi. Məhz bu zəmində iki ölkə arasında siyasi və mədəni münasibətlər inkişaf edib möhkəmlənirdi. Şübhəsiz ki, hər iki ölkənin İslam dininə mənsubiyyəti ölkələr və xalqlar arasında mədəni münasibətlərin intensiv şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaradırdı.

Sovet dövründə iki ölkə arasında münasibətlər Sovet-İraq münasibətləri çərçivəsində inkişaf edirdi. Bu zaman üstünlük mədəni əlaqələrə verilirdi. O zaman Bakıda İraq Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi – Baş Konsulluğu fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini 1991-ci ildə bərpa etdikdən sonra ölkələr arasında münasibətlərin yeni mərhələsi başlanmışdır. Hazırda İraq Respublikasının Azərbaycanda Azərbaycan Respublikasının isə İraqda səfirlikləri fəaliyyət göstərir. İraq Azərbaycanı beynəlxalq təşkilatlarda dəstəkləyir və Ermənistanın onunla diplomatik əlaqələr qurmaq cəhdlərinə mənfi cavab verir. Azərbaycan isə öz növbəsində İraqın çətin vəziyyətində bu dövlətə ən zəruri ərzaq və dava-dərman çatdırırdı.

İki ölkə arasında münasibətlərə nəzər salsaq görərik ki, İraq Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında siyasi münasibətlər müsbət qiymətləndirilə bilər. Digər sahələrdə isə əlaqələrin hüquqi bazası yaradılmışdır. Bununla belə, təqribən eyni iqtisadi struktura malik olan hər iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlər genişlənmək və inkişaf etmək potensialına malikdir. Hazırda iki ölkə arasında əlaqələr əsasən elm, təhsil, mədəniyyət sahələrini əhatə edir. Bütün bu halları nəzərə alsaq, demək olar ki, İraq Respublikasında sabitlik bərqərar olunduqdan sonra ölkələrimiz arasında münasibətlər daha intensiv şəkildə inkişaf edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1) Allahverdizadə İ, Məhəmməd Füzuli həyat və yaradıcılığı, http://sonuncuesr.com/mehemmed-fuzuli-heyat-ve-yaradiciligi-dərs-14/

2) Azərbaycan – İraq münasibətləri, http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaycan_-_Iraq_munasibetleri_18.09.2014.pdf

3) Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İraq Respublikası Hökuməti arasında diplomatik, xüsusi və xidməti pasportlara malik şəxslərin vizasız gediş-gəlişi haqqında saziş, http://www.e-qanun.az/framework/27525

4) Azərbaycan Respublikasının İordaniya Haşimilər Krallığında Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri E. H. Araslının iqamətgahı Amman şəhərində olmaqla, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının İraq Respublikasında Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri təyin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, http://www.e-qanun.az/framework/13906.

5) Azərbaycan-İraq parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupu, http://www.meclis.gov.az/?/az/workgroups/75

6) Elmar Məmmədyarov İraq xarici işlər nazirinin müavini ilə görüşüb, https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3027600.html.

7) İraq Hava Yollarının Azərbaycanda filialı fəaliyyətə başlayıb, https://report.az/infrastruktur/i-raq-hava-yollari-nin-azerbaycanda-filiali-fealiyyete-baslayib/

8) İraq, http://mfa.gov.az/files/file/Iraq.pdf

9) Yusifov Y. və Bünyadov Z., Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan xx əsrədək) (I hissə), Bakı, 2007.

Summary

Rza Talibov

Azerbaijan - Iraqi relations

In this article author writes about Azerbaijan-Iraqi relations. Relations between these two countries have a long history. In the Middle Ages, Iraq was a part of the different Azerbaijani states: Seljuks impair, Atabeks, Garagoyunlu, Aghgoyunlu and Safavid state. In the Soviet times, Azerbaijani-Iraqi relations developed within the Soviet-Iraqi relations. Emphasis in the relations between our countries at this time was placed on the development of cultural relations. After Azerbaijan gained it's independence, relations between Azerbaijan and Iraq became more intensive. Currently the Republic of Iraq has its embassy in Azerbaijan, as well Azerbaijan has it's one in Iraq. Iraq supports Azerbaijan in international organizations and negatively reacted to the Armenia's attempts to establish diplomatic relations with it. Azerbaijan, in it's turn, supplied the most important food and medicaments to Iraq during a difficult situation in that country.

Having paid attention to the relations between the two countries, we can see that the political relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Iraq evaluate positively. In other areas the bilateral relations have a solid legal framework. Now the relationship between our two countries mainly covers science, education and culture. Given these circumstances, after the establishment of stability in Iraq, relations between our countries will develop more intensively and will cover as well as the political, so the socio-economic areas.

Keywords: *Azerbaijan, Iraq, relations, ties, cooperation*

Резюме

Рза Талыбов

Азербайджанско – иракские взаимоотношения

В данной статье автор пишет о азербайджанско-иракских взаимоотношениях. Связи между этими двумя странами имеют многовековую историю. Еще в Средние века Ирак входил в состав азербайджанских государств: Сельджукской империи, Атабеков, Гарагоюнлу, Аггоюнлу и некоторое время в состав государства Сефевидов.

Несомненно, принадлежность народов обеих стран к исламской религии способствовала интенсивному развитию культурных связей между нашими странами и народами. В советский период отношения между двумя странами развивались в рамках советско-иракских отношений. В это время предпочтение давалось развитию культурных связей. В Баку действовало Генеральное консульство Иракской Республики.

После восстановления независимости Азербайджанской Республики в 1991 году начался новый этап двусторонних взаимоотношений. В настоящее время действуют посольства иракской Республики в Азербайджане и Азербайджанской Республики в Ираке. Ирак поддерживает Азербайджан в международных организациях и отрицательно отреагировал на попытки Армении установить с ним дипломатические отношения. Азербайджан, в свою очередь, поставлял наиболее важные продукты питания и лекарства в Ирак во время сложной ситуации в этой стране.

Обратив внимание на отношения между двумя странами, можно увидеть, что политические отношения между Азербайджанской Республикой и Иракской Республикой могут быть оценены положительно. В других же сферах двусторонних взаимоотношений создана прочная правовая база. В настоящее время взаимоотношения между нашими двумя странами в основном охватывают науку, образование и культуру. С учетом этих обстоятельств после установления стабильности в Ираке взаимоотношения между нашими странами будут развиваться более интенсивно и охватят как политическую, так и социально-экономическую сферы.

Ключевые слова: *Азербайджан, Ирак, взаимоотношения, связи, сотрудничество*

UOT 32(327.39)

YEGANA BAKHSHIYEVA
fellow researcher
ANAS, PhD student of Institute of Law and Human Rights
ANAS, Institute of the Caucasus studies of ANAS, Azerbaijan
ybakhshiyeva@gmail.com

LEGAL PROBLEMS OF THE CASPIAN SEA IN THE CONTEXT OF REGIONAL AND INTERNATIONAL COOPERATION

Keywords: *Caspian Sea, contaminated basin, littoral states, ecological security, interested international states.*

INTRODUCTION

Prevention and adaptation are two fundamentally different approaches to enhancing environmental security. Four types of adaptive responses are avoidance, protection, recovery, and adjustment. Examples of how each of these types of response strategies have been employed to address environmental changes in the Caspian region are cited. A combination of preventive and adaptive strategies will be needed to further enhance the environmental security of the peoples of the region. Since the breakup of the USSR, political weather around the Caspian Sea has changed from "calm" to "storm". It is obvious that the change of geopolitical situation and occurrence of new independent states in the Caspian region predetermined parity of new interests. It also resulted in a necessity of serious changes in the international relations in the Caspian region. [8]

ECOLOGICAL SECURITY PROBLEMS OF THE CASPIAN SEA

Numerous factors make the Circum-Caspian area a unique geographical region. The Caspian Sea is the world's largest inland body of water (lake or "inland sea"), which is 700 miles long and contains six distinct hydrocarbon basins under its waters. It is also a unique and fragile ecosystem, the elements of which are interconnected. A particular feature of the Caspian environment is a substantial variation in water level - in 1930-1940 the Caspian Sea faced a disastrous fall of its water level (by 1.8 meters), while since 1978 it has faced an abrupt rise (by 3 meters thus far). These water level fluctuations, the exact physical genesis of which is still unclear, cause severe environmental problems and significant economic and societal damage to the coastal areas of all littoral states. Other natural occurrences include quicksand phenomena, periodic seismic and surge events, mud volcanic activity, and neotectonic dislocations. As the result, the area, configuration and structure of the Caspian Sea are in the process of constant change.

The Caspian Sea plays an important role in hydrocarbon security in the South Caucasus. The ecological problems of the Caspian Sea and its surrounding zone are related to the extensive development of the region's economy as a historical. These conditions are long-term natural changes (sea-level changes, climate change) as well as acute socio-economic problems of the modern era (transitional period, economic crisis, conflicts, the interference of international companies etc.). So such circumstances affect the stability of the Caspian Sea. In terms of human geography, more than 100 different ethnic, linguistic, cultural and religious (about 70 million) population have been concentrated on the basin, covering approximately four million square kilometers of the Caspian region. Historically, the disparity between the administrative division of different nations and the local population around the Caspian Sea have caused interethnic confrontation. It is enough to note that the ethnic Rus-

sians living in the Caspian basin (at least 10 million) are more than any other ethnic group in the region.

The Caucasus is a region of new states, whose natures present many uncertainties. The absence of real nation states, let alone democracies, (apart from Azerbaijan) is a key problem in the Caucasus and it is the main obstacle to regional security. Several external powers are also involved in the region, which further complicates the situation.

Politically, most states, like Armenia, Georgia and some autonomous republics in Russia, in the region are fragile quasi-states that lack democratic traditions and civil elements in their political and economic structures. These societies face a set of deeply ingrained social and economic problems unlike those in most other countries. In their quest for real independence, regional nations have to grapple with the multiple legacies of the Soviet command-administrative system and the sudden exposure to the world market forces - multiple intra-regional conflicts, internal political instability, unscrupulous business practices, and a deficit in infrastructure and expertise.

Water pollution is a serious problem in parts of the Caspian Sea for several reasons. The rivers that flow into the sea carry a heavy load of pollutants, in particular the Volga River, which accounts for approximately 80 percent of the Caspian inflow. The large Volga basin, in which 40 percent of Russia's population resides along with one third of the country's industry and agriculture, is heavily polluted with industrial wastes, heavy metals, agriculture runoff, and sewage.

The Caspian also receives substantial discharges of pollutants from its many coastal communities and the extensive oil drilling and refining operations, especially in Azerbaijan and Turkmenistan. Oil pollution is likely to become a more serious problem as large investments are made to further develop the region's immense petroleum reserves, including the area off the coast of Kazakhstan. Rising water levels (discussed below) pose additional contamination threats as they inundate oil wells and toxic dumps that were located on previously dry land. The flooding also contaminates surface and ground waters to levels that exceed acceptable levels by manifold. [1, p.15]

Because the Caspian lacks an outlet, pollutants accumulate over time, is threatening its marine life (including its fish stocks) and other wildlife (such as migratory birds that congregate in the Volga delta), endangering human health, and diminishing the region's potential for tourism. Pollution is only one of several factors that have contributed to the decline of fisheries of the Caspian Sea, which has been a major economic blow to some coastal communities and districts.

The decline in fisheries has been most notable in the decline in sturgeon stock. Although not much reliable stock, reproduction and catch data are available, there is a general consensus that the sturgeon is on the verge of extinction if no immediate and effective measures are taken. The catch which was reported to be around 49 thousand tons at the turn of the 20th century in Volga is now reported to be less than one thousand. On the İranian side where the catch data are more reliable and more indicative of the stock, the catch has fallen by two thirds in a decade. The decline in fish stock is also reported to be consederable in Kilka. A 30% reduction is reported in the sourthern part while reports indicate noticeable reduction in the north. Other fish stock also show decline. Many reasons are cited and disputed for the decline. Dam construction on Volga which damaged the spawning capacity, river pollution and poaching are listed as major contributing factors, but the root causes are basically the lack of environmental consideratin amongst politicians and planners, lack of an agreed regional fisheries plan as well poverty in the coastal communities. It should be borne in mind that that fisheries directly and indirectly provide jobs and income to many of the 12 milllion residing around the Caspian.[4, p. 32]

Biodiversity erosion is a threat in the bio rich Caspian. The sea and its immediate surrounding coastal area can boast of being a unique ecological world heritage. The sea is home to some 150 species of fish including some rare sturgeon species and the frash water seal. The coastal and the river estuaries provide breeding and spawning habitats not only for rare fish, but

also for migratory birds such as black crane which travel from Siberia to Africa. The forests in the southern part are the last remaining of their kind across the globe. [2, p. 24]

The Caspian fishing industry has collapsed as stocks of fish, such as sturgeon, perch, herring and pike, have sharply declined, which is also attributable to unsustainable harvesting and disruption of ecosystems. The catch of these four species declined from 400,000 metric tons in 1950 to only 10,000 tons in 1990. Especially threatened is the Caspian's best-known marine resource, the sturgeon, whose roe was once used to produce 90 percent of the world's caviar. [3]

The rising water levels of the Caspian now appear to be the most serious environmental threat in the region. The level of the sea dropped by approximately three meters from 1929 to 1977, ostensibly due to reductions in the flow of tributary rivers, especially from the Volga, where large amounts of water were diverted for irrigation and entrapments for hydroelectric projects. Water levels then surprisingly began rising and by 1994 was 2.5 meters higher than in 1977 before stabilizing in recent years. [4]

The decline in the environmental quality is serious. While the overall industrial pollution is not as critically high as some environmentalists would have feared it to be, the sea is far from being pristine. Due mostly to the decline in industrial production in the CIS countries, the inflow of industrial contaminants has fallen in the northern part. A rise in production, which is politically desirable, will certainly put additional pressure on the Sea. Dam construction in Volga and Kura have also helped to sediment a considerable quantity of contaminants in reservoirs behind dams, thus helping to prevent outflow of contaminant into the sea. This however has not prevented inflow of certain contaminants, nor has it been of any use for industries that are built downstream of dams. The Caspian Sea has a number of “hotspots” which are areas of concentrated industrial pollution. Although data and information on contamination and pollution is scant and not easily accessible, it could nevertheless be suggested that the areas around Bay of Baku, the estuaries of Volga, Terek and the inundated oil fields of Kazakhstan are among these hotspots. [3]

The cause of this rise remains a mystery, even though scientists have considered a variety of possible but inconclusive explanations - both natural and anthropogenic. Among these are long-term naturally occurring hydrological cycles, tectonic-plate movements; the building of containment structures-in particular a dike across the Kara-Bogaz-Gol (a semi-enclosed bay on the east side of the Caspian); increased rainfall triggered by human-induced global warming, and oil pollution that may be retarding evaporation.

Land degradation is a fourth environmental problem in the Caspian region as large tracts of the once fertile steppes of the region are reverting to desert. The situation is especially acute in the Kalmykia area west of the Caspian, where the sandy soils were once held in place by native grasses.

In what ways do these environmental problems pose a security threat? Are they likely to be the primary cause, or a contributing factor, to violent conflict in the region, and thus to jeopardize environmental security in the traditional sense? If not, are they having a significant and direct adverse effect on the basic welfare of the people of the region, and thus are appropriately viewed as threats to human security, as defined in the more comprehensive manner? While the Soviet state's aggressive efforts to exploit natural resources underlie most of the severe environmental problems that continue to afflict the area, the communist regime was rather successful in suppressing violence among the groups in the region. Sharp disputes have arisen between Russia and the newly independent states over rights to exploit the immense oil and gas reserves of the area and the routes that would be used to transport oil to markets outside the region. Russia has repeatedly contested the plans of the neighboring Caspian states to develop oil resources, especially where Western companies are involved through joint ventures. It has reserved the right to intervene and demand participation in such projects, which it has described as "illegal seizures" of national resources. [5]

The environmental problems in the Caspian area are more of a direct threat to human welfare than a potential cause of military conflict, and thus are more appropriately considered threats to environmental security as conceived in the more comprehensive manner. The economies of the Russian provinces of Astrakhan, Dagestan, and Kalmykia are tied heavily to fishing. In the case of Astrakhan the fishing industry, including processing plants, canneries, and ship-building, once accounted for approximately 30 percent of the local economy. In these areas pollution could hinder the development of a potentially lucrative tourist industry. As sea level has raised, all five Caspian littoral states have had villages, industries, communication and transportation infrastructure, and arable lands inundated and coastal ecosystems destroyed. By 1995, approximately 10 percent of the agricultural land in Astrakhan Oblast had to be abandoned and upwards of 40 factories in Dagestan had been flooded by the rising waters. By 1995, approximately 10 percent of the agricultural land in Astrakhan Oblast had to be abandoned and upwards of 40 factories in Dagestan had been flooded by the rising waters. The UN Environment Programme in 1994 estimated the cost of the Caspian Sea level rise had already caused damages of $30 to $50 billion dollars. [6, p. 100]

It was agreed that ecosystems of the Caspian Sea are currently subjected to severe degradation of their marine life and recreation potential. There are identified environmental issues that have the most serious implications for human security in the region as the following:

1. Flooding resulting from sea level rises, which in tum are affected by both natural variations in climate and anthropogenic factors such as increased runoff and barrages. Flooding has had a significant economic cost through the destruction of coastal property and fisheries.

2. Air pollution caused by hydrocarbon processing (e.g., refineries) and other economic activities, as well as by dust storms exacerbated by desertification.

3. Severe reduction of Caspian fish stocks, resulting, as several papers document, from a combination of water pollution and overfishing. Sturgeon, a matter of considerable economic importance as well as symbolic significance for Russia and Iran, have been particularly hard hit.

5. The loss of biological diversity in coastal areas, particularly in river mouths, caused by water pollution and land conversion. Several delta and harbor areas are virtually devoid of animal life.

6. Desertification caused by rather poorly understood climatic changes and human uses of land and water which has been spreading, particularly in Turkmenistan and Kazakhstan.

7. Geological instability, including earthquakes, mudslides and sinkholes that may be significantly affected by the withdrawal of oil, natural gas and water. The claims that oil and gas exploitation may contribute to geological instability will remain highly controversial, and may well be the subject of acrimonious disputes.

Additional environmental problems derive from traditional threats to the peace of the region: civil strife, ethnic tension, terrorism and political instability. These threats are exacerbated by specific vulnerabilities of the Caspian region: its seismicity and ongoing process of water level fluctuation. Recently the littoral states started to work together in the environmental realm. In April 1995 the Caspian Environment Program (CEP) was launched by the World Bank, the United Nations Development Programme (UNDP) and the United Nations Environment Programme (UNEP). The European Union TACIS Programme also participates in the CEP by providing technical assistance and support in project preparation. In an agreement reached in Ramsar, Iran, in May 1998, the regional states agreed on host locations of nine Caspian Regional Thematic Centers and specific roles of each country in implementing the initiative. Participants of the Workshop addressed the issue of effectiveness of the CEP and suggested certain changes in its mechanism. They also suggested that research on environmental cooperation in other regions (the Aral Sea, the Baltic, the Black Sea, the Danube, the Mediterranean, and the Persian Gulf) could provide useful insights on the factors necessary for successful regime and pitfalls to avoid. [7]

Furthermore, the Caspian sea is a relatively undisturbed habitat and an enduring natural reserve for its indigenous and other species. With recent changes, its ecosystem could face irreversible damage. The strategy for its protection and preservation brings into focus the need for the adequate prediction of further environmental changes in the system. The factors affecting the Caspian are:

- Natural variability and climatic changes,
- Ecological deterioration in regions of great economical value i.e. the Volga river delta and the adjoining North Caspian Sea,
- The fate of caviar or sturgeon's eggs,
- Anthropogenic forcing,
- The sea-level changes of greater concern are the exposure of toxic waste burial sites by rising groundwater levels,
- The comb jelly Mnemiopis that has invaded the Caspian and is destroying its fisheries,
- (One of the key issues) Caspian Sea oil: Development of transnational export routes increased the risk of oil pollution.

The Caucasus is a region of new states, whose natures present many uncertainties. The absence of real nation states, let alone democracies, is a key problem in the Caucasus and it is the main obstacle to regional security. Several external powers are also involved in the region, which further complicates the situation. One can even argue that, amid the ruins of the Soviet Union, a new type of small state has emerged: the proto-state, characterized by societies that lack democratic traditions and civil elements in their political and economic culture. In addition, the economies of these states are in a state of crisis, undergoing a painful transition towards a market economy and away from a one-sided dependence on Russia. These newly independent states have yet to develop their own strategies to formulate and realize independent foreign policies.

The diversification of these post-Soviet states' ties to other nations involves a partial, and to some extent a major, reorientation towards building relations with their neighbors in the region. The process of establishing new security relations is, however, gaining momentum. For every country, national security is a priority. Newly independent states are particularly sensitive to security problems as they lack the experience that comes from independent statehood, such as strategic planning and foreign policy formulation.

Newly independent states in the early stages of their existence as sovereign, autonomous actors feel very insecure and quite uncertain about defining their security interests and priorities. As a result, they tend to underestimate certain security threats, exaggerate others, and sometimes even omit vital players. Their strategic vision is often based on historical memories constructed along ethnic lines, creating divisions between "us" and "them" according to the classical pattern of "insiders" and "outsiders", "friends" and "enemies".

The region and context in which these states find themselves can complicate their security problems as well as their foreign policy. Every region has its own distinctive security environment, which is defined by the region's geo-strategic and economic geographical position. This security environment is influenced by the interest of major world powers in the particular area, the interest and relative strength of neighboring states, as well as the security issues and situations within the countries themselves, which result from the pattern of enmities and amities intrinsic to the region.

If one looks at the Caucasus from a strictly geopolitical point of view, certain elements of the regional security complex are in formation: the revival of the "Great Game" between Russia and Turkey and between Russia and the West, as well as further involvement and even meddling by regional powers. There are also struggles to preserve spheres of influence, attempts of some new Caucasian states to escape one-sided dependence on their "former master" and become buffer states instead of remaining impotent satellites, and even some signs of ethnic, religious and cultural contradictions and clashes. [7]

Looking "geopolitically" at the Caucasus and taking into consideration the current situation, one cannot avoid arriving at a somewhat pessimistic assessment of the region's future. There are many flash-points in the Caucasus that can hinder its development and make it a "barren land" politically and economically.

A new phenomenon, whose influence is steadily growing and giving a new dimension to the Caucasus, is international business - primarily oil multinationals. Their increasing role is difficult to overestimate. The significant energy reserves of the region and the difficulty of their transportation via the Caucasus have triggered the interest of international investors and leading powers. At the same time, some elements of the Russian political and military establishment still believe that they can integrate the South Caucasus and Central Asia into a common area dominated by Russia. They support policies in the Caucasus that encourage regional conflict and enable Russia to gain political concessions, maintaining control over CIS borders while deterring foreign investment in the Transcaucasus. Such tactics have brought Russia only limited success.

Russia has neither increased nor maintained its security in the Caucasus. Rather, by creating ethnic conflicts, Moscow has encouraged an exodus of the Russian population, discouraged Russian investment, increased regional distrust of Russia, increased tensions with Turkey, and created a vacuum of constructive policies which could, if implemented, transform Caucasian states into genuine allies of Russia, supportive of its political and economic interests in the region. [6, p. 105]

On the other hand, there are some signs of a rather different approach, detectable among some of Russia's business groups. These groups see a stable and secure economic environment in the Caucasus to be more beneficial, and support a more constructive approach to the region.

Oil is not a new phenomenon for the Caucasus, where the tradition of oil exploitation has existed for a century. However, the current situation is completely different from the previous one. The disintegration of the USSR and the discovery of significant new oil reserves in the Caspian basin have pushed the Caucasus into the international spotlight.

Azerbaijan will benefit directly from its oil reserves. Georgia can benefit from Caspian oil by serving as a transit route, and can strengthen its security through the international community's interest in maintaining the stability of such a route.

Paradoxically, Caspian oil may be both beneficial and dangerous to Azerbaijan and Georgia because of Russia's increasing fear and dissatisfaction, perceiving Western influence in the Caspian region as a threat to its security and economic interests. Armenia can also gain as a transit country if the Nagorno-Karabakh conflict is resolved. Russia cannot stop oil extraction in the Caspian, but it pursues an active policy in controlling oil transportation routes, aiming at becoming a transport monopolist. The conflict of interest between Russia, Azerbaijan and Georgia is clear, and Russia has enough instruments to make the South Caucasus less attractive to Western energy companies and governments. It is clear that Russia's policy does not contribute to Georgia's security and wellbeing. On the other hand, if Russia chooses a more "geo-economic" approach to Caspian oil and contributes to its development and delivery to international markets, it will concurrently contribute to regional cooperation in the Caspian region. No economic development can take place in the Caucasus without security, regional cooperation and benefits from Caspian oil. It seems that in the long run, the positive involvement of Russia in regional security and economic cooperation in the Caucasus would be beneficial for Russia itself. It would, in fact, contribute more to Russia's own security and wellbeing.

Geostrategic and political characteristics of the Caspian region is strategically important and hence a focus of attention by major international players, notably the United States and the European Union. This factor is related its considerable energy resources and its potential to become a partial alternative to Persian Gulf oil and gas. [7]

The most significant non-energy related source of the Caspian region's strategic importance is its proximity to other strategically significant regions, such as the Persian Gulf, Russia, the Black Sea and China. This proximity implies that developments within the Caspian littoral states affect the interest of major international and regional actors and, in turn, lead these actors to try to influence the character and direction of security, political and economic developments within the Caspian region, in or-

der to make them compatible with their own needs and interests.

The military dimensions of this particular view of the Caspian region's strategic importance is reflected in Russia's efforts to develop a Collective Security System in the context of the Commonwealth of Independent States (CIS) and in efforts by the North Atlantic Treaty Organization (NATO), in the framework of its Partnership for Peace (PFP) program, to establish closer military relations with a number of post-soviet states, including Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan.

As long as Russia-Western relations remain good, the above-noted efforts could be complementary and contribute to overall regional stability. However, in the last few years it has become clear that security, economic and other interests of Russia and the West do not always coincide. And while it is not inevitable that Russia-Western relations will deteriorate, it is clear that the competitive aspects of their relations are likely to become more pronounced in the future. This will be especially likely in regions such as the Caspian Basin that Russia considers to be a special zone of its interest. [8]

Since the collapse of the USSR, long established stability of compromise around the Caspian has left its place to competition and confrontation. While the USSR and Iran were the only coastal states in the Caspian basin during the Cold War, five states came to share the control over the Caspian Sea in the Post-Soviet period, and they were quick to declare their rights to the particular parts of the Sea in a unilateral manner, which led to controversies. After the collapse of the USSR and the gained independence of the Caspian littoral states have created a few ways of influence for the environment by using of the Caspian Sea's natural resources on the different levels. Over the years, industrial waste has been thrown into the Caspian Sea, which causing significant damage to the sea's ecology. Many factors in the Caspian Sea have created a unique and fragile ecosystem that connects the elements of the water basin, making the sea a unique geographical region. Water pollution in some parts of the Caspian Sea is a serious problem. The ecology of the Caspian Sea mostly depends on the ecological status of rivers flowing to the Caspian Sea. Almost all of the rivers flowing into the sea have become a channel that pollutes the sea in this and some other way.

New subjects of international law came into existence as a result of the disintegration of the USSR: Russian Federation, Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan. Thus, five states (Four newly independent states and Iran) had to share the control over the Caspian Sea in the Post-Soviet period. International negotiations on the Caspian problems, especially on determination of its international legal status, can be divided into three stages; First stage, which may be defined as the period of investigation, acquaintance and search after reasonable solutions, covers 1991-1994. Second stage cowers 1995-1999, during which new ideas and postures were generated, range of serious multilateral meetings and conferences, discussing the national postures toward the Caspian Sea and other issues, and were held. The third and the last stage go back to January 2000, i.e. to the moment when the new leader of Russia, Vladimir Putin, rise to the power. His arrival precipitated development of a new approach by the Russian Federation regarding the Caspian region and its problems.

During this period the Caspian states as well as the interested countries (USA, Turkey, China, Western European states and others) began to consider the Caspian Basin as one of the main sources of energy in the world, and determination of the Caspian Sea's legal status became the key question. Formation and identification of the national postures proceeded from the interests of the different states. At the same time formation of priorities of the Caspian states began, and each state tried to take the initiative in order to better defend their national priorities. The most active state during this period was Islamic Republic of Iran whereas Russia observed developments in the post-Soviet era and Caspian region in silence, and new Caspian states just began to declare their intentions. Within the framework of the intergovernmental conference ECO (Economic Cooperation Organization - February 17, 1992, Tehran), Iran for the first time put forward the idea to establish an Organization of the Caspian Sea

in order to promote cooperation in exploitation of region's reaches. As Alen Jiru notes, Iran, putting forward such a motion, hoped to locate the headquarter of the new organization within its territory so as to link the questions and problems of the Caspian Sea and its foreign policy together in future.

The second stage might be described as a "developed geopolitical game with extending geography and circle of the participants", issue of formation of the new legal status of the Caspian Sea became important not only for the coastal states, but also for other countries of the American, European and Asian continents. This stage was marked by a great number of official meetings, scientific conferences, frequent changes in positions and priorities of the coastal states, and straight political collisions during negotiations.

The Azerbaijani delegation, however, declared that huge energy resources of the region and their importance for the coastal states as well as for other countries have made the problems of the Caspian Sea a global issue. This approach was later supported by the European Union, which created a commission of experts in April 1996 under the TACIS framework, "to study reform supporting means in the sphere of resource transportation and to define alterative decisions for their [i.e. regional states] export from the Caspian region and Central Asia to western markets".41 This decision was aimed to work out special proposals on large-scale projects alluring to investors. On the basis of recommendations of working groups, TACIS worked out an Interstate Oil and Gas to Europe (INOGATE) program.

Interstate relation practice in the sphere of the Caspian Sea problems indicates the fact that when official negotiations of the coastal countries come to a standstill, states (more often it is Russia or Iran) cali an international scientific conference and look up to scientists for help in upholding their positions. Thus, soon after the unsuccessful negotiations, in Tehran in December 1995, an international scientific conference on "Caspian Petroleum and International Security", organized by the international nongovernmental organization Peace and Consent Federation, Moscow branch of the Russian scientific fund, Petroleum and Capital magazine and German Friedrich Ebert Foundation, was held in Moscow on March 5-6, 1996, by the initiative of the Russian Federation with the assistance of the American Centre of Post-Soviet Researches 4 3 Representatives of oil companies, scientists, experts and officials from Russia, USA, Germany, Kazakhstan, Azerbaijan, Greece and Georgia participated the Seminar program and participant addresses indicated the complex nature of the issues under discussion. Among the issues raised were the share and position of the Caspian petroleum and gas on the world global fuel and energy markets; challenges of the international legal status of the Caspian Sea; features of ownership on natural resources of the sea and its bottom; economic and political problems affecting production, selection of transportation routes of the Azerbaijani oil and, in this connection, interests of CIS, Iran, China, Turkey, USA and other western states; social and ecological consequences of development of oil and gas fields of the Caspian shelf. [8]

By 1997, the Caspian Sea problem began gradually to grow out of multilateral negotiation framework of the Caspian states and become a global one. On May 13-14, 1997 summit of chiefs of states and chief executives of ECO countries (Turkmenistan, Afghanistan, Iran, Kazakhstan, Kirgizstan, Pakistan, Uzbekistan, Turkey and Tajikistan) met in Ashkhabad. Among other issues, they also discussed such issues as infrastructure prospects, transport development, and international oil and gas pipelines from the Caspian basin. It was noted during the summit that "considering the fact of huge power resources of the Caspian Sea and their importance for economy of large number of states located outside of the region that lacked fuel, problems of the Caspian Sea grow out of the regional framework".

Then, two international scientific conferences held on June 24-27, 1997 in Moscow and later in Astrakhan on "Oil and Ecological Safety of the Caspian Region" had a great influence on genesis of the idea about necessity of determination of the new international legal status of the Caspian Sea for environmental reasons. Although the participants of this forum did not

deal with the question of the Caspian Sea legal status, they, nevertheless, appealed interested parties "to work out and accept an international convention on the Caspian Sea legal status".

The process of the Caspian Sea problems universalization was further reflected in the resolution of EU Parliamentary Assembly on December 3, 1997.69 The Resolution 624 argued that a huge amount of foreign companies began "a wild race" for leading in the development of natural riches of the Caspian sea and that Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan was under pressure of the states, which challenge benefits from resources exploitation.70 The assembly further expressed a wish that the establishment of the international stability, coordinated by participation of all interested states and companies, would end the "war of oil pipelines".

The third stage of the coastal states' multilateral relations in the Caspian basin has taken place since January 2000. The new stage is mainly related to the changes in the Russian policies vis-à-vis the region. The new president of the Russian Federation, Vladimir Putin, had long before the presidential elections declared his desire to deal with the Caspian Sea. Having been elected President in March 2000, he proclaimed the Caspian region a zone of special interest to Russia.88 Then the Security Council of Russia met in April 21, 2000 to discuss the situation in the Caspian region and Russian policy towards it. Defining the Caspian Sea as a "traditional zone of national interest of Russia", Russian foreign minister I. Ivanov meant that Moscow decided to focus efforts to advance its interests.89 Then the Security Council of the Russian Federation created a post of special representative of the president of Russia for the Caspian Sea legal status regulation, to which long-time head of Gazprom, V. Kaluzhny was nominated. It was clear that the Security Council came to a decision that the unsettled status of the Caspian Sea, when the coastal states competed for development of its raw resources, threatens the Russian interests. As a result, we saw a new Russian Caspian concept, put forward by Putin, build around the issue of the Caspian Sea legal status. Therefore Kaluzhny, soon after presidential elections, visited Azerbaijan, Turkmenistan and Iran to restart the meetings of working commissions on the legal status and also to prepare the ground for a new meeting to be held in Moscow in August 2000. However the trip ended in a fiasco in Ashkhabad and Tehran, and the proposed conference was postponed.

The Caspian Convention establishes exclusive rights and responsibilities of the five littoral states on the fate of the unique water basin. The so-called "Constitution" of the Caspian Sea was signed in August at the fifth Summit of Heads of the Caspian littoral states in Actual after 22 years of systematic talks. Convention gives Caspian "a special legal status" - it was declared neither lake nor sea. If viewed as a sea, the Caspian basin would be subject to the International Maritime Law, and rights to use the Caspian Sea wouldn't be limited to the coastal countries. This is definitely against the interests of Russia and Iran in the region. On the other hand, as a lake, its area would be divided equally between the five countries, and this leads to controversy in the distribution of hydrocarbon reserves. According to the Convention, water surface remains in common use for all coastal countries, with states granted jurisdiction over 15 nautical miles of water from their coasts and fishing rights over an additional ten miles. The seabed, rich in natural resources, is divided between neighboring countries in accordance with international law, based on the agreement of the neighboring states. The provision on the inadmissibility of third-party armed forces in the Caspian Sea can be regarded as one of the key points of the Convention. The convention also permits the construction of pipelines, which only require the approval of the countries whose seabed they pass. At the same time, such projects should comply with environmental safety. The signing of the Convention has been regarded as a triumph of multilateral diplomacy by the international community and the world media. The cooperation between Caspian states based on convention is expected to accelerate energy projects, allowing the implementation of the Trans-Caspian Pipeline that is the most crucial one.

CONCLUSION

Starting from identification of environmental threats and vulnerabilities, developmental needs, and political, economic and security constraints, it also identifies possible strategies to enhance environmental security in the Caspian Sea. A coordinated regional strategy, with a specified sequence of consultations and negotiations, should include different types of societal responses to environmental crisis: prevention of new threats, mitigation of the magnitude of existing threats, adaptation of population to perceived threats as well as creation of emergency response mechanisms. At present, the exploitation and conservation of the Caspian Sea's resources depend on whether the adjacent independent states find reliable and efficient ways to solve these problems. The above mentioned environmental problems of the Caspian Sea can have a significant and direct impact on the well-being of the peoples of the region and therefore this factor considered as a threat to a wider definition of human security. So there is no doubt that environmental threats will increase in coastal areas in the near future if regulatory measures are not applied in human activity and cooperation between the Caspian littoral states. Therefore, the situation requires the cooperation of the Caspian littoral states and mostly, their practical cooperation.

References

1. How Iran, Turkey and Russia view the region is discussed in Mohsenin. Iran's Relations with Central Asia and the Caucasus // The Iranian Journal of International Affairs, M. 1996, vol. VII, 4, pp. 134-153 // URL: https://books.google.az/books?id=6VhNZrPFF4wC&pg=PA191&lpg=PA191&dq=Max+G.Manwaring,+Environmental+Security+and+global+stability,+problems+and+responses,+New+York+-Oxford,+p.+4 10&source=bl&ots=MvHoTggoe9&sig=ACfU3U1KC5LxGWOil44XR8dr5y21hiaAmg&hl=az&sa=X&ved=2ahUKEwjp_cOQ46rnAhWSxoUKHSW4ATEQ6AEwAHoECAoQAQ#v=onepage&q=Max%20G.Manwaring%2C%20Environmental%20Security%20and%20global%20stability%2C%20problems%20and%20responses%2C%20New%20York%20-Oxford%2C%20p.%204-10&f=false

2. Maleki, M. R. The Framework of the Islamic Republic of Iran's Economic Policy towards the Caucasus, In Edited Conference Report the Transcaucasus Today: Prospects for Regional Integration, American University of Armenia / The Caspian Sea Quest for environmental security. Netherlands, 2000, 138 p.

3. Max G.Manwaring, Environmental Security and global stability, problems and responses. New York, Oxford, London, 2003, vol. LII, pp. 4-10.

4. Naumkin, V. Russia and Transcaucasia, in Edited Conference Report. The Transcaucasus: Prospects for Regional integration American University of Armenia. M.: 1996, pp. 105-110.

5. Science and culture series, Nuclear strategy and peace technology. International seminar on nuclear war and planetary emergencies, 26th session. "E.Majorana" Centre for scientific cultureerice, Italy, 19-24th August, 2001 // URL: https://books.google.az/books?id=SH5qDQAAQBAJ&pg=PA368&lpg=PA368&dq=Biodiversity+erosion+is+a+threat+in+the+bio+rich+Caspian.&source=bl&ots=LBKC8UAtLt&sig=ACfU3U09NaO7g4H1i7gjbnGOM2tD66eiZA&hl=az&sa=X&ved=2ahUKEwjLmqXV3arnAhVIK1AKHQDvBecQ6AEwAHoECAoQAQ#v=onepage&q=Biodiversity%20erosion%20is%20a%20threat%20in%20the%20bio%20rich%20Caspian.&f=false

6. Baev, P., Svante, E.Cornell. The South Caucasus: a challenge for the EU / İnstitute for security studies European Union Paris, December 2003, 205 p. // URL: https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/chai65e.pdf

7. William Ascher, Natalia Mirovitskaya. The Caspian Sea: A Quest for Environmental Security mart 1999, Kluwer Academic Publishers, p. 64 // URL: https://www.amazon.com/Caspian-Sea-Quest-Environmental-Security/dp/0792362187

8. Zichichi, R.Ragaini, International Seminar on nuclear war and planetary emergencies 26 th session editor London-Singapore-Hon Kong, 2001, pp. 359-362 // URL: http://old.ims.metu.edu.tr/pdf/825.pdf

Xülasə

Yeganə Baxşıyeva

Regional və beynəlxalq əməkdaşlıq kontekstində Xəzər dənizinin hüquqi problemləri

Ətraf mühit dəyişikliyinin milli və insan təhlükəsizliyi üçün təsirlərini 1960-cı illərdən bəri alimlər qeyd etsələr də, soyuq müharibənin kəskin şəkildə azalması və qlobal ekoloji problemlərin artması ilə əlaqədar ekoloji təhlükəsizlik anlayışı yalnız 1980-ci illərin sonlarında geniş yayılmağa başlamışdır. Ekoloji təhlükəsizlik əsasən, iki bir-birindən fərqli şəkildə şərh edilmişdir: müharibə və digər silahlı münaqişələrin ekoloji səbəblərinə yönəlmiş daha ənənəvi konsepsiya ilə ətraf mühitdəki stresslərin insan təhlükəsizliyinə necə təhdid yaratdığını araşdırır. Xəzər regionunda əsas ekoloji təhlükələr suyun çirklənməsi, dəniz təsərrüfatlarının azalması, dəniz səviyyəsinin dəyişməsi və torpaqların pozulması ilə əlaqədardır.

Bu məqalədə Xəzər bölgəsindəki iqtisadi, siyasi və ekoloji inkişafın mürəkkəbliyi haqqında əhəmiyyətli bir şərh verilir və Xəzər dənizi bölgəsində baş verən ekoloji dəyişikliklərin ətraf mühitin təhlükəsizliyi ilə bağlı olması araşdırılır. Xəzər dənizi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra davam edən genişmiqyaslı ekokatastrofiyanın (nəticə olaraq qismən təbii Qafqazın) bir nümunəsidir.

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, çirklənmiş hövzə, sahilyanı dövlətlər, ekoloji təhlükəsizlik, maraqlı beynəlxalq dövlətlər.*

Резюме

Егяна Бахшиева

Правовые проблемы Каспийского моря в контексте регионального и международного сотрудничества

В то время как последствия экологических изменений для национальной безопасности и безопасности человека были отмечены учеными с 1960-х годов, концепция экологической безопасности стала широко модной только в конце 1980-х годов с резким спадом холодной войны и ростом озабоченности глобальными экологическими проблемами. Экологическая безопасность интерпретируется двумя принципиально разными способами; с более традиционной концепцией, сосредоточенной на экологических причинах войны и других вооруженных конфликтов, в то время как всеобъемлющая концепция рассматривает то, как экологические стрессы создают непосредственную угрозу безопасности человека. Основными экологическими угрозами в Каспийском регионе являются загрязнение воды, сокращение объемов промысла, изменение уровня моря и деградация земель.

В этой статье содержится значительный комментарий о сложностях экономического, политического и экологического развития в Каспийском регионе, а также рассматриваются экологические изменения, происходящие в регионе Каспийского моря с точки зрения возникающей экологической безопасности. Каспийское море является примером продолжающейся крупномасштабной экокатастрофы (отчасти в результате естественного Кавказа), а также примером политических разногласий и временного правового вакуума, последовавшего за распадом Советского Союза.

Ключевые слова: *Каспийское море, загрязненный бассейн, прибрежные государства, экологическая безопасность, заинтересованные международные государства.*

UOT 32(327)

ГЮНЕЛЬ МУСАЕВА
заведующая отделом Перевода, печати и информации
Института Кавказоведения НАНА, Азербайджан
alieva.gun@gmail.com

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НЕФТЯНЫХ ДОГОВОРОВ, ПОДПИСАННЫХ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ВЕЛИКОБРИТАНИЕЙ (1991-2013)

Ключевые слова: *нефтяные договоры, партнерство, политика, экономика, взаимоотношения, компании*

После восстановления независимости Азербайджанской Республики в 1991 году, бакинская нефть была в плохом состоянии. Побывавшие на то время в Азербайджане иностранные специалисты отмечали, что Азербайджан отстает на 50 лет от нефтегазовых стран в оснащении нефтяной промышленности современным оборудованием. [8, с. 32] Учитывая эти факторы, выход из существующего положения рассматривался в привлечении иностранного капитала в нефтяную промышленность Азербайджана, увеличив тем самым производство и обработку нефти и выйти на мировой рынок.

В начале путем объявления тендера были привлечены к сотрудничеству различные иностранные компании, в их числе американские, английские, турецкие и т.д. После смены власти в 1992 году были подписаны отдельные нефтяные контракты о разработке месторождений с иностранными компаниями. Так, 7 сентября 1992 года с альянсом «BP\Статойл» было подписано соглашение о разработке нефтяного месторождения «Достлуг» (позднее «Чираг») и перспективной площади «Шахдениз». Доли на вновь созданном предприятии распределялись 50 на 50. Кроме того, альянс согласился выплатить азербайджанскому правительству 30 млн. долларов за эксклюзивное право на разработку этих месторождений.[6, с. 147]

Но слабая власть в стране, допущенные ошибки как во внутренней политике (при выборе кадров), также и во внешней (поднятие вопроса «Южного Азербайджана», открытая ненавистная политика против России подтверждали неудачность дипломатического маневра) привели к возникновению нестабильности в стране. Упавшая экономика и политический хаос возникший в результате дестабилизации войны в Карабахе, угроза государственного переворота начавшая в Гяндже, все эти факторы привели к отставке президента Эльчибея в июле 1993 года и следовательно расторжению нефтяных контрактов. Далее последовал приезд Гейдара Алиева из Нахчивана с целью восстановления власти в Баку сначала как председателя парламента, а потом избранного Президента.

Гейдар Алиев пришел в самый сложный для страны период. Развязанная Арменией война в Карабахе, угроза гражданской войны, давления извне, угроза независимости государства - все эти факторы создавали препятствия для сотрудничества с иностранными компаниями. Первым делом, Гейдар Алиев создал опору внутри государства, получил поддержку народа, добился прекращения огня в войне с Арменией. Далее Азербайджану необходимо было заручиться поддержкой Запада как во внешней политике, так и во внутренней с целью экономического роста страны. А это было возможно путем привлечения капиталовложений Запада в энергетическую сферу.

Энергетическая стратегия Азербайджана стала новой стратегией, продуманная и

созданная Президентом Гейдаром Алиевом. Стратегия было основана на следующем:

- во-первых, возможность вложения необходимых инвестиций со стороны известных международных компаний с целью взаимовыгодного партнерства и набирания опыта

- во-вторых, создание транспортных перевозок с целью доставки азербайджанской нефти на мировой рынок

- в третьих, создание нового органа, отвечающего за руководство нефтяных доходов страны.

Великобритания на тот момент была спонсором больших гуманитарных программ в республике и отстаивала интересы Азербайджана на международной арене. Г.Алиев выделил эту страну как силу, противостоящую устремлениям России в нефтяном вопросе. Ведь именно под давлением России, объясняется отказ Г.Алиева предоставить к разработке месторождение «Гюнешли». Поэтому перед осуществлением подписания крупного контракта с компаниями Запада, Г.Алиев совершил официальный визит в Великобританию (с 22 по 25 февраля). В ходе этого визита было подписано 8 соглашений, среди которых был и «Договор о дружбе и сотрудничестве» и о совместных действиях в нефтяной индустрии. По договору ВР также предоставлялось право на разработку структуры «Шахдениз». Здесь президенту пообещали твердую дипломатическую поддержку в случае обострения отношений с Ираном и Россией. Состоялся также выбор головной компании проекта, которой стала ВР, получившая 31% из общей доли западных участников международного консорциума, созданного для освоения «Азери» и «Чираг».[10, с. 55]

20 сентября 1994 года во дворце Гюлистан состоялось подписание контракта, получившего впоследствии название «Контракта века». [9] Согласно контракту, 80% ин-вестиций будут вложены консорциумом через 18 месяцев после вступления договора в силу и добычи первой нефти. На основных месторождениях полномасштабная добыча нефти начиналась не позднее чем через 48 месяцев, а строительство трубопровода, обеспечивающего наиболее рациональный выход азербайджанской нефти на международный рынок, завершится в течение 54 месяцев. По договору Азербайджан сохранял право контроля за эксплуатацией нефтяных месторождений. Долевое распределение ком-паний на период подписания контракта (далее происходит изменения в распределении доли и в замене компаний) указано в таблице 1.

Таблица 1

Долевое участие компаний в проекте АЧГ в 1994 г. [4]

Название компании	Представляющая страна	Доля в контракте
ГНКАР	Азербайджан	20,0000%
ВР	Великобритания	17,1267%
АМОКО	США	17,0100%
Юнокал	США	10,0489%
Лукойл	Россия	10,0000%
Статойл	Норвегия	8,5633%
МакДермотт	США	2,4500%
ТПАО	Турция	1,7500%
Пеннзойл	США	4,8175%
Иточу	Япония	3,9205%
Рэмко	Великобритания	2,0825%
Дэлта	Саудовская Аравия	1,6800%

Самыми высокими процентами среди иностранных подрядчиков обладали ВР и АМОКО. [13] Надо также отметить, что по контракту, на долю ГНКАР приходилось 20%, но к 1995 году 5% от доли ГНКАР было передано компании Эксон (до этого не участвовала в контракте), а еще 5% - ТПАО. [3, с. 31] Основной причиной пере-распределения 10% от доли Азербайджана являлась невозможность финансирования ГНКАР своей доли. Эксон и ТПАО взяли на себя ответственность финансирования 10% доли ГНКАР, а также пере-дачи суммой 173,2 млн долларов Азербайджану.[15, с. 14]

Согласно контракту, прибыль Азербайджана поступала из трех источников: доходы, вытекающие из права собственности на природные ресурсы; доходы, связанные с вложением инвестиций в разработку месторождений; налоговые отчисления консорци-

ума в бюджет Азербайджана, равные одной четвертой суммы прибыли. Все это обеспечило стране 80% прибыльной нефти, а остальные 20% распределялись среди компаний. [14, с. 26-27] Запасы нефти на данном месторождении оценивались в 5.7 млрд баррелей. Кроме того выходящий вместе с нефтью пластовый газ, запасы которого оценивались в 55 млрд кубометров также считалось собственностью Азербайджана [12]. Договор охватывал также свободный газ в объеме до 90 млрд кубометров. Эксплуатация этих газовых место-рождений являлось исключительной компетенцией Азербайджана, что еще более увели-чивала экономическую рентабельность договора. 2 декабря 1994 года контракт был ратифицирован правительством Азербайджана [1, л. 2-4], после чего вступил в силу. В процессе ратификации все ранее подписанные договоры Азербайджана с этими компаниями ликвидировались.

Позже, 17 июня 2011 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев утвердил закон о разрешении на утверждение первого дополнения к контракту о разведке, разработке и разделе продукции блока азербайджанских нефтегазовых морских месторождений «Азери-Чираг-Гюнешли» (АЧГ), который был ратифицирован Милли Меджлисом Азербайджана 24 июня 2011 года. [1, л. 124-125] Согласно этому дополнению предусматривалось возможность увеличения компанией ГНКАР доли своего участия в этом проекте. Внесение дополнений в контракт позволяло ГНКАР приобрести у британской BP части долевого участия (приобретенного ею ранее у компании Девон) в проекте АЧГ. Внесение изменений создало условия для подписания контракта между ГНКАР и BP. Поскольку проект являлся рентабельным, компания подошла к этому вопросу с точки зрения коммерческой выгоды. Долевое распределение контракта в 2011 году указано в таблице 2. (эти проценты сохранялись до продления Контракта века 14.09.2017)

Таблица 2

Долевое участие компаний в проекте АЧГ в 2011 году [2]

Название компании	Представляющая страна	Доля в контракте
BP	Великобритания	35.83%
Шеврон	США	11.27%
Инпекс	Япония	10.96%
АзАЧГ	Азербайджан	11.6%
Статойл	Норвегия	8.56%
Эксон	США	8%
ТПАО	Турция	6.75%
Иточу	Япония	4.3%
Хесс	США	2.72%

Согласно подписанному между членами консорциума «Соглашению о совместном проведении операций» была создана Азербайджанская Международная Операционная Компания (АМОК), которая начала свою деятельность с января 1995 года. АМОК была в ответе за ежедневное управление, координацию и осуществление нефтегазовых процессов. [3,с.26] Управление АМОК было предоставлено компании BP, как оператору проекта и самому крупному акционеру.

Великобритания, стремительно развивающая взаимоотношения с Азербайджаном, начиная с 1994 года, и крупные корпорации, представляющие данное государство, очень скоро начали понимать, что в отличие от своих союзников, партнеров на Ближнем Востоке, отношения с Азербайджаном как мусульманским государством, необходимо рассмотреть абсолютно с другой призмы. В богатом нефтью Азербайджане имеется достаточно человеческих ресурсов, способных как добывать, так и перерабатывать данную нефть. В то же время, научный потенциал азербайджанского населения отличается от стран Ближнего Востока. 23 мая 1995 было подписано соглашение между Офисом Нефтегазовых Проектов и Снабжения, представляющим Министерство Торговли и Промышленности Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии, действующим от имени Промышленности Нефтегазоснабжения Британии и Государственной Нефтяной Компанией и

Компанией Азнефтьхиммаш Азербайджанской Республики, представляющими правительство Азербайджана об обмене опытом и практикой, получаемой в сфере эксплуатации нефтегазовых запасов во всем мире. [7, с. 43]

В ходе второго официального визита Гейдара Алиева в Великобританию в июле 1998 года было подписано 3 соглашения о разведке, разработке и разделении продукции в нефтяных месторождениях. По контракту в азербайджанском секторе Каспийского моря, в перспективных структурах «Араз», «Алов», «Шерг» где запасы нефти оценивались в 300 млн тонн, альянсу BP\Статойл предоставлялось 30% (каждому по 15%). [12, с. 10] В тот же день был подписан договор с английской компанией «Монюмент ойл энд газ» в перс-пективной структуре «Инам», где запасы нефти оценивались в 100 млн тонн, и по кото-рому компании предполагались 12,5% доли. С компанией «Ремко» также был подписан договор касательно месторождений «Мурадханлы» и «Джафарли» и в перспективной структуре «Зардаб», где сторонам предоставлялась по 50% долевого пая.

Соглашения вступили в силу сразу же после ратификации их Милли Меджлисом Азербайджана. 20 ноября 1998 года СРП в месторождениях «Мурадханлы-Джафарли-Зардаб» и 18 декабря 1998 года СРП в перспективных структурах «Алов-Шерг» были ратифицированы Парламентом Азербайджанской Республики. [1, л. 593; л. 127] Самым крупным по сумме инвестиций, а также по предполагаемым запасам нефти являлся проект «Араз-Алов-Шерг», который был подписан сроком на 25 лет. Запасы блока нефтью оценивалось в 300 млн тонн, а вложение инвестиций подразумевалось суммой в 3,5-4 млрд долларов.

Английские компании активно участвовали в подписании контрактов относительно самых крупных нефтяных месторождений Азербайджана, и по сумме инвестиций в порт-фели находились на первом месте. Этот факт активного привлечения английского капитала в Азербайджан было не случайным. Оставаясь приверженцем традиционной политики, Великобритания продолжала рассматривать Азербайджан, страну богатую огромными запасами нефти, как для укрепления своих позиций на Южном Кавказе, так и для получения экономической выгоды.

Одним из направлений нефтяной стратегии Азербайджана являлось транспортировка азербайджанской нефти на мировой рынок. С целью реализации проекта основного экспортного нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан, имеющего стратегическое значение для транспортировки нефти на мировые рынки, обеспечения долгосрочной выгоды Азербайджана, развития широкомасштабного международного экономического сотрудничества и увеличения добычи нефти в регионе были проведены напряженные переговоры.

В претворении в жизнь проекта немаловажную роль сыграла США. В этот период одним из приоритетных вопросов для США была реализация проекта Баку-Тбилиси-Джейхан ради своих политических интересов. На начальном этапе BP была против проведения этого трубопровода, считая проект непостижимым с экономической точки зрения. Но трансформация внешней политики Великобритании изменило позицию компании. «Особые отношения» США и Великобритании после прихода к власти Тони Блэра приобрели новый этап, тем самым предоставляя конвергенцию внешней политики двух стран. Таким образом, Великобритания стала рассматривать разработку энергетических ресурсов Каспия в рамках не только своих экономических интересов, но и с точки зрения безопасности Евроатлантического региона.

На строительство нефтепровода длиной в 1768 км, протягивающегося с Сангачальского терминала до средиземноморского порта Турции Джейхан, было затрачено 4 миллиарда долларов. Оператором проекта была избрана компания BP. Строительство ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан обеспечивалось компанией Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC Co.), специально созданной для этих целей 1 августа 2002 года.

Таблица3

Доли акционеров BTC Co. [16]

Название компании	**Представляющая страна**	**Процентная доля**
BP	Великобритания	30.1 %
AzBTC	Азербайджан	25 %
Chevron	США	8.9 %
Equinor	Норвегия	8.71 %
TP	Турция	6.53 %
Total	Франция	5 %
Eni	Италия	5 %
ITOCHU	Япония	3.4 %
ExxonMobil	США	2.5 %
INPEX	Япония	2.5 %
ONGC Videsh Limited (OVL)	Индия	2.36 %

Отмеченные на таблице (см. таб. 3) компании стали долевыми участниками BTC Co. При проектной стоимости строительства в 2,95 млрд. долл. объем привлеченных средств составило более 2,3 млрд. долл. вместе с банковскими процентами. Объем собственных средств компаний-участниц составило 1 млрд. долл. (30% от общей стоимости проекта). [11, с. 75-76] Кредиты были привлечены из Европейского банка Реконструкции и Развития, Международной финансовой корпорации, экспортно-импортных банков Франции, Германии, США, Японии, Италии, Великобритании и т.д. По сведениям Государственного нефтяного фонда Азербайджанской Республики (ГНФАР) на долю ГНКАР приходилось около 750 млн. долл., из них 250 млн. долл. – собственные средства, а 550 255 млн. долл. – привлеченные. Поступающие от тарифного дохода по проекту средства аккумулировались на отдельном счете, откуда часть их шла на покрытие привлеченных средств, а часть делилась между участниками проекта. Большая доля дохода Азербайджана от проекта идет в ГНФАР, а часть на счет ГНКАР.

Нефтепровод позволил транспортировать на мировые рынки не только азербайджанскую нефть, но и стал основным магистральным трубопроводом для стран Шелкового пути и тюркоязычных стран. Выбор маршрута Баку-Тбилиси-Джейхан является убедительной победой общенационального лидера Гейдара Алиева, этот трубопровод вошел в систему нефтепроводов как "артерия мира". Нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, кроме того, что имеет большое значение для Азербайджана, Грузии, Турции, в целом Европы и всего мира с точки зрения экономической, политической, а также обеспечения энергетической безопасности, он помимо всего прочего предотвратит чрезмерное нагрузку черноморских проливов Турции.

После подписания крупных нефтяных соглашений между двумя странами, Великобритания поддерживала перевозку добывающейся в азербайджанском секторе Каспия нефти на мировые рынки по нескольким маршрутам, она придавала этому значение и в экономическом плане и по надежности и безопасности трубопровода. Великобритания начала продемонстрировать свое отношение к Азербайджану как к равноправному партнеру, чья политическая стабильность открывает путь для новых капиталовложений.[7, с. 48] Если к началу 2003 года среди контрактантов Азербайджана числилось более 30 крупных нефтяных ТНК (из 15 стран), то к 2013 году действовало более 130 британских, 110 американских и десятки других сервисных нефтяных компаний.

Во время официального визита Президента Ильхама Алиева в Великобританию в июле 2009 года был подписан меморандум о взаимопонимании и о совместной разведке и разработке структур «Шафаг» и «Асиман» в азербайджанском секторе Каспия между Государственной нефтяной компанией Азербайджана и компанией BP Великобритании. Документ подписали с азербайджанской стороны президент ГНКАР Ровнаг Абдуллаев и президент компании BP по добыче Энди Инглис. Меморандум наделяет BP эксклюзивными правами на ведение переговоров по заключению контракта типа СРП (Соглашения о разделе продукции) по разведке и разработке блока, расположенного в 125 километрах к юго-востоку от Баку. На блоке ранее не проводилась разведка, он расположен

на глубине воды 650-800 метров с глубиной резервуара в семь тысяч метров. [5]

Соглашение было ратифицировано Милли Меджлисом Азербайджана 6 мая 2011 года [1, л. 17], после чего вступило в силу. Согласно Соглашению, изначально доходы от прибыльной нефти должны были распределяться следующим образом: 45 процентов - государственная доля и 55 процентов доля подрядчиков (SOCAR и BP). В дальнейшем долю государства планировалось увеличить до 90 процентов.

За годы сотрудничества, компания BP стала играть активную роль в ведущих проектах и была избрана оператором в них. В крупных проектах как АЧГ, Шахдениз, БТД, БТЭ, Южнокавказский газопровод BP успешно выполняла взятые обязательства. В целом за 1991-2013 гг. консорциумом было добыто более 400 миллионов тонн нефти. Компания BP сыграла огромную роль в развитии Азербайджана, усилении его экономического потенциала.

Таким образом, нефтяные компании Великобритании предприняли определенные шаги с целью эксплуатации нефти в стране с первых же времен приобретения Азербайджаном независимости. После прихода к власти великого предводителя Гейдар Алиева в 1993 году и его поездка в Англию в феврале 1994 года положила основу нового этапа азербайджано-британских отношений.

Как уже было отмечено, основу этих отношений составляет экономический фактор, особо базирующий на нефтяной сфере. Интерес Англии к Кавказу, в том числе Азербайджану известен издавна, но на настоящем этапе, то есть в конце XX века Англия начала установить с Азербайджаном экономические связи нового качества. Тем самым Великобритания предпочитала политику восстановления утраченных на Востоке позиций.

Нефтяная стратегия Азербайджана, продуманная и созданная Гейдар Алиевом была основана на возможности вложения необходимых инвестиций со стороны известных международных компаний с целью взаимовыгодного партнерства и набирания опыта, а также на создание транспортных перевозок с целью доставки азербайджанской нефти на мировой рынок. Нефтяные компании Великобритании заявили одними из первых о готовности вложения крупных инвестиций в нефтяную отрасль Азербайджана. Эти компании стали операторами в самых крупных энергетических проектах Азербайджана таких как Контракт века, в строительстве ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан.

Готовность руководства республики перевести экономику страны на рыночные рельсы, усилия Азербайджана в деле построения правового государства и утверждения демократических ценностей в обществе, стремление к взаимовыгодному и равноправному сотрудничеству с ведущими странами Запада и европейскими организациями стали приоритетными вопросами для английских компаний в создании партнерства.

В последующие годы общественно-политическая стабильность в Азербайджане для осуществления договоров, а также хорошие условия для использования иностранных инвестиций, доказали что Азербайджан является надежным партнером. Ибо если бы в стране не обеспечили общественно-политическую стабильность, не устранили бы разрушающие, расчленяющие Азербайджан силы, не ликвидировали бы их, не создали бы в нашей республике необходимых условий для нормальной жизни граждан, зарубежные компании не приехали бы сюда, а если бы и приехали, то в скором времени возвратились бы обратно.

Список литературы

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi, Fond. 2941, siy. 1, iş 246, v. 2-4; iş 1649, v.124-125; iş 593, v.146; iş 599, v. 127; iş 1641, v. 17

2. Hasilatın Pay Bölgüsü sazişləri Dəniz // URL: http://socar.az/socar/az/company/production-sharing-agreements-offshore/azeri-chirag-deep-water-gunashli (14.05.2017)

3. Heydər Əliyevin Neft strategiyası. Hissə 1. Bakı, 2001, 491 s.

4. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında saziş // URL: https://www.bp.com/content/dam/bp-country/az_az/PDFs/legalagreements/PSAs/ACG-psa-aze.pdf

5. Xəzər Dənizinin Azərbaycan Sektorunda Şəfəq-Asiman Dəniz Blokunun Kəşfiyyati, İşlənməsi və Hasilatin Pay Bölgüsü Haqqında // URL: https://www.bp.com/content/dam/bp/country-sites/az_az/azerbaijan/home/pdfs/legalagreements/psas/shafag-asiman-psa.pdf

6. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана, М.: Известия, 2003, 703 с.

7. Гасымлы М. Внешняя политика Азербайджанской Республики (1991-2003), ч. 2, Москва: «Инсан», 2016, 720 с.

8. Ибрагимов Н., Шукуров И. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан. Баку, 1994, 175 с.

9. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на церемонии подписания в Баку контракта между Государственной нефтяной компанией Азербайджана и консорциумом зарубежных нефтяных компаний о совместной разработке месторождений в каспийском шельфе - дворец "Гюлистан", 20 сентября 1994 года // URL: http://lib.aliyev-heritage.org/ru/8223457.html

10. Чернявский С. Десять лет истории Азербайджана: 2003-2013 годы. Москва, 2013, 399 с.

11. “BTC Section - Pipeline construction begins” // Azerbaijan International, vol.11, №1, spring 2003, pp. 75-76

12. Ciarreta A, Nasirov S. Analysis of Azerbaijan Oil and Gas Sector, 2011, p.10 // URL: https://www.usaee.org/usaee2011/submissions/OnlineProceedings/Ciarreta_Nasirov-Article1.pdf (30.11.2019)

13. Ciarreta, A., Nasirov, S. Impact of Azerbaijan’s Energy Policy on the Development of the Oil Sector // IAEE Newsletters, 2010, Forth Quarter, pp. 43- 46

14. Nasser Sagheb, Masoud Javadi. Azerbaijan’s “Contract of the Century” Finally Signed with Western Oil Consortium // Azerbaijan International, 1994, pp. 26-27

15. Perceptions. Journal of international affairs, №2, 1996, p. 14

16. SOFAZ website: https://www.oilfund.az/projects/

Xülasə

Günel Musayeva

Azərbaycan Respublikası və Böyük Britaniya arasında imzalanan neft müqavilələrinin siyasi və iqtisadi aspektləri (1991-2013)

Məqalədə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Böyük Britaniya şirkətləri ilə imzalanan neft müqavilələri və onların siyasi və iqtisadi tərəfləri təhlil olunur. Böyük Britaniya şirkətlərinin hasilatın pay bölgüsündə əldə etdiyi faizlər təhlil və müqayisə edilir. Neft müqavilələrin imzalanmasında hökumətlərarası münasibətlərin rolu, tərəflərin əsas məqsədləri, və bu müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinə, o cümlədən Böyük Britaniya ilə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *neft müqavilələri, tərəfdaşlıq, siyasət, iqtisadiyyət, qarşılıqlı münasibətlər, şirkətlər*

Summary

Gunel Musayeva

Political and economic aspects of oil contracts signed between the Republic of Azerbaijan and the United Kingdom (1991-2013)

The article analyzes oil contracts signed with UK companies after Azerbaijan gained its independence and its political and economic aspects. The percents of UK companies in the production sharing agreements are analyzed and compared. In the article were studied the role of intergovernmental relations in the signing of oil contracts, the main goals of the parties, and the impact of these agreements on domestic and foreign policy of the Republic of Azerbaijan, as well as the development of bilateral relations with the United Kingdom.

Keywords: *oil contracts, partnership, policy, economy, mutual relations, companies*

UOT 32

РАУФ МАМЕДОВ
Диссертант Института Востоковедения им. З.М.Буниятова НАНА, Азербайджан
raufmammadov78@gmail.com

РОСТ МИГРАЦИИ МУСУЛЬМАН В ЕВРОПЕЙСКИЕ ГОСУДАРСТВА

Ключевые слова: *миграция, беженцы, мусульмане, европейцы, национальные и религиозные меньшинства, Европа, Евроислам, глобализация, гастарбайтеры, столкновение цивилизаций, Запад, Восток.*

Проблема мирного сосуществования мусульманской и европейской культур становилась всё острей и острей по мере усиления потока иммиграции мусульман в Европу начавшегося с 50-х годов XX века. В последние десятилетия процент мирового мусульманского населения по отношению к общей численности населения мира неуклонно увеличивался. Предполагается, что оно увеличится с 17% за 1950-й год до 26%. к 2020 году. При этом прогнозируется увеличение общего населения Европы с 548 миллионов в 1950 году до 744 миллионов к 2020 году, в свою очередь процент мусульманского населения в Европе, согласно тем же оценкам, увеличится с 2% в 1950 году до 6% к 2020 году.

В то же время, жители, не являющиеся гражданами, как правило, во многих религиозных и этнических переписях не учитываются. И хотя принято считать, что неграждане не влияют на политическую жизнь в стране, они играют принимают активную роль в различной религиозной деятельности. (1, с. 154)

Существуют части Европы, где мусульманское население традиционно присутствовало и те части, куда мусульмане проникли в сравнительно недавнее время. Одним из регионов , где исторически жило мусульманское население является Балканский регион. И если еще во второй половине 19-го века процент мусульманского населения в этом регионе составлял порядка 15%, то к 1950-му был меньше уже почти вдвое (8%). Однако начиная с 1950-го года процент мусульманского населения в Балканском регионе начал расти и к 2020-му, по прогнозам, составит 14 % (1, с. 154).При этом единственной страной Балканского региона, где процент мусульманского населения по отношению к общему населению упал является Болгария,в которой процент мусульманского населения на 1950-1 год сотавлял 13.35%, а к 2020-му году прогнозируется показатель 12.20 % (такой же, как на 2000-й). Причем стремительно падать процент мусульманского населения начал с 80-х годов, и если по переписи на 1980-й год процент мусульман составлял 19.30 % то на 1990-1 год 13.11 % . Этот спад был не в последнюю очередь обусловлен попыткой ассимиляции болгарских турок, когда в ходе так называемого «возродительного процесса», по модели «один этнос-одна культура» определенной коммунистической партией Болгарии во главе с генеральным секретарем Тодором Живковым, была проведена замена мусульманских имен граждан представителей нацменьшинств (турок, помаков (болгар-мусульман), цыган) на болгарские. Кроме того, в ходе кампании туркам было запрещено говорить в общественных местах на родном языке, носить национальную одежду, отмечать религиозные праздники и.т.д. (2, с. 5). По некоторым данным в декабре 1984 - январе 1985 г. в результате массовой насильственной акции были принуждены изменить свои имена более 800 000 турок.

А летом 1989 г. страну покинуло около 360 тысяч болгарских турок (так называемая «Большая экскурсия»). Столкнувшись с

проблемой потока беженцев Турция, «временно» закрыла границу с Болгарией 21 августа 1989 года, а болгаро-турецкие отношения обострились до чрезвычайности. Ассимиляционная кампания под названием «возродительный процесс» опиралась на бытовавшую в ту пору в Болгарии доктрину утверждающую, что все болгарские турки это некогда насильственно обращенные во время османского ига в мусульманство болгары, и поэтому необходимо «возрождение» у них болгарского национального самосознания.

Следует отметить, что подобная политика является в первую очередь национальной, нежели религиозной. Просто в данном случае переплетается с религиозным вопросом. Об этом свидетельствует тот факт, что подобная политика ассимиляции наблюдаются не только во взаимоотношениях между христианами и мусульманами, но и во взаимоотношениях этнических групп принадлежащих одной конфессии. В случае мусульман, нагляден пример Ирана, где многолетняя традиционная политика властей по ассимиляции турков-шиитов (азербайджанцев) носит тот же самый характер, и базируется на тех же постулатах, что и в прошлом политика болгарской коммунистической партии в отношении турок и других этнических меньшинств (3, с. 139).

Жестокой реальностью является тот факт, что в каждой отдельной ситуации мы имеем дело с противоречием между индивидуальными правами человека, или общины с одной стороны, с определенными национальными или идеологическими интересами страны с другой. И очень сложно дать отднозначную оценку не впадая в двойные стандарты. Поэтому, прежде чем давать нравственную оценку тем или иным действиям, необходимо проанализировать не только весь комплекс внутренних и внешних факторов, но и проанализировать обстоятельства которые обусловили то или иное поведение властей в рассматриваемый период и оценить его результаты сквозь призму как человеческих прав, так и национальных интересов и безопасности. Исключением являются откровенные массовые насильственные действия направленные против отдельной группы населения (по национальному, религиозному, классовому или другим признакам).

К балканским странам и регионам, где процент мусульманского населения относительно высок, можно отнести Албанию (79%), Боснию (43%) и Косово (93%), Македонию (33%). К странам же с относительно низким процентом мусульман следует отнести Болгарию, Хорватию, Грецию, Румынию, Сербию, Словению и Черногорию. Однако в случае с Черногорией следует отметить, что процент мусульманского населения по сравнению с 1950-м годом вырос с 5-ти до 17%. Основной костяк мусульманского населения Балкан составляют албанцы, боснийцы (бошняки) - принявшие ислам славяне Боснии и собственно турки. Но помимо этих народов есть и отдельные группы славянского происхождения исповедующие ислам, такие как, упомянутые выше помаки - принявшие ислам болгары, торбеши - принявшие ислам македонцы, горанцы (нашинцы) - принявшие ислам сербы либо македонцы, муслимане (потуреченцы) - принявшие ислам черногорцы и собственно сербы-мусульмане. Отношение немусульманского населения Балкан к мусульманской религии сложное и связано оно, в первую очередь с историей османского ига в этом регионе. То есть негативное отношение к мусульманам на Балканах качественно отличается от такового в других регионах Европы и обусловлено не столько такими социальными и культурными факторами как миграционными потоками, разницей обычаев, сколько историческими и геополитическими факторами. Коренные мусульмане Балкан, так или иначе связаны, как с Османской империей в прошлом, так и и с современной Турцией в настоящем, что способствует восприятию мусульманского населения этих стран, как некоего инородного элемента. Так, к примеру «Объединение мусульман Черногории» в качестве центра признают Министерство по делам религии в Анкаре подобно тому, как католики признают в качестве центра Ватикан, а православные Константинопольского (Стамбуль-

ского) патриарха. Эти моменты также не могут не вносить в фактор религиозной идентичности некую скрытую политическую окраску.

Что касается традиционно немусульманских европейских стран постсоветского региона, то это: Беларусь, Эстония, Латвия, Литва, Молдова, Россия и Украина. Мусульманское население в целом по этим странам изменилось с 4% в 1950 году до 7% к 2020 году, что гораздо меньше в сравнении с Западной Европой. Причем, если рассматривать только по Российской федерации то процент мусульманского населения составляет 10%, что вдвое выше в сравнении с 1950-м годом, к тому же в эти данные не входит определенное количество гестарбайтеров-нелегалов из стран преимущественно Средней Азии, поток которых в Россию продолжается с конца 90-х вплоть до нынешнего времени. На Украине процент мусульманского населения по отношению к общему населению в сравнении с 1950-й годом упал. А вот в прибалтийских странах и Молдове процент мусульманского населения является можно сказать рекордно низким в сравнении с другими странами. Кроме того, и без того ничтожный процент мусульманского населения в сравнении с 1950-м годом снизился. В Эстонии на данный момент он составляет 0.12 %, в Латвии 0.29 %,в Литве 0.08 % (1, с. 3) в Молдове 0.05 %. Таким образом можно констатировать, что в этих 4-х странах граждан мусульманского вероисповедания почти нет.

Не смотря на то, что, как указано выше, в некоторых регионах Европы существуют крупные общины коренных мусульман (Албания, Босния) подавляющее большинство мусульман - примерно три четверти от общего числа в Европе – приходится на Западную Европу, и состоит преимущественно из иммигрантов первого и второго поколения.

К регионам, в которых мусульмане исторически не проживали, то есть те для которых мусульманская культура является исторически чуждой, являются регионы Западной, Центральной и Северной Европы. Однако в крупных странах этих регионов за какие-то 70 лет наблюдается колоссальный рост процента мусульманского населения, что связано с наплывом в эти страны переселенцев в связи с экономической и политической нестабильностью в их родных краях. И сегодня основная часть мусульманского населения Европы это иммигранты прибывшие туда начиная с 1950-х годов и их потомки. В связи с этим не странно, что в исследованиях по вопросам европейских мусульман основное внимание уделяется изучению того ислама и тех мусульман, которые прибыли в (Западную) Европу после Второй мировой войны. Многие мусульманские иммигранты были наняты по схеме гастарбайтеров, которая применялась в большинстве стран Западной Европы (до середины 1970-х годов). После этого большинство мусульманских иммигрантов въехали в страну в качестве членов семей гастарбайтеров. В последние годы воссоединение семьи стало доминирующей формой иммиграции.

Основная масса мусульманских мигрантов из стран Средиземноморья прибыла из таких стран, как Турция, Марокко, Алжир и Тунис. Эти иммигранты неравномерно распределены по европейским странам из-за политико-экономических или исторических траекторий. С 1950-х годов *постколониальную иммиграцию* испытали также Великобритания, Франция и Нидерланды. Костяк мусульманских переселенцев в Великобританию составили индийцы, пакистанцы и бангладешцы. Бельгия, Нидерланды, Франция, страны Северной Европы и особенно Германия стали центром сбора рабочей силы состоящей из этнических турок и курдов иммигрантов из Турции, в то время как в страны Бенилюкса (Бельгия ,Нидерланды, Люксембург) и Франция нахлынуло большое количество марокканцев, алжирцев и других жителей Северной Африки. Притоку мигрантов в немалой степени поспособствовал и экономический бум 1960-х,1970-х годов. Прибывающие трудовые мигранты тяготели к промышленным центрам, как к больших городам, так и к небольшим со старой промышленностью, а внутри этих европейских городов и поселков часто селились в неблагополучных районах. (5, с. 4) Социально-экономические позиции, прибы-

вающих мусульманских трудовых мигрантов имели много общего с положением средиземноморских гастарбайтеров. В обоих случаях миграция была вызвана экономическими факторами. Тем не менее, существали и важные различия. Будучи бывшими колониальными подданными, они имели право на британское, французское или голландское гражданство, часто получали определенную форму обучения на языке принимающей страны и были несколько лучше знакомы с ценностями, нормами и практикой в постколониальных центрах. Среди постколониальных иммигрантов были люди не только из бедных социальных слоев, поэтому их сообщества не состояли исключительно из людей рабочего класса с самого начала. Это повлияло на их организационные возможности и их способность развивать политическое влияние.

Наконец, совсем недавно, Западная Европа испытала приток довольно разнородной категории иммигрантов из разных стран. Некоторые прибыли в качестве просителей убежища или беженцев, в том числе большое количество мусульман из Ирака, Сомали, Эритреи и Афганистана; другие приехали, как профессионалы или студенты. Их социально-экономические и политические позиции сильно различаются. В большинстве стран мусульманские общины насчитывают несколько поколений, и использование термина «иммигрант» становится все более спорным. В частности, в Британии термин «иммигрант» больше не используется; вместо этого в ходу термин «этническое меньшинство ». Сегодня ислам является одной из самых быстрорастущих религий в Европе. Несмотря на это, в среднем мусульман по европейским странам не более двух-трех процентов от общей численности населения. Следует отметить, однако, что на местном уровне доля мусульман может варьироваться и на местах подниматься выше среднего уровня. Например, в английском городе Брэдфорд 350 000 так называемых коренных белых сосуществуют с 85 000 азиатами, в основном пакистанскими мусульманами. Кроме того, часто наблюдается заметный рост мусульманского населения. Есть еще факт, что мусульмане в Европе относительно молоды - сегодня в Амстердаме наиболее распространенное имя для новорожденных мальчиков - Мохамед - и эта демографическая характеристика делает вероятным постоянный рост мусульманского населения. Однако тенденция высокого уровня рождаемости среди недавних иммигрантов с годами снижается.

Если взять западную Европу, то в Бельгии соотношение мусульманского населения выросло с 0.10 до 6 %, во Франции с 0.55 до 10-ти, в Нидерландах с 0.05 до 5.8, в Великобритании с 0.20 до 4-х. По центральной Европе прирост мусульманского населения наблюдается в следующих странах: В Австрии, где процент мусульманского населения вырос с 0.12 до 4.22, в Германии с 0.03 до 5.22 %, в Швейцарии с 0.05 до 4.26 %. В Чехии, Венгрии, Польше и Словакии процент мусульманского населения остается ничтожно малым. Из стран Северной Европы страной с самым высоким процентом мусульман является Швеция (5.38%). Следом идет Дания (3.70%) и Норвегия (2.05 %). Один из самых низких процентов мусульманского населения в Финляндии, где он составляет всего лишь 0.02 % от всего населения (1, с. 6).

Что касается южной Европы, то этот регион всегда имел тесные культурные и исторические связи с Востоком, в том числе и непосредственно с мусульманской, а точнее с арабской и берберской культурой, особенно Испания и Юг Италии, но в настоящий момент процент мусульманского населения в этих странах в сравнении с Западной Европой гораздо ниже. Вопрос о сосуществовании мусульманских культурных ценностей с системой европейских ценностей наиболее остро стоит, конечно же, в странах с более высоким процентом мусульманского населения.

Так по некоторым оценкам страной с самым высоким процентом мусульманского населения из стран где мусульмане традиционно не проживали на 2002-й год являлась Франция (4/5,000,000 на 56 млн, то есть 8/9 %), затем следовала Германия (3 млн на 82 млн, то есть около 3.5%) (7, с. 180), а на третьем месте Великобритания.

Причем, согласно исследованию Европейского парламента - мусульманство в Европе носит яркую этническую окраску и многие различия между группами европейских мусульман продолжают иметь значение даже на уровне мечетей и ассоциаций в Европе. Большинство мусульман Европы происходят из регионов, где практикуется суннитский ислам: Магриб, Турция, Индийский полуостров и Африка к югу от Сахары. В этих регионах наблюдаются различные доктринальные и ритуальные формы принадлежности к суннитскому исламу. Малекизм в Магрибе, ханифизм в Турции, Пакистане и Индии. В Италии и в скандинавских странах есть значительное число шиитов из Ирана, которые часто связаны со студенческими движениями или являются политическими беженцами. (4, с. 5) Но во многих случаях национальная идентичность превалирует над мусульманской идентичностью, которая является всего-лишь частью первой. Об этом свидетельствует тот факт, что даже второе или третье поколение мусульман в Европе не сформировало какое-то транснациональное общество с мусульманской идентичностью (европейскую мусульманскую нацию). Напротив европейские мусульмане преуспевают в установлении своей европейской идентичности и уменьшении необходимости прибегать к собственному национальному происхождению, а вместе с ним и к религиозному. (4, с. 6) Этот аспект связывают с тем, что современная вера пережила несколько трансформаций, одна из которых тенденция становиться все более и более индивидуализированной. По некоторым данным примерно две трети мусульманского населения Европы подпадает под одну из двух религиозно пассивных категорий (не практикующие или агностики) мусульманской самоидентификации.(4, с. 7) Что же касается религиозно активной части европейских мусульман, то основными направляющими для местного движения за исламизацию, стали мечети и ассоциации. Это движение охватило мусульманскую молодежь, нашедшую в исламе средство для создания идентичности или ориентир нравственного суждения. (4, с. 10). Надо заметить, что такая тенденция приобщения к религии наблюдается не только в западной Европе, но и повсеместно, в том числе и во многих регионах России, и в странах СНГ .

Не смотря на то, что выходит все больше исследований по интересующему нас вопросу, следует признать, что изучение ислама и мусульман в Европе не всегда шло в ногу с реальными событиями. Большая часть исследований началась только тогда, когда началось создание европейских мусульманских общин и присутствие мусульманского фактора в самой Европе стало ощутимо. В Западной Европе существует проблема интергграции мусульманских иммигрантов первого и второго поколения в принимающее общество. Но проблема не только и не столько в одних лишь сложностях интергационных процессов. В последнее время в Европе на фоне увеличения числа трудовых мигрантов, беженцев и других некоренных жителей, на политической арене стали заметно укреплять свои позиции правые националистические партии, и число их сторонников все больше и больше по всей Европе, что говорит о сложной ситуации, складывающейся в Европе.

Обращаясь к истории, можем заметить, что во времена колониального периода миллионы мусульман были подданными британской, французской или голландской корон, хотя и проживали за пределами Европы. И миграция мусульман в западноевропейские центры не лишена исторической связи с европейским колониализмом. (5, с. 2). Можно даже сказать, что где-то является прямым его следствием. Так указом королевы Елизаветы 1-й Ост-Индской компании были предоставлены монополистические права на осуществление торговли в Индии. Управление осуществлял губернатор и совет директоров. Со временем эта коммерческая корпорация была наделена еще и военными и правительственными функциями, что дало возможность сыграть решающую роль в колонизации не только Индии, но и других восточных государств. Она имела собственные войска, которые вели полноценные военные действия с целью захвата других стран. Со времен колониаль-

ной эпохи Аравийское море, и Персидский залив оказались в сфере влияния Англии. Для своей экспансии британская империя пользовалась любыми методами. Хитроумные политики умело играли на междоусобной розни, царившей на Ближнем Востоке, поддерживая то одну, то другую противоборствующую сторону. Если дипломатические трюки не помогали, то в ход шла военная сила. Все эти приемы наблюдаются в арсенале западных стран-гегемонов и сейчас, причем в совершенно неизменном виде и именуются модным термином "политика двойных стандартов".

В современном мире, где экономические и политические интересы остаются в непосредственной связи и взаимодействии, принятие политических решений без учета интересов транснациональных компаний не представляется возможным и сегодня. К началу XXI века в мировом хозяйстве установилось господство 500 крупнейших ТНК, где лидерство принадлежит США и на которые приходится 61% мирового ВВП (6, с. 1). По оценкам эти крупнейшие ТНК контролируют 70% мировых инвестиций и реализуют около 80% всего производства электроники и химии; 95% фармацевтики; 76% продукции машиностроения. Этим глобализационным тенденциям сопутствует множество факторов вступающих в противоречие с традиционными ценностями. И на фоне этого, дабы дать более точное определение, можно сказать, что на самом деле происходит конфликт не столько европейских ценностей, как таковых, с исламскими, а скорее между европейским обществом находящимся под влиянием тех самых сопутствующих транскорпоративизации факторов с сопротивляющимся этим тенденциям традиционным мышлением, частью которого является и исламское религиозное мышление.

Список литературы

1. Houssain Kettani,Muslim Population in Europe: 1950 – 2020, International Journal of Environmental Science and Development, Vol. 1, No. 2, 2010.

2. Истината за «възродителния процес». Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП / Сост. С. Леви. София, 2003; Някога, в 89-та. Интервюта и репортажи на журналистката от радио «Свободна Европа» Румяна Узунова. София, 2007; Строго по-верително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984-1989) / Сост. В. Ангелов. София, 2008; «Възродителният процес». Българската държава и българските турци (средата на 30-те - началото на 90-те години на XX век) / Сост. И. Баева, Е. Калинова. София, 2009. В 2-х томах. Т. 1.

3. Груев М., Кальонски А. Възродителният процесс.

4. European Parliament Policy Department Structural and Cohesion Policies "ISLAM IN THE EUROPEAN UNION: WHAT'S AT STAKE IN THE FUTURE?", 2007.

5. Frank J. Buijs and Jan Rath "Muslims in Europe: The state of research", 2013.

6. Адельбаева А.К., « Транснациональные корпорации в мировом хозяйстве» // Вестник КазНПУ, 2016.

7. Maréchal, B. (Coord.) A Guidebook on Islam and Muslims in the Wide Contemporary Europe. Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant. 2004.

Summary

Rauf Mammadov

The growth of Muslim migration to European countries

This article provides a brief overview of the growth dynamics of the Muslim population in Europe from the 50-s of the last century to the present time.It includes consideration of not only the dynamics of muslim population growth or decrease in certain countries and regions of Europe, but also an attempt to analyze the historical background of the migration process from East to West, such as colonialism. In addition, the issue of globalization also adressed in the light of the expansion of globalist transnational companies, as one of the shadow reasons of the general worldwide migration process.

Keywords: *migration, refugees, Muslims, Europeans, national and religious minorities, Europe, Euroislam, globalization, gastarbeiter, clash of civilizations, West, East*

Xülasə

Rauf Məmmədov

Avropa dövlətlərinə müsəlman miqrasiyasının artması

Bu məqalədə ötən əsrin 50-ci illərindən bəri bu günümüzə qədər Avropadakı müsəlman əhalinin artım dinamikası haqqında məlumat verilir. Buraya yalnız Avropanın müəyyən ölkələrində və bölgələrində müsəlman əhalinin artım və ya azalma dinamikası yox, eyni zamanda Şərqdən Qərbə miqrasiya prosesinin, müstəmləkəçilik kimi tarixi səbəblərini təhlil etmək cəhdi də daxildir. Bundan əlavə, məqalədə ümumdünya miqrasiya prosesinin kölgə səbəblərindən biri qlobalist transmilli şirkətlərin genişlənməsi işığında qloballaşma məsələsinə də toxunulur.

Açar sözlər: *miqrasiya, qaçqınlar, müsəlmanlar, avropalılar, milli və dini azlıqlar, Avropa, Avroislam, qloballaşma, qastarbayterlar, sivilizasiyaların toqquşması, Qərb, Şərq.*

RESENZİYALAR
РЕЦЕНЗИИ
REVIEWS

KAMRAN İSMAYILOV
"AZƏRBAYCANIN ŞƏKİ BÖLGƏSİ 1917-1920-Cİ İLLƏRDƏ"

Bakı, "Turxan" NPB, 2019, 152 s.

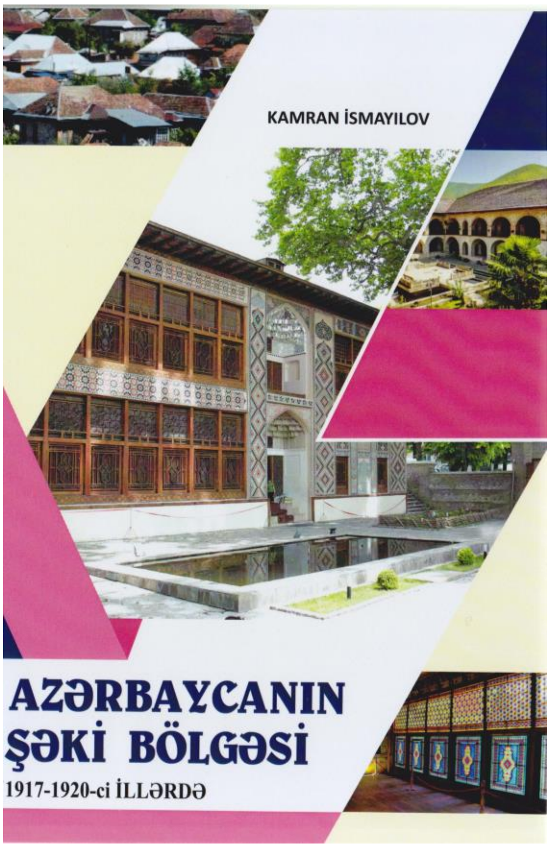

Müstəqillik illərində Azərbaycan tarixşünaslığı böyük inkişaf yolu keçmiş, dünənədək tarixçilər üçün əlçatmaz sayılan mənbələrin, o cümlədən dünyanın müxtəlif ölkələrinin arxivlərində saxlanılan sənədlərin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi sayəsində dünənədək tariximizin tabu qoyulmuş bir çox məsələlərinə yenidən baxmaq, qaranlıq səhifələrinə işıq salmaq imkanı yaranmışdır. Ölkə rəhbərliyinin elmə diqqəti və qayğısı sayəsində hazırda tarix elmimiz özünün coşqun inkişaf dövrünü yaşayır, tarixçilərimiz müasir tədqiqat metodlarına və nəzəri konsepsiyalara əsaslanan bir çox yeni tədqiqat istiqamətlərində araşdırmalar aparırlar.

Bu elmi istiqamətlərdən birini də Vətənimizin ayrı-ayrı bölgələrinin tarixinin öyrənilməsi təşkil edir. Aydındır ki, dövlətimizin tarixini, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan bölgələrimizin tarixini bilmədən, bizim ölkəmizin tarixi, mədəniyyəti haqqında təssəvvürlərimiz də dolğun olmayacaqdır. Ona görə də biz Azərbaycanın tarixinə bütöv tam kimi, onun bölgələrinin tarixi ilə vəhdətdə baxmalı, qırılmaz əlaqədə öyrənməliyik.

Əlbəttə, vətənimizin hər bir bölgəsi, hər bir guşəsi bizim üçün əzizdir, doğmadır. Hər bir bölgənin də kökləri qədimlərə gedib çıxan zəngin tarixi vardır. Bununla yanaşı o da etiraf edilməlidir ki, ictimai-siyasi proseslərin zənginliyi, milli dövlətçilik tariximizdə yeri və rolu, tarixi irsimizin, mənəvi-mədəni dəyərlərimizin qorunub inkişaf etdirilməsi baxımından hər bir bölgə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

Xüsusən, milli dövlətçiliyimizin fəxarət və qürur dövrü olan 1918-1920-ci illərdə paytaxtımız Bakı ilə yanaşı ölkəmizin müxtəlif ərazilərində də olduqca mürəkkəb proseslər cərəyan etmiş, bir sıra bölgələrimiz təlatümlü və qaynar hadisələrin episentrinə çevrilmişdir. Belə bölgələrdən biri də tarixi Şəki vilayəti olmuşdur.

Nuxa şəhəri və qəzası öz ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin həyatına hələ 1917-ci ilin yazında, çar mütləqiyyətinin süqutundan dərhal sonra qədəm qoymuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonuna qədər coşqun siyasi fəallığını qoruyub saxlamışdır. Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində - Cənubi Qafqaz dövlətçiliyinin mövcud olduğu dövrdə ermənilər regionun digər ərazilərində olduğu kimi Nuxa (Şəki) bölgəsində də öz bədnam niyyətlərini həyata keçirmək üçün müxtəlif təxribatlara və fitnəkarlıqlara əl atsalar da, Şəkinin igid oğullarının qəhrəmanlığı sayəsində onların bütün təxribatlarının qarşısı qətiyyətlə alınmışdı. Şəkillilər mətanət və şücaət göstərərək hamılıqla öz torpaqlarının müdafiəsinə qalxmış, Azərbaycanın

digər ərazilərində baş vermiş müsəlman soyqırımlarının burada da təkrarlanmasına imkan verməmiş, hətta dünənə qədər mərhəmət göstərdikləri, çörək verdikləri ermənilərin xəyanətinə cavab olaraq onları son nəfərinə qədər, əbədi olaraq bu torpaqlardan qovmuşlar.

Şəki camaatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül tapmasında, milli dövlətçiliyin inkişaf etdirilməsində böyük xidmətlər göstərmiş, ölkəmizi ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində, o cümlədən Qarabağ hərəkatında yaxından iştirak etmişlər.

Göründüyü kimi, 1917-1920-ci illərdə bütün Azərbaycan kimi, Şəki də öz tarixinin ən maraqlı və coşqun dövrünü yaşamışdır. Lakin çox təəssüf ki, digər bölgələrimiz kimi, Şəkinin də Cümhuriyyət dövr tarixi indiyədək kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Buna görə də Kamran İsmayılovun 2019-cu ildə Turxan" NPB nəşriyyatında işıq üzü görmüş "Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə" adlı monoqrafiyası həm Şəki bölgəsinin tarixinin, həm də bütövlükdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi və tədqiqi baxımından mühüm hadisə sayıla bilər.

Üç fəsildən ibarət monoqrafiyada 1917-ci il Fevral inqilabından 1920-ci il aprel işğalınadək Şəki bölgəsinin ictimai-siyasi həyatı işıqlandırılmışdır. Müəllif Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində Şəki qəzasında siyasi prosesləri səciyyələndirərkən diqqəti birinci növbədə erməni millətçilərinin bu bölgə ilə bağlı həyata keçirmək istədikləri planlara çəkir.

Müəllifin yazdığı kimi hələ 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq müxtəlif erməni mərkəzləri və qoşun hissələrinin komandanlığının fəal iştirakı ilə Nuxa qəzasının, qonşu Ərəş və Göyçay qəzalarının erməni əhalisi sürətlə silahlanaraq azərbaycanlılara qarşı təxribatlar törədirdilər. Adı çəkilən qəzalarda ermənilərin bir çox mütəşəkkil hərbi dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Kitabda 1918-ci ilin fevralında Erməni korpusunun komandiri, general Nazarbekovun göstərişi ilə xüsusi məqsədlərlə Şəkiyə göndərilmiş və «Şəki erməni batalyonu» adlandırılmış cəza dəstəsinin bölgədəki fitnəkar hərəkətləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Son illərdə aşkar edilmiş sənədlər sübut edir ki, baş qərargahları Qayabaşı kəndində yerləşdirilmiş 700 nəfərlik təcrübəli erməni əsgərindən ibarət bu dəstənin əsas məqsədi əhalisinin mütləq əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət bir bölgədə təxribat törətməkdən ibarət idi. Səbətlidən keçərək Zaqatala yolu ilə Nuxa qəzasına daxil olmaq istəyən dəstənin qarşısını dinc yolla almaq üçün xüsusi olaraq nümayəndə heyəti göndərilsə də nümayəndə heyətinə Nuxa şəhərindən 2 verst aralıda Zaqatala yolunun üstündə pusqudan atəş açılmışdı.

Ermənilərin təxribat üsullarından biri də guya bölgədə yaşayan ermənilərin ayrı-seçkiliyə məruz qalmaları haqqında səs-küy qaldırmaqla buraya hərbi müdaxilə üçün bəhanə yaratmaq idi. Bunun üçün Şəki və Ərəş qəzalarının ermənilər yaşayan kəndlərindən Cənubi Qafqaz komissarlığına, Bakı Sovetinə saysız-hesabsız müraciətlər edilmiş, bu qəzaların erməni əhalisinə "yardım komitəsi" yaradılmış, hətta erməni kəndlərində daşnaklar xüsusi hökumət qurmağa cəhd etmişdilər.

Qəzaya gəlmiş hərbi hissə ilə birləşmiş yerli ermənilərin quldur dəstələri yerli azərbaycanlılara qarşı kütləvi vəhşiliklər törətmişdilər. Bunu AXC hökumətinin yaratdığı FTK-nın materialları da sübut edir. Ermənilərin Şəki və Ərəş qəzalarında törətdikləri cinayətlər haqqında kitabda ibrətamiz faktlar gətirilmiş, dağıdılmış kəndlərin siyahısı göstərilmişdir. Müəllif haqlı olaraq bu vəhşilikləri böyük erməni planının tərkib hissəsi kimi səciyyətləndirir.

Lakin Şəki əhalisi bir nəfər kimi silaha sarılaraq bölgədə daşnakların məkrli planlarının gerçəkləşməsinə imkan verməmişlər. Cümhuriyyətin yaranmasından bir neçə gün sonra Şəkiyə daxil olan Qafqaz İslam ordusunun hissələri yerli özünümüdafiə qüvvələrinin köməyi ilə erməni quldur dəstələrini Qayabaşı və digər kəndlərdən qovub çıxardılar. Erməni quldurlarının son dayaq nöqtəsi olan Səbətli azad edildikdən sonra Şəki-Zaqatala bölgəsində erməni silahlı dəstələrinin varlığına həmişəlik son qoyuldu. Bir müddət sonra şəkililərdən ibarət özünümüdafiə dəstələri Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edilmiş və Bakının daşnak-bolşevik qüvvələrindən azad edilməsində fəal iştirak etmişlər.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində Cümhuriyyət dövründə Şəki bölgəsinin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı işıqlandırılmışdır. Fəsildə Şəkidə siyasi partiyaların, özünüidarə

orqanının (bələdiyyənin) fəaliyyəti, Ermənistan Respublikası yarandıqdan sonra onun ərazisindən qovulmuş soydaşlarımızın Şəki qəzasında yerləşdirilməsi, ipək sənayesinin dirçəldilməsi istiqamətində atılmış addımlar, təhsilin və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, xüsusən şəhərdə kişi və qadın seminariyalarının açılması ilə bağlı yerli ziyalıların təşəbbüsləri haqqında maraqlı materiallar toplanmışdır.

Fəsildə xüsusi maraq doğuran məsələlərdən biri də ermənilərin bu gün də öz antiazərbaycan təbliğatında istifadə etməyə çalışdıqları qondarma “Nuxa və Ərəş qəzalarının «erməni qaçqınları» məsələsinin konkret faktlarla və dəlillərlə ifşa edilməsidir.

Müəllif monoqrafiyanın üçüncü fəslində arxiv materiallarına əsaslanaraq Şəki bölgəsinin Qırmızı ordu tərəfindən işğalı, işğaldan sonra yeni hökumətin həyata keçirdiyi kütləvi qanunsuzluqlar, həbs və qətllər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. XI ordunun komandanı Levandovskinin və Şəkinin işğal edilməsində əsas rol oynamış II Süvari korpusunun rəisi Vodopyanovun əmrləri ilə Şəkinin bütün imkanlı və nüfuzlu şəxsləri “əksinqilabi ünsürlər” adı ilə həbs edilmiş, qala ərazisində “yerindəcə, məhkəməsiz” güllələnmişdilər. Əhaliyə qarşı amansızlıqları ilə fərqlənmiş hərbi hissələr arasında Göynük rayonunda yerləşdirilmiş 37-ci, 38-ci, 39-cu, 40-cı alaylar da var idi.

Bolşevik hakimiyyətinin antimilli siyasəti bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi Şəkidə də ümumxalq müqavimət hərəkatının yaranmasına, kütləvi üsyanlara gətirib çıxardı. K. İsmayılov Rusiya Dövlət Hərb arxivinin sənədlərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, 1920-ci il iyunun əvvəllərində Şəki qəzasında üsyançıların sayı 5000-ə çatırdı, onların 1000 nəfəri isə süvari idi . Təkcə Nuxa şəhərində 1000, Göynük-Şabalıd rayonunda isə 800 silahlı üsyançı cəmləşmişdi. Baş Göynük kəndinin sovet hakimiyyəti üçün xüsusi təhlükə yaratdığını nəzərə alaraq Süvari korpusuna nəyin bahasına olursa olsun bu kəndi ələ keçirmək tapşırığı verilmişdi. Üsyanlar yatırıldıqdan sonra repressiyaların yeni dalğası başlamış, güllələnələr arasında keçmiş qəza rəisi, şəhər bələdiyyəsinin rəisi və üzvləri, Müsavat partiyasının yerli təşkilatının sədri, bölgənin bütün nüfuzlu şəxsləri də var idi. Müəllif monoqrafiyada onların bir çoxunun adlarını çəkir, başlarına gətirilmiş müsibətlərdən ətraflı bəhs edir. Həmin insanlar güllələndikdən sonra, onların bütün əmlakı müsadirə edilmiş, ailələri küçəyə atılmışdılar. Öz halal əməyi ilə yaşayan adamlar belə zorakılıqlardn, qanunsuzluqlardan yaxa qurtara bilməmişdilər. Kütləvi qanunsuzluqlara V.Yüzbaşov, S.Gülnəzərov kimi ermənilərin rəhbərlik etmələri vəziyyəti daha da pisləşdirirdi.

K.İsmayılovun kitabında öz əksini tapmış faktlar və materiallar Cümhuriyyət dövründə əhalisinin sayına və iqtisadi potensialına görə Azərbaycanın Bakıdan sonra ikinci böyük şəhəri olmuş Şəki şəhərinin ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynadığını təsdiqləyir. Azərbaycanın və Rusiyanın müxtəlif arxivlərindən əldə edilmiş bu faktlar və materialların ilk dəfə olaraq müəllif tərəfindən tədqiqata cəlb edilməsi də kitabın elmi dəyərini xeyli artırır.

Əminəm ki, Kamran İsmayılovun “Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə” kitabı vətənimizin bu bölgəsinin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində mühüm addım olmaqla gələcəkdə həm bu bölgənin, həm də bütün digər bölgələrimizin tarixinin sistemli şəkildə araşdırılmasına vəsilə olacaqdır.

Yaqub MAHMUDOV,
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı

RESENZİYALAR

РЕЦЕНЗИИ

REVIEWS

КАМРАН ИСМАИЛОВ «ПАРТИИ И ПАРЛАМЕНТ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1918-1920 ГГ.)»

Баку, «Турхан» ИПО, 2019, 188 с.

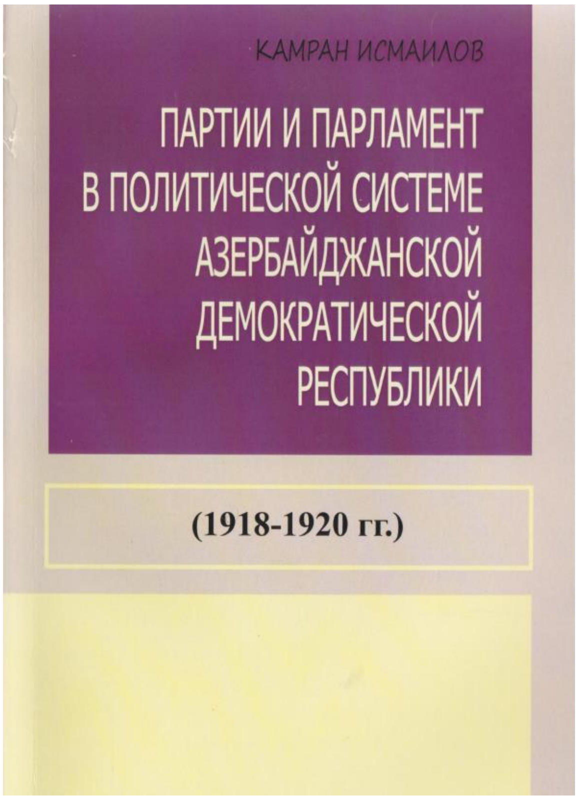

В 2018 году Азербайджанский народ торжественно отметил столетие Азербайджанской Демократической Республике – первой парламентской республике на мусульманском Востоке. С образованием АДР был заложен фундамент парламентаризма на основе многопартийности и плюрализма политических позиций. Хотя АДР просуществовала всего около двух лет, однако своим богатым опытом государственного строительства, успехами и достижениями во всех сферах жизни она оставила неизгладимый след в истории нашего народа, укрепив в его сердце чувства свободы и независимости, подготовила надёжную основу для будущего независимого развития нашей страны.

Демократические преобразования в Азербайджанском обществе сопровождались значительной активизацией политической жизни. В 1918-1920 гг. в Азербайджане возникли многочисленные политические партии, национальные и общественные организации, культурные и благотворительные общества, которые активно включались в политическую деятельность, пытались влиять на общественно-политическую ситуацию в республике. Благодаря их деятельности общественно-политическая жизнь республики обрела новое содержание, расширилась роль парламента, партий и общественных организаций в управлении государством, решении конкретных задач экономического, социального и духовного развития республики.

История Азербайджанской Демократической Республики по сей день остаётся объектом особого внимания историков в силу наличия комплекса научных проблем, не исчерпавших своей актуальности и сегодня. При этом, рассмотрение многих и важнейших из них – формирование и функционирование государственных органов, деятельность парламента, политических партий и общественных организаций непосредственным образом связано с изучением проблем становления и развития системы власти и управления в Азербайджане в 1918-1920 гг. Какие бы оценки ни давались сегодня событиям и процессам периода АДР в зарубежной историографии, можно с уверенностью говорить, что первая республика убедительно продемонстрировала всему миру способность и приверженность азербайджанского народа к построению современного демократического и светского государства.

В этой связи, углублённое и комплексное изучение политической системы АДР, деятельность парламента и политических партий,

имеет огромную актуальность. Во-первых, изучение этих проблем позволяет значительно полнее представить и оценить сущность, характер и особенности функционирования системы органов государственной власти и управления. Во-вторых, помогает выявить и проанализировать классификацию политических партий, действовавших в Азербайджане в 1918-1920 гг., их место в политической системе АДР, их основные формы и направления деятельности. В-третьих, актуальность изучения данной проблемы обусловлена продолжающимся процессом переосмысления событий 1918-1920 гг., неоднозначностью подходов и оценок, в том числе, к проблемам функционирования высших государственных органов, а также политических и общественных организаций в период национально-государственного строительства.

При всём многообразии научной литературы об истории Азербайджанской Демократической Республики, проблемы возникновения и деятельности парламента и политических партий изучены далеко не полно и глубоко. В этом контексте книга Камрана Исмаилова «Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республике (1918-1920 гг.)» является важным событием в развитии историографии отечественной истории.

В книге подробно анализируется политическое положение в Азербайджане накануне образования АДР, деятельность азербайджанских деятелей в законодательных и представительных органах Южного Кавказа. При этом автор совершенно правильно рассматривает Мусульманскую фракцию Закавказского Сейма как парламент всех мусульманского населения Южного Кавказа, а Национальный Совет, учреждённый 27 мая, как первый парламент Азербайджана. Действительно, с учреждением Национального Совета был заложен основы парламентаризма в Азербайджане.

В монографии подробно освещается процесс создания парламентского института в Азербайджанской Демократической Республике, многогранная деятельность парламента, даётся обстоятельный анализ его законотворческой работы.

В книге широко отражена деятельность парламента и партий в области государственного строительства, формирования внутренней и внешней политики, военного строительства, культурного строительства, развития просвещения и образования и т.д. При этом автор не обходит стороной острые проблемы и противоречия, которые имелись в деятельности этих политических структур и которые не способствовали плодотворному государственному строительству в стране.

Камран Исмаилов является одним из известных исследователей истории Азербайджанской Демократической Республики. Основным объектом его исследования являются изучение политических и экономических вопросов первой Азербайджанской Республики, анализ общественно-политических перемен, происходивших в различных регионах Азербайджана в 1917-1920 гг. Им написано более пяти монографий и книг, десятки статей, посвящённых фундаментальным проблемам истории Азербайджанской Демократической Республики. Он является одним из соавторов многотомной истории Азербайджана, двухтомника истории Азербайджанской Республики и других коллективных трудов, подготовленных Институтом Истории Национальной Академии Наук Азербайджана. Он принимал активное участие в собирании, систематизации и издании многих сборников архивных документов и материалов из различных стран мира.

Камран Исмаилов неоднократно выступал на различных научных конференциях, посвящённых проблемам современной политической истории, успешно представлял азербайджанскую историческую науку на международных научных форумах.

Можно не сомневаться в том, что издание монографии Камран Исмаилова «Партии и парламент и в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)» станет ценным пособием не только для специалистов, занимающихся исследованиями в данной области, но и для широкого круга читателей, интересующихся историей АДР.

Ягуб МАХМУДОВ,
Действительный член НАНА,
заслуженный деятель науки,
лауреат Государственной премии

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI SOSİAL ELMLƏR” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ DAİR TƏLƏBLƏR

1. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi Sosial Elmlər” jurnalında orijinal elmi tədqiqatların nəticələrini özündə ehtiva edən, elmi yeniliyi, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti olan məqalələr çap edilir.
2. Materiallar (məqalə, resenziya və s.) Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəkildə, elektron daşıyıcıda və ya e-mail (socialsciences.anas@gmail.com) vasitəsi ilə təqdim edilə bilər.
3. Məqalə elmi (ali təhsil) müəssisənin müvafiq şöbəsində (kafedrasında) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra elmi şurasında çapa məsləhət görülməlidir. Müəllif elmi şuranın iclasının protokolundan çıxarışını redaksiyaya təqdim etməlidir.
4. Redaksiyaya təqdim olunmuş məqalə müəllifin ixtisasına uyğun iki anonim eksperta rəyə göndərilir. Rəyləşdirmə prosesi nəticəsində iki müsbət rəy almış müəlliflərin məqalələri çapa göndərilir.
5. Məqalənin həcmi 6-12 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır. Məqalələrin mətnləri Times New Roman – 12 şrifti ilə, 1 sətirarası intervalla çap olunmalıdır.
6. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və ən azı 5 sözdən ibarət olmalıdır.
7. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) məqalənin mətnindən sonra **Əbədəbiyyat siyahısı** başlığı altında verilməli, əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları barədə” qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir (daha ətraflı bax: http://aak.gov.az).
8. Istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, təmsil etdiyi müəssisə və ölkə göstərilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 100-200 sözdən ibarət olmalıdır.

Məqalənin strukturu aşağıdakı ardıcıllıqla qurulmalıdır:
- Məqalənin UOT indeksi
- Müəllifin adı və soyadı
- Müəllifin çalışdığı yer, vəzifəsi, elmi dərəci və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və e-mail ünvanı
- Məqalənin adı
- Məqalənin yazıldığı dildə açar sözlər
- Məqalənin mətni
- Ədəbiyyat siyahısı
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə yazılmış xülasələr və açar sözləri

Qoyulan tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qrammatik səhvləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan əlyazmalar geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlar aparmaq hüququnu saxlayır.

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫМ В ЖУРНАЛ «ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА»

1. В журнале «Общественные науки Национальной Академии Наук Азербайджана» издаются статьи, содержащие результаты оригинальных научных исследований, представляющие научную новизну, важное научное и практическое значение.
2. Материалы (статья, рецензия и др.) могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде, на электронном носителе или посредством электронной почты (socialsciences.anas@gmail.com).
3. Статья должна быть рекомендована к печати научным советом научного (высшего учебного) учреждения, получив положительный отзыв в результате обсуждения в соответствующем отделе (на кафедре). Автор должен предоставить редакции выписку из протокола заседания научного совета.
4. Представленная редакции статья в соответствии со специальностью автора направляется двум анонимным экспертам на рецензирование. При получении двух положительных отзывов в результате процесса рецензирования статья направляется в печать.
5. Объем статьи должен составлять 6-12 страниц (включая изображения, таблицы, графики, приложения, список литературы, резюме). Статья должна быть напечатана шрифтом Times New Roman – 12, с межстрочным интервалом 1.
6. В каждой статье должны быть указаны индекс УДК и ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языке самой статьи и двух резюме) и составлять не менее 5 слов.
7. В статье использованные источники и литература приводятся после текста статьи под заголовком **Список литературы** и пронумерованы в алфавитном порядке (сперва на азербайджанском, затем турецком, русском, английском, французском, арабском и др. языках). При указании библиографического описания использованного источника следует брать за основу требования раздела «Использованная литература» действующих инструкций Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «О правилах оформления диссертаций» (подробнее см.: http://aak.gov.az).
8. После списка использованной литературы следует разместить резюме статьи. Для статей, написанных на азербайджанском языке, необходимо разместить резюме сперва на английском, а затем на английском, а для статей на русском языке, необходимо разместить резюме сперва на азербайджанском, а затем на английском. Над каждым резюме необходимо указать название статьи, имя, фамилия, место работы и страну автора статьи. Оба резюме должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны быть кратко отражены научные выводы, к которым пришел автор, научная новизна работы, практическая значимость статьи и т.д. резюме должны состоять из 100-200 слов.

Структура статьи должна быть составлена в порядке, указанном ниже:

- УДК индекс статьи
- Имя и фамилия автора
- Место работы, должность, научная степень и научное звание, страна и адрес электронной почты автора
- Название статьи
- Ключевые слова на языке статьи
- Текст статьи
- Список литературы
- Два резюме и ключевые слова, написанные на двух других языках.

Статьи, не отвечающие требованиям, имеющие значительные научные, грамматические ошибка, не издаются. Представленные в редакцию рукописи не возвращаются. Редакция оставляет за собой право производить изменения редакторского характера и сокращения.

REQUIREMENTS FOR ARTICLES SUBMITTED TO THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES OF THE AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

1. Articles of scientific and practical significance, which cover the results of original scientific studies and scientific innovations are published in the Journal of Social Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences.
2. The documents (articles, reviews, etc) can be submitted in Azerbaijani, Russian and English in a hard copy form, on electronic media or via e-mail (socialsciences.anas@gmail.com).
3. The article shall be recommended for publication once it has received a positive feedback following the discussions at the relevant department (chair) of the scientific (higher education) institution. The author shall submit to the editorial office an extract from the minutes of the meeting of the Scientific Council.
4. The article submitted to the editorial office shall be sent to two anonymous reviewers according to the author's area of specialty. The articles of authors who received two positive feedbacks as a result of the review process will be published.
5. The article shall be 6-12 pages (including pictures, tables, charts, appendices, list of reference, and summaries). Texts shall be printed in 12 pt Times New Roman font with line spacing of 1.
6. Each article shall include UDC indexes and keywords. Keywords shall be provided in three languages (in which the articles and summaries are written) and consist of at least 5 words.
7. The sources and bibliography used in the article shall be listed in sequentially numbered alphabetical order, following the body text, titled **References**, in their original languages (starting from Azerbaijani, then followed by Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The bibliographic description of the referenced source shall be based on the requirements of the "Cited Bibliography" section of the "Guidelines for Drafting Dissertations" of the State Commission for Academic Degrees and Titles reporting to the President of the Republic of Azerbaijan (see: http://aak.gov.az).
8. The reference list shall be followed by the summary of the article. The summary for articles in Azerbaijani shall be written first in English, then in Russian, and for articles in Russian, first in Azerbaijani and then in English. The title of the article, the author's name and surname, the organization and the country he/she represents shall be provided at the beginning of each summary. Article summaries in different languages shall be identical and correspond to the content of the article. The summary shall provide a brief description of the scientific conclusions reached by the author(s), the novelty and practical importance of the scientific work, etc. Summaries shall consist of 100-200 words.

The article shall be structured in the following order:

- UDC index
- Author's name and surname
- Author's place of work, position, academic degree and rank, country and e-mail address
- Article title
- Keywords in the original language of the article
- Main body
- Reference list
- Summaries and keywords in other two languages in addition to the original language of the article.

Articles that do not meet the requirements, have serious scientific or grammatical errors will not be published. Manuscripts submitted to the editorial office will not be returned. The editorial staff reserves the right to make editorial changes and reductions in articles.

ELM NƏŞRİYYATI

Nəşriyyatın direktoru:	*Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi:	*Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat:	*Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 $^1/_8$
Həcmi 18,5 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28